ZOFATE CHANCHIN

H. L. C. A.
ဖြန့်ချိခွင့်အမှတ် ၀၆၄/၉၅ (၄)

ZOFATE CHANCHIN

1st. Edition 1995
Copies 1,500

Published by
Hualngo Literature and
Cultural Association

Printed at the
Evangelical Free Church of Myanmar Press
Tahan-Kalemyo Reg. No. 02324

[illegible]

ဒို့အရေးသုံးပါး

ပြည်ထောင်စုမပြိုကွဲရေး ... ဒို့အရေး
တိုင်းရင်းသားစည်းလုံးညီညွတ်မှုမပြိုကွဲရေး... ဒို့အရေး
အချုပ်အခြာအာဏာတည်တံ့ခိုင်မြဲရေး ... ဒို့အရေး

သင့်ကြောင့်ပြည်ထောင်စုမပြိုကွဲပါစေနှင့်
တိုင်းရင်းသား[illegible]ပါ၊
ချစ်ခင်ပါ၊ ထန်း[illegible]ပါ။
လွတ်လပ်ရေးကို[illegible]ပါ။

OUR THREE MAIN NATIONAL CAUSES

Non–Disintegration of the Union ... our cause

Non–Disintegration of the National Solidarity ... our cause

Consolidation of National Sovereignty — our cause

တပ်မတော်ပြိုခွဲသူ ဒို့ရန်သူ
Anyone who tries to break up the Tatmadaw is our enemy

တပ်မတော်ပြိုခွဲ[illegible]
We reject any scheme to break up the Tatmadaw

ဘယ်သူခွဲခွဲ ဒို့မကွဲ၊ အမြဲစည်းလုံးမည်။
No matter who tries to divide us, we will always remain united

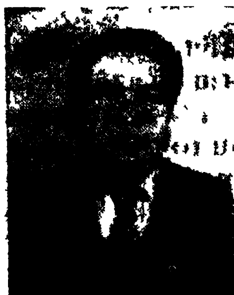

HISTORICAL SUB-COMMITTEE MEMBERS

Sit *Pu Pianghleia Sailo, Pu Lianhala, Pu Saithankhama (Chairman)*
Rev Vanlalhranga (Secy), Pu Khianghliankhama

Stand. Pu Lalzahngaia, Pu Seikunga, Pu Bualkhuma, Pu Thangsivunga M.A, B Ed, Pu Hniarvunga, Pu Thlanbuaia, Pu Tlangsailova

THUHMASA (FOREWORD)

Pu Lianchia
President
H.L.C.A Yangon.
Formerly Member of Central Party Committee & Pyithu Hlutdaw

Hualngo Literature and Cultural Association (HLCA) Annual General Meeting 15.4 83; Letpanchaungah mi 110 kalkhâwmin History leh Magazine bu chhuah a rawt a Annual Meeting 14.4.'84; Tuingo khuaah mi 151 kalkhâwmin a nemnghet a 1984 chhûng ngeia Magazine chhuah tûrin a rêl a; September 1984-ah Muchhîp Tlângau (Quarterly Magazine) Vol.1 No 1 chhuah ṭan a ni Annual Meeting 16 4 '86, Tahan-Saṭâwm/Sanmyo vêngah mi 264 kalkhâwmin hnam Chanchin (History) buatsaih tûrin Central E C kutah a dah a E C chuan Chanchin chhuitu pâwl Historical Sub-committee a din ta a ni.

Zofate Chanchin hi Chin—ram lama ziah a awm meuh lo va 1975 kumah Ex. Jem Thâwnglinga, S.allâm khuain a ziak a, Cyclostyle—a siam bu tlêm tê a ni. Tin, 1979 kumah Pu Zarûma, Tahan-Saṭâwm vêngin a ziak a, Ṭhen khatna (Part I), Cyclostyle—a siam bu tlêm tê bawk a ni Ṭhen hnihna (Part II) phei chu chhuah lohvin a zuzi zo ta nghe nghe a Khawthlang lama'n mi eng emaw zâtin an ziak tawh a, chanchin bul tona zâwk Chin-ram lam chanchin an ziak tlêm hle a; an hre chiang lo bawk Chu—

vângin Chin-ram leh Chanchin kim leh chiang zâwka ziahna History lehkhabu kan mamawh êm êm a ni.

Tûnah hian Lehkhabu buatsaihtu Committee chuan ṭha hnemngai taka an thawhrimna azârah lehkhabu ṭha tâwk tak kan lo nei thei ta hi a lâwmawm tak meuh a ni Hetiang lehkhabu ro tlingchhuah thei tûra ṛam leh hnam tâna tlawmngai leh [illegible]zo upa leh hruaitu kan nei hi kan vânnei hle. [illegible]g hnam ro hlû hi ngaînat nachâng hria[illegible]'n mipui tâna ṭangkai leh ṭha leh[illegible]ih zêl tûrin ṭan lâk a ṭul hlein kan hria.

Tin, kan hotu, a bul min ṭanpuitu leh hruaitute: Central President Pu Savûta; Vice President Pu Lalthanzauva leh Auditor Pu C. Khuangate'n kan lehkhabu hmu hman lova mual min hamsan tâk avângin pawi kan tiin kan ngai êm êm bawk a ni

LIANCHIA
President
Central HLCA Yangon

THUHMAHRUAI (PREFACE)

Buatsaih chhan: Muchhîp Tlângau Vol I September 1984, No. 1–a kan chhuah tawh angin, H.L.C A. (*Hualngo Literature and Cultural Association*) chuan, nunphung leh ţawng humhalh leh siam ţhat ngai apiang siam ţhat zêl chu hna pui ber atân a lo rêl tawh a Ţhangthar zêlin kan hnam bul–leh–bâl te, pi leh pute' nunphung khawsak dân te an theihnghilh mai loh nân — Chanchin chhui a,a bu-a buatsaih tûrin General Annual Meeting remtihnain Historical Sub—Committee din a ni.

Buatsaih Dan Committee member-te chu hmun hrang hranga awm, hna hrang hrang neite kan nih avângin kim taka inhmuhkhâwm a harsa hle Vawi eng emaw zât kan inkokhâwm a, a kalkhâwm thei te chuan phûr tak leh inthuruai takin kan thawk zêl a. Kan zînga mi thiam Pu Thangsavunga M A, B.Ed. kaihhruaina (Guide Line) siam angin member-te'n kan hriat ang ang leh hmuh dân dân thawh–khâwmin a tlangpui kan zam zo vek a; kim chang zâwka lo ziak chhuaka lo rem fel tûrin — kan zînga kan mi rin ber Pu Lianhala chu mawhphurhna hlan a ni ta a Hetiang ti thei tûra Pu Lianhala'n thin bikna a neih thu tlêm lo târlang ila.

Pu Lianhala hi Falam bial Chawnghawih lal Pu Khuangţhiauva fapa a ni 1945–ah a pa a thi a, kum 18 a nihin lal hna a thawk a. A rorêlpuite chu kum 50-60 chuangte an ni a. Khaw tin lal intawh–khâwmnaah te kalin hnam leh nunphung hria upa tîti tam tak a dawng a ni. Tin, Chawnlamna leh upa zaikhâwmnaah te tel ţhîn, hla chi hrang hrang hria leh thiam a ni

Kan pi pute' chanchin lo neih tamna ber chu

Rûn leh Ţiau inkâr'an chêh lai a ni á. Pu Lianhala hian lal hna a thawh lai leh a hnua zirtîrtu hna leh Township Council hna a thawh laiin chûng chanchin lo chhuahna: Seipui, Khawkawk, Lailûn, Sáihmun, Sânzâwl, Khiangte tlâng, Chawngthu leh Tlângkhua etc. te a hmun ngeiah a hmu a ni. A ţhen phei chu an khua leh Falam inkâra awm a ni a; thlawhhma kawng ang maia a hman a ni. Kan pi pute'n mitthi khuaa an ngaih Rih pawh a hmu fo va; Zînghmuh tlângah pawh 1976 kum khân 'a lâwn tawh bawk a ni. Pi Hmuaki chênna, Lalmânga 'nu' hlawhrawihna Chawnghawih khua phei chu a seilenna a nih avângin Ngênte chanchin hretu leh an sûlhnu hmutu a ni Pu Lianhala hian committee thu lâkkhâwm bâkah ama' mimal hmuh leh hriat thu tam tak a ziak tel a; kan lehkhabu a tihchangtlun phah hle a ni.

Tin, Chin Affairs Council (Chin Usi) Cultural Department, Halkha chuan Chin hnam hrang hrangte nunphung leh sakhua a chhuitîr a Sakhaw thuah puithiam hlun ber Pu Lampianga, Chawnghawih khua rinchhanin Pu Lianhala, ziaktu (Cultural Committee Secretary for Hualngo tribe), Pu Thâwnglinga, Siallam khua Pu Vansûma, Dawihkhêl khua, Pu Bualkhûma leh Pu Hrânghleia, Saţâwm khua leh Pu Dokâpa, Tuidîl khua te chuan Chawnghawih khuaah January 27-29, 1968 khân sakhaw biak dân leh thiam hla chhuin an ziak a; chûngte chu he lehkhabuah hian ziah tel a ni.

Pu Lianhala ziah zawh hnuah Committee-in vawi eng emaw zât a ennawn a, siam ţhat ngai leh belhchhah ţûlte siam ţhat leh belhchhah a nih hnuin, Pu Saithankhama (Historical Sub-Committee Chairman)—in ţawngkam tlêm azâwng siam ţha pah zêlin lehkha khâwl (Typewritter)-in a chhu ta ngar ngar mai a

Tin, kan ziah zawh hnuah pawh lehkhabu chhuah chungchâng zalen tâwk lohna avângin rei tak kan dah a Sorkâr phalna dîl nân Kâwl ṭawnga lehlin zawh a nih hnuin Yangon-ah phalna lâk a ni Phalna kan hmuh hnuah pawh sumpai sênso a tam lutuk dâwn avângin kan ziahsa kan siam ṭha leh ta chiam a; tawi kim thei ang bera ṭawngkam hman a ni a, ṭûl nêp deuhva kan ngaih thu leh hla ṭhenkhat kan hnâwl ṭhen leh ta a ni. Chutianga siam zawh a nih hnuah Committee mi ruat Rev Tlângdailova, Pu Seikûnga leh Pu Kâwlrûma te'n an endik hnuin a bua chhuah a lo ni ta ni

A Chhung Thu leh Tawngkam Chanchin (History) ziak hi thu phuahmawi (Essay) ang a ni lo va, a tobul (original) dik apiang ngaih hlut leh pawm tlâka ngaih a nih avângin, kan hriat tâwk tâwkin a hun laia tawngkam leh hming vuah leh kohna te târlan a ni a, hrilhfiah ngaia kan hriatte chu kualkhung (bracket) chhûngah sawifiahna kan dah zêl a ni A hun laia an hman lâr êm êm: Mi uk, mi–nu, seu, lungkhên, hmatpungṭin' etc. hi a ram ṭawng a nih avângin kan hmang zêl a Thu leh hla hlui han chhui meuh chuan Zofate ṭawng hi a inchawhpawlh vek a ni tih a lang chiang hle. Awmna tlang a dang a, ṭawng hman dân inang lo deuh a awm a nih pawhin hriat leh hman tum zêl ila, ṭawng tihhausakna a ni thei ang.

Mi dang ziah dân ang lo eng emaw zât a tel bawk a, dik zâwka kan hriat vâng a ni. Entîr nân: Tal leh talh hman dânte, Zîngvawnzâwl an tih chu 'Zîngvunzâwl' Thântlâng chu 'Thâng tlâng'; Lalmânga nu lâwm rawih chu 'hlawh rawih' etc. tiin. Tin, hnam dang ṭawng leh hla pawh thu sawi a fiah

theih nân hman tel zêl a ni Lehkhabu changkâng te anga sawifiahna (foot note) a hnuaia dah lovin kualkhung chhûngah kut ziak hawrawp (italic)-in sawifiahna siam a ni Hei hi mi mâwl zâwk tân chhiar a nuam a, hriat a sam zâwk nia kan hriat vâng a ni.

Lâwm Thu Pu Lianhala leh Pu Saithankhama'n hun leh tha tam tak sênga taima tak leh ngawrh taka an thawhrimna zârah hetiang lehkhabu nei thei kan nih avângin, an chungah lâwm thu kan sawi a ni Dr Rodinga'n bung tam tak Kâwl tawngin a letling a, a chungah kan lâwm hle Tin, Burmese typing min puitu Pu Lalnuntluanga (Typist) te, Typewriter phal taka min hawhtu Pastor Chhunhrânga leh Pi Lianrikhumi (Pu C Khuanga nupui)te, Block kan neih tam phah theihna tûra min ṭanpuitu Pu K.L. Khama leh thlalatu Pu Liandova (Dadova) te chungah pawh kan lâwm a. Tin, Pu Kâmlianbuaia, Vice President HLCA Yangon, leh Pu Lallianchhûnga Secretary, HLCA Yangon, Sorkâr nêna indâwrna chungchâng leh pawimawh dang dangah an tlâwmngaihna chungah committee a lâwm êm êm bawk a ni Mi mal mal hming târlan sên a ni lo va, pawisa dila tha tam tak sêngtute leh sum-leh-paia min ṭanpuitute zawng zawng chungah lâwm hu kan sawi a ni

Thupha: Hmun kan ren leh tâk avângin kan chhut hmasak leh hnuhnûng lam tihdân a inang lo va; hmun âwl (space) tlêm thei ang berin kan siam ta zâwk a A bu len leh têt (size) leh a chhûng pianhmang (style) pawh committee ruahman loh angin kan chhuah zo ta a ni. Hei hi committee thu hmasa zah loh vâng ni lovin, sum-pai kan harsat vânga lehkhapuan ren a tûl tâk avâng a ni a; min hriat thiampui ṭheuh kan duh hle

Tin, Mizo Chanchin lehkhabu ziaktu hmasate ang bawkin kan hriat tam kan ziak tam a, kan hriat tlêm kan ziak tlêm ve mai bawk a. Hnam thenkhat chanchin kan hriat loh avângin kan ziak tel thei lo va, pawi kan ti hle

Tlipna Lehkhabu siam hi thil awl-ai a ni lo va, tûna kan lehkhabu pawh hi chhut khatna a la nih avângin a phuai deuh rih a ni Mite ziak sa a ṭha lai tam zâwk lawmpui ain a dik lo nia kan hriat a tlêm zâwk sawisêl hi chîn a ni fo va A dik lohna leh kim lohna hria apiangin sawisêl mai lovin committee hnênah han hriattîr ula, chhut leh theih hunah siam ṭhat leh atân lâwm takin kan lo dawng zêl ang Lehkhabu kan râwn phâk chin chin leh upa dam reite kan râwn theih theih râwnin, sawi dân inang lo tak tak zînga rin tlâk leh sawi dân tam ber te, belhchian dâwl bera kan hriat te lâwrkhâwma siam a ni a. Ṭhangthar mithiamte cho chhuah a, lehkhabu ṭha ṭha an siam kan duhsak a. chhiartute tibengvârtu leh ṭanpuitu ṭha a nih kan beisei êm êm a ni.

Historical Sub–committee
H.L.C.A. Tahan–Kalemyo

March, 1995

A CHHUNGA THU AWMTE

BUNG II

BUNG III

VAILIAN LEH VAILEN HNU

BUNG IV
VANTLANG NUN

BUNG V
NUNPHUNG KHAWSAK INRELBAWL DAN

BUNG VI

SAKHUA LEH THIHNA CHUNGCHANG

BUNG VII

INAWPDAN

BUNG VIII

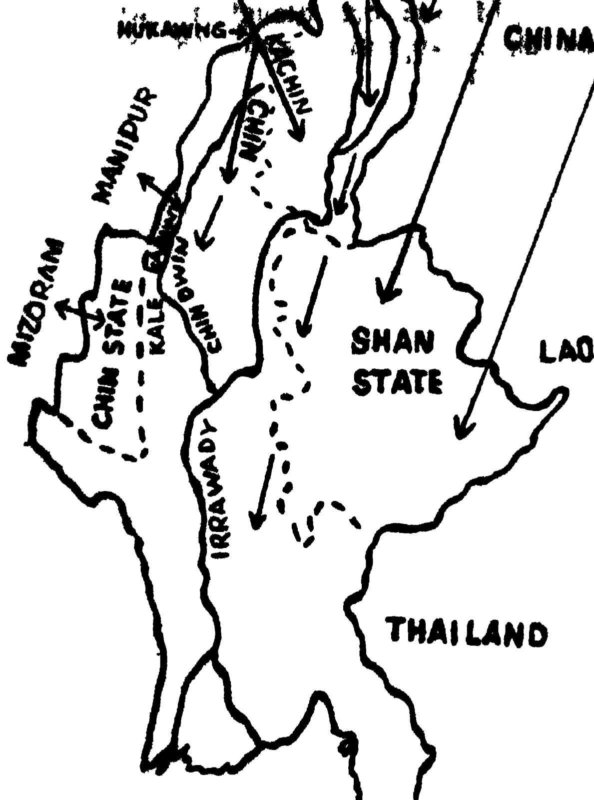
PI LEH PUTE HLA

BUNG IX

MI HMING THANG ṬHEN KHATTE

RAM LEM (MAP) HRILHFIAHNA (P. xx)

Mongol thlahtho Kâwlrama luhna leh Zofate Hukawng ruam aṭanga lûtin Chindwin lui kam dung zawh zêlin Rûnkhâwm (Kalewa) an thleng a, Chuta ṭangin Kale–Kabaw phaiah Shanho nên an chênza-ho hnuin harsatna an tâwk a, Manipur bialah leh Thingtlângah te, Chhim lamah te an tlân darh a Mizoram leh Manipur bial aṭangtein a ṭhen Kâwl-ramah an luh lehnate entîrna a ni. (*Bung I, p 1-17 & 104–117 en la*)

⟵ KAL ZEL NA

⟷ KAL NA LEH KIRNA

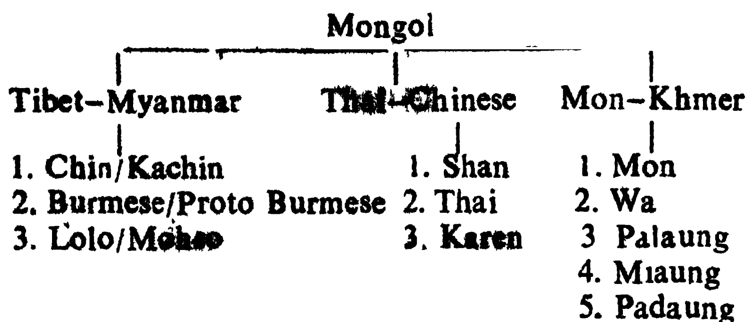
BUNG 1

I. HMASANG CHANCHIN

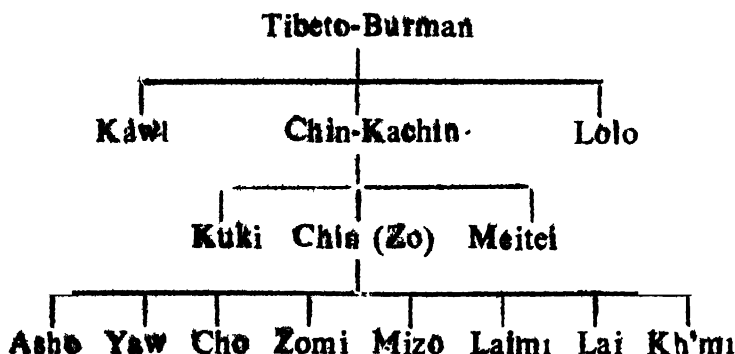
(I) Zofate Tobul.

Zofate (Chin) chu khawvêl hnam hlâwm lian rui pathuma ţhei z'nga Mongolian thlahte an ni. Mongolia-ho chu Asia khawmuala China ram, Yangtse lui leh Huangho lui hnâr tlângram zâwl (plateau) chu an pianna leh an chênna bul niin an ring. Mi an lo pung a, an inţhen darh zêl a; ţawng kalhmang leh an thawnthu neih inhnaih dân azirin hnam hlâwm lian tak pathumah an ţhen a Chûngte chu' (1) Tibet-Myanmar (Tibeto - Burman), (2) Thai-Chinese, (3) Mon-Khmer (Mun Khama) an ni. Hêng hnam hlâwm aţangin hnam pêng (group) -ah an ţhen leh a Tibet-Myanmar chu group pathuma ţhen chhâwngin (1) Chin/Kachin. (2) Burmese/Proto Burmese (Kâwl leh Hmasâng Kawl) (3) Lolo/Mohso an ni.

Zofate chu Tibet-Myanmar thlah Chin/Kachin group an ni. Chhuitu hrang hrangte chhui dân a inang deuh vek a. Chiang zâwka hriat theih nân an inkungkaih dân chu a chunga chhuitu chhui dân angin thlirna siam ila:

(Taingzinthar lumyo mya azi neh pattet zuih Taw–hlanzi council ih amin neh khanzuchhiet p. 36)

(After National Culture, Traditions and Customs 'CHIN' pp 34-39)

Mongolian thlahte chu China ram hmâr lama awm China-hovin an rûn avângin an tlân dirh niin a ring. Hmun hrang hrangah an kal a; chhim lam panho chuan ramngaw leh tuam tam tak paltlangin hun rei tak hnuah Kâwlramah an lût a ni. Thai–Chinese leh Mon-Khmer ho chu hmâr chhak

aṭangin Kâwlramah an lût a. Shan-ho chu tûna Shan State leh Kâwlram hmâr lamah hmun tam tak an luah a ni. Mi ṭhenkhat Thailand leh Cambodia ramah an lût.

Tibet-Myanmar thlah Kawl leh Lolo-te chu Irrawady (Iravadi) lui hnâr aṭangin an lût a. Kâwl-ho chu Kâwlram lailiah an lût thla zêl a ni. Chîn-ho chu Tibet-ram aṭangin Assam ramah her kualin hmâr thlangah Hukawng phaikuam an pan a. Chindwin lui hnâr aṭangin luipui chhak lam phaiah an kal thla zêl a, Chindwin leh Irrawady luipui inkârah awm darhin awmhmun an khuar ta a ni Chumi hmuna an sûlhnu hmuh theihte chu Sagaing khaw bulah Chinywa (Chin khua) a awm a, chutah chuan Meitei hnahthlâk an la awm nin an sawi. Sagaing khawpui chhûngah Chinsuh (Chin ṭhut-khâwmna hmun) a awm bawk Tin, Monywa aṭang-a hla vak lo — Chindwin phaiah tûn hmain fit 13-a sâng lungphun a awm a, chu chu Kâwlhovin 'Chin Phaya' (Chin Pathian) an ti nin an sawi Tûnah chuan chu lung chu a kehsawm tawh (*Dr Vumson, Zo History p. 34–35*)

Kachinho chu Chin sûlhnu zuiin Kâwlramah an lût a, Chinho an kal hmasak tawh avângin hmâr lamah an châmbâng ta a ni. Tibet–Myanmar zîng-ah Kado/Kantu ho chu Kâwlram lût hmasa ber an ni Anmahni chuan 'Sak' an inti a Proto Burmese an tih kha a ni âwm e. Irrawady luipui chhak lam—ah Kado–ho chak tak an awm avângin Zofate chu thlang lam (Ni tlâkna lam) panin Chindwin lui an kân a. Kale–Kabaw phai chu kum zabi 8 na lai vêl khân an thleng ta a ni an ti (*B Lalthangluana*

M.A. History of Mizos in Burma, p. 28. Ani hian Dr. Than Tun M.A.; B.L.; Ph. D. (Lond.) Prof. Early Burmese History a belhchhan). Kabaw phaiah chuan mi an pung zêl a, khaw dang dang dinin an inzâr darh zêl a ni.

(2) Shinlung:

Zofate pianna chu Shinlung (Chhinlung) a ni a, chu chu lungpûk kawrawng zau tak chhîn nei a ni a. Chu lungpûk atang chuan Zofate hi a chichiin nupa kawp tuak tê têin an chhuak zung zung a ni tih hi pi pute tîtî chhawm zêl a ni châwk anga, Mizo chanchin ziaktu hmasate'n an târlang zêl a. Lungpûk aṭanga mihring pian tak tak thu awm hek lo; Shinlung an tih chu engnge a nih a, khawiah nge a awm? tih hi an buaipui ṭheuh a ni An chhui dân a inang lo va, sawi dân pakhat chu "Zofate hi China lal Chinlunga thlahte an ni a, chu chu pi puten 'Chinlung chhuak, an lo ti, a ni ang" tih hi a ni. Zofate chu China hnam an ni lo va, chu bâkah Chinlung lal hun chu hun hnuhnûng a ni a, Zofate chu tlângram an thleng daih tawh âwm e

Tin, chhui dân pakhat chu: "Awksatlâng (Aukpataung) ah khawpui an din a, Chinlunga a lal avângin chu khua chu 'Chinlung' an ti ta a ni" an ti. Tahan vêla miten Awksatlângah khua an din a, mi tam tak râm vâkin an kal fo bawk a, ram tin an fang kual vek tawh a; pi pute sûlhnu hmu an awm lo

Heta sawi an awm bawk: 'Luseiho chuan an pianna bul Chînlung pûk niin an ring a, Mara thawnthu nên a inang hle,' tih a ni. (*Dr. Vumson*

Zo History. p. 56) Zofate zîngah hnam dangin Shinlung an sawi ve lo a ni âwm e. Hmârho erawh chuan Shinlung an sawi nasa a ni. Chhui dân pakhat leh chu, Hmasâng mihringte pûka an khawsak lai thu fiah lo taka an hriat riai ruai an sawina niin an ring (*B. Lalthanghiana. Mizo. in Burma p. 34*). Sawi dân dang leh chu: "Pi pute hi hnam dangin Chin emaw, Chinlu emaw an tih ṭhin avângin an pianna'Shinlung'tiin an sawi mai a ni"an ti ve bawk.

Chhui dân dang leh chu: Kâwlram Kachin State Bhamo khaw kiangah Seinlung Kaba khua a awm a. Chu khaw daiah khâm rângpui a awm a, chumi hmuna lo chêng tawh ṭhîn niin an ring a, heti hian hla hlui an târlang bawk

1 I thei maw Chinlung liama mi'n?
Ar zaiah chhing nghilh lem ing maw!

2. Pianna han hril ila Chhak tiang Kawl leh Vaiah,
Chinlungah thang hmasa ka pu e Liannaaia
(*Ex. Jem. Thawnglinga, Mizo chanchin p. 8*)

Hla No. 1-na hi "*Kan ngaih e lenlung liam a mi'n*" tia sawi an awm ve bawk Hêng hlate hi tlângram an kai hnua phuah a ni a, Seinlung Kaba khua hi khawpui hlui a ni lo va, hêng vêlah pi pute lo chênna hlui a âwmang pawh a awm lo niin hmutute'n an sawi

Tin, chhuitu pakhat chuan, "Zofate chu Khul (lungpûk)aṭanga piang an tih hi Zofate Rûn khawm leh Kawlpui ram chhûnga chêng tihna a ni," a ti. (*J Gin Za Tuang, Zomi innkuan laibu p.13*) Rûn-

khâwm leh Kâwlpui ram a tih hi Kalewa leh Kale-myo ram a sawina a ni.

Hmârho hla hlui chuan tihian a sawi:

1 *Kan sieng ia Sinlung ram hmingthang,*
Ka nu ram ka pa ram ngai;
Chawngzil ang kokir thei chang sien,
Ka nu ram ka pa ram ngai

2 *Ka pa lam tlak a than dang,*
Sinlung lam tlak aw a than dang.
Shan khuo ah thapo in vang,
Tuoi chawngin hranlu a tlunna

(*Rochunga Pudaite, M A; The Education of Hmar People p 21*)

Hêng hlate hi tlângram kai hnua an phuah nain a lang Sinlung leh Shan hi hla fing khat chhûngah a awm. Mi thenkhatin Zofate chu Shan State-ah Shanho nên lo chêngza tawh nain an ri g a, Yunan ram Nanchoa lai rama lo chêngzaho an nih ringan awm ba wk. Zofate chu Shan State leh Yunan ramah an chêng lo hrim hrim a, Zofate leh Shanho chên-khâwmna chu Kabaw phai ni zâwkin a lang.

Shan chanchin zeh tel hlek a ngai ang Shan chu Thai-Chinese thlah an ni a, anmahni chuan 'Tai' an inti. Chinaram Yunan biala Nancho Shan-ho chuan AD 832-ah Pyu khawpui Hanlin an ti-chhia a, an mi mante nên an kîr leh a. AD. 1253 ah Nanchoa Shan khawpui Tali chu Kublai Khan-a Mongol sipaiten an tihchhiat avangin Yunanram chhuahsanin tûnah Shan State-ah an lût a ni an ti.

(*U Kyi, Essentials of Burmese History p 12*) Kublai Khan-a Sipaiten AD 1280-ah Kâwl lalna Pagan khawpui an tihchhiat hnuin an kîr leh a Chumi hnu chuan "Shan unau thum" an tih Tihathu an AD. 1312-ah Pyinzah khawpui; a fapa Saw Yun-an AD 1365-ah Sagaing khawpui, Saw Yuna tupa Minphia-an AD 1365-ah Ava khawpui an din. An thlahte zînga lal Soa Saw Ke (1367—1401) hunah phei chuan an ropui hle a, Kâwlram hmâr lam zawng zawng an thu hnuaiah an dah vek nin an sawi (Dr Kyaw Thet, Burmese History p 112).

Lal Soa Saw Ke-a hun lai chuan Kale bial (Kâwlpui) a do va, a hneh hnuah ram awp tûrin a tute chu Sawbua (Reng lal) a ṭhuttîr ta a. Sawbua lal chuan a chipuite hruaiin Kale—Kabaw phai chu thuneihna sâng tak nêna a thut ta a ni an ti *Dr. Vum Son, Zo History p 37*). Chutan chuan Zofate chu Shanho nên an chêngkhâwm a, Sawbua thu hnuaiah an awm ta a ni

Kâwl phaia Shanho sûlhnu chhui theih a ni. Shan tawng · khaw hming vuah khaw 10 vêl a awm Khampat, Nam Sawngpuh, Namhanwe etc. leh lui hming Namkate Namphalaung etc a awm bawk Shan chuan lui/tui hi 'Nam' an ti Chhuitu pakhat chuan, Khampat khua leh Kalemyo leh Tangsa (Tinta) khuate Shan Sawbua in a thut thu a târlang (*Zaruma, Thu Ro Bu p 14*) Vai len lai pawhin Kawl phai chêngte chu Shan an nih thu Mr Carey & Tuck ziak The Chin Hills lehkhabu-ah hmuh theih a ni Chung Shan-ho chuan Kâwl sa an phun zo tawh a, Shan-Bama (Shan Kâwl)/Kâwl an inti ta a ni 'Kabaw' tih pawh hi Manipur-hovin

Shan-Kâwl an tihna a ni an ti. Chuvângin Kabaw phaiah Zofate leh Shan-ho an chêngkhâwm tih chu rinhlelh rual a ni lo.

Shinlungah bawk lût leh ta ila: Pi leh pute hian China ram chu sawi loh — Chindwin lui chhak lam thu pawh hi an sawi thei lo va. Mizo History chhuituten Chindwin piah lam an chhui hi chu Kâwlram History ṭanchhana ziak an ni a. Chuvângin Shinlung chu ram hla takah an dah daih ṭhîn hi a dik lo a ni. A chunga târlan thu leh hla te thlîrin chîk chiang ta ila. "SHINLUNG" an tih chu — pi leh puten an chhuahsan tâk tlang sâng tak liama Shan-ho nên an lo chênho tawhna leh an lo thihna hmun KABAW PHAI nih a lang. Kabaw phaiah pawh tukkhuma sam zialho chênna bîk nia an ngaih Khampat bial chhûnga awm lungpûk ni lovin, ram hming emaw, khaw hming emaw a nih a rinawm. Pi leh puten an hriat phâk tâwk tâwk hi pianna bulah sawi an chîng fo va, lungpûk aṭanga piang niin an inngai tlat bawk. Tlângram an kai hnua thu mah: "Lailûn pûka piang, Cimnuai pûka piang, Seipui lungpuia piang" an lo ti mai thîn a ni

(3) Zofate Kâwlphài chên Lai:

Kâwlphai an tih chu, a tîrah Kâwl hnam chênna a ni lo va, tûn hnuah an rama chêngte hian Kâwl ṭawng an hman avângin a ram pawh Kawlphai hming a pu ta ni âwm a ni Sagaing Division huap, Chin State ramri bula awm a ni. Phaizâwl dung sei tak a ni a, mêl 150 vêla sei, mêl 10 vêla zau (150x10) a ri Hmâr lam chu Tamu bial a ni a, 'Kabaw Valley,' tih a ni. Chhim lam chu Kalemyo bial a ni a, 'Kale Valley,' tih a ni.

Zofate chu he phaiah hian kum zabi pariatnaah an thleng niin an sawi. AD. 1000 hnua thleng nia sawi an awm bawk. AD. 1375 thleng an awm niin an ring. Zofate Kâwlram an luh hnuah Kâwlho an lût a, Tagaung khua an din a. AD. 1044-ah Anawratha-an Pagan khua a din a, AD. 1287 thleng a ding. Pagan lal hun chhûng chu Zofate Kâwlphaia awm hun a ni a. Nimahsela, Pagan lalin Zofate awmna Chindwin thlang lam an awp thu hriatna a awm lo.

Kan pi leh 'pute hian Kâwl phaia an chên lai chanchin sawi tam thei an awm lo va, an hun hnuhnûng lam chanchin chu an hre riai ruai thei chauh a ni. Zofate zîngah lal ram din thei khawp awm ni sela, an chanchin leh lal hming hriat theihin a awm ngei ang. Lianngaia hming sawi lang an awm a; Pu Thawnglinga'n Sinlung hlaah a târlang. Chhuitu pakhat chuan, "Rûnkhâwm awm laia hming langsâr deuh chu Duhlian thlaha mi Lianngaia a ni," a ti (*Hrangthiauva, Mizo chanchin. p.6*) Lianngaia chu Shanho thlen hmaa an lal langsâr deuh chu a ni mahna! Phurhhlûma hming sawi lang an awm bawk. Shanho sûlhnu tih loh Zofate sûlhnu hmuh tûr leh hriat tûr a vâng hle a An sûlhnu hriat theih awm chhun chu hêngte hi an ni·

An khawpui hriat ber pakhat chu Kalemyo thlang lama awm Tangsa (Tinta) a ni Shan Sawbua-in a ṭhut a; a bial chhûngah hian Zofate chu an chêng a, Angṭeng (Indin) khua pawh an sawi tel ve bawk ṭhîn. Tangsa chu an hriat phâk tâwka khaw lian ber, nî pawh chu khua aṭanga lo chhuak nia an ngaih thu leh lal ropui tak a awm thu hêng Bawivung hlate hian a tilang thei ang

1. A-hawng suaki Tangsa ni khir lang Kawlrawnah,
Kipmen zun ul lang e samal sawm bang len.

2. Za zawng zo bang kan a ţian a fah hi nang le kei,
Tangsa khua tiang thang seh kan bia zing ririai.

3. Ka lung kheng val che an um lo Lai rawnah,
Tangsa Mang, nan runah inţuan rel ning naw.

'Mâng' awmzia chu: lal hi Kâwlin 'min' an ti a, Yaw leh Zofate'n 'Mâng' tiin an lam ni a ni Hêng hlate hi tlângram an thlen hnu daiha an phuah a ni a. Tangsa khua leh a chhehvêlah an lo awm tawh avângin he khua hi an ngai ropui a, an hre reng a ni tih hla aţang hian a hriat theih a ni

'Khampat chu Zofate khawpui hlui a ni a, kulh ropui tak an siam a. An chhuahsan dâwnin Lusei-te chuan Bûng an phun' tiin an sawi ţhîn. Bûngpui hian tî-tî a ngah hle a, hla pawh a nei bawk.

Ka phun Bungpui dawi ai ka sânna,
Mi khawih loh sa khawih loh tein;
Ţhangin lian la khuanuleng hualin
I ţang zâr piallei a zâm tikah;
Seifate'n vangkhua rawn din leh na'ng e.

Hla thu thlîr hian hla upa a ni lo va, a phuah-tu pawh an sawi thei a, 'Ruah ţham loh hla' an tih angin an phuahna a la rei lo hle a. Khampat chu Kalemyo leh Tamu inkâr motor kawngah a awm a; Ka'emyo aţangin mel 50 dâwi vêla hlà a ni. Shan ţawng a ni a, "Rangkachak ţhi" tihna a ni. Kâwlphaiah hian kum zabi 14-naah Shanho an

thleng a, Khampat khua an din a, Sâwbua lalin a ṭhut a ni. Lehkhabu ziaktu pakhat chuan: "Shan Sawbua Saw Ni Khan chuan Khampat khawpui a siam a; Sawbua Saw Khan Ti chuan Ṭinta (Tangsa) khua a siam. Tin, Sawbua Saw Maing Khan chuan tûna Kalemyo-ah khawpui a din a ni" a ti. *Zaruma Thu Ro Bu p:14. Ani hian Kalemyo lal hlui Ina mi tûmhnah lekhabu 'Nwe pat Ra jawin, an tih chu 1973 kum a hawh aṭanga a hriat a ni).*

Khampat bialah chuan Zofate an awm a, an awmna hmun chu Natmiang lui leh Meitei Rûn kam vêl-Rajagyu khua leh a chhehvêl 'hi niin an ring. Chu chu Kalemyo leh Tamu inkarai awm a ni. Ram awptu awmna khawpui chu a bial chhûnga mite chuan 'Kan khawpui' tih ṭheuh ngai a ni Tin, Bûngpui chu phun a nih leh nih loh hriat a ni lo va Pi leh pute chu Bûng phun ching mi an ni a, Bûng phun thu chu titîah an sa vi ṭhin a ni mahna. Nima sela, kum 500 chuang zet a kal liam tawh hnuin hnam dang khuaah Bûngpui ropui tak kan hmuh avanga 'Ka pu Vawma tui' tih ang mai a, 'Ka pu phun' tia sahuai thing vawn tlut mai chu kan ti likin a rina vm lo Chhuitu pakhat History lama mi thiam pawhin, "Bungpui ber thih tawh avangin hmâsâng Mizote phun a nih leh nih loh engti kawng maha finfiah theih a ni lo," a ti (*B Lalthangliana, Mizo in Burma. p.52*).

Khampat leh Bûngpui tîtî lêng vêl hi Tlang ram aṭanga pêm lûtte'n changêla sawi bel ang mai ni lovin, phai ramah betthlapa awm tumin pi pute ram hlui lo ni si chu, an sulhnû an hai vêl aṭanga thu lo chhuak niin a lang. Chuti lo ni sela, chutiang hun chu 1960

bâwr vêl a ni. Kulhbîng an sawi pawh hi Zofate tlângram kai hnua Shanho kut chhuak a ni ang.

Tin Zofate zînga hnam hrang hrang hian thawnthu inang tam tak neih a ni a. Thawnthu leh hla chu ro inchhiah theih zêl a ni Entîr nan: Thlânrawkpa khuang chawi, Ngaitei, Chhûrbûra, Tlingi leh Ngama, Zâwlpala leh Tualvungi, Liandova te unau, etc. Hêng hi Kâwlphaia an chênho laia an neih tawh a ni ngei ang. Tlângramah an chhawm a, mahni awmna hnaia tlâng leh ram âwmang deuh leh inhmeh deuh kha thawnthu awmna hmunah an puh zêl a nih a rinawm. Tlingi leh Ngama chu Pawi leh Paite chuan hlaah an chuantîr ṭeuh va Liandova te unau thawnthu phei chu Tedim ni (Paite) chuan an sawi ngun hlê a; an hnampui nun an sawi nghê nghê a ni.

Liandova leh Tuaisiala kan tih hi, Tedim lam chuan Liando leh Thang Ho an ti. Tedim khaw bul, Thuam tlâng aṭanga mel 6 vêla hla, ni tlâkna lamah Dimpi khua a awm a. Dimpi khaw chhak lam (ni chhuahna)-ah 'Khuai ken' an tih khawi pui kaina khâmah pûk zau tak, ding chunga kal theihna a awm a, ft. 9 vela sâng, ft 12 (hlam hnih) vêla zau, hlam 30 vêla thui (sei) a ni an ti. Chutah chuan Liandova luruh tawng khat (Inch 18) vêla sei, inch ½ vêla chhah a awm a, chu chu hausak dâwn kum chuan a hnûm hlurh a, ṭâm dâwn kum chuan a ro hulh ṭhîn an ti.

'Naulak hnam, an tih hovin an enkawl a, 'Sum ṭâwng' biakna an tih sakhaw pakhat angin an nei (*Pastor. Thanzama A.G titi*).

"Gun tui tungah châwnbân a kaih,
Kà thai Tawng aw na pâm lua hi e."

Hé hla hi Rûn lui an dainaah Liandovan a nu-pui Tuaichawngi bânah a kai a, lung nâlah a tawlh-thlu a, Tuaichawngi tuinn a lên a, a pamhmai lutuk e, tihna a ni. He Rûn lui hi tlângram Rûn ni lovin Meitei Rûn a nih a rinawm.

'Ni a chhuak e, ka hmu hmasa ber,
Liandovate kawm charah,
Chawngzawng ek khawn tliktlek'

tih naupang hla a awm a, Liandovate nên khaw-khatah an lo chêng-ho tawh a ni ngei ang.

Kan pi leh 'pute Kâwlphai an chên lai chanchin kan tarlan theih chhun hi khaikhâwm ta ila: Hla leh hmâsâng tîtî han chhûtin an hun hnuhnûng lam-ah chuan chi leh hnam an inthen tawh a, an chên-puite azirin sam zial dân te a lo hrang ta a; tukkhum lama sam zial Mar-ho hi, Khampat bialah, hma lama sam zial Pâwi ho hi Tangsa bialah an awm ni-in a suangtuah theih. Tin, beng chunga sam zial an awm bawk a, Asho-ho an ni a; Kalemyo bial chhim lama awm an nih a rinawm.

(5) Hnam Hming:

Zofate hian mahni hnam bul sawi lovin hnam peng zâwk (chin) an sawi thin a. Zofate zinga hnam hlâwm lian deuh deuh chu: Ashò, Lai leh Zo a-ni History chhûttu hmasate chuan Tibeto Burman thlah/Chin hnam [illegible]; Zofate chu a-

chin chhuitu ṭhenkhat chuan, an ṭanchhan lehkhabu-in 'Chin' tia a ziahna hmunah Zo emaw, Mizo emaw, Laimi emaw tiin an thlâk mai a. Pianna bul ber chu 'China ram' tih a ni a, China rama chêng hnam hming an ziah chhuahnaah Yeo, Jou, Khyang, Chian, Lais a awm niin tîtî-ah an sawi ṭhîn a. Zo, Chin, leh Lai tiin duhna lam apiangah pawhfân theih a ni. Asho pawh Zo lamah pawhfan theih a ni. Vai a lo lian a, Vai lian chuan 'Chin' a rawn ti a, an thlen hmasakna phai ram miten, tlângrama chêngho chu 'Chin' an ti a ni tih chu a langchiang a Chîn sûlhnu chhui ta ila·

Chindwin leh Irrawady luipui inkârah Chinywa (Chin khua) Chin Phaza (Chin Pathian) Chin suh (Chin ṭhutkhâwmna hmun) a awm thu chu Kâwlram luh thu—ah târlan a ni tawh a Kale-Kabaw phaiah Chin hming a lanna a awm lo

'Chin' tih chu Kâwlin "Ṭhiana," Mahni leh mahni tihnaah, "Tange chhin," "a chhin chhîn" an ti a, chuta ṭanga lo kal a ni an ti Hêng hian kawng leh ro a nei lo va, Kâwl ṭawnga 'Chhin' lamrikna apiang an hai khâwm mai niin a lang. Tin, Kâwl lehkha hlui-ah 'Khyang' an tih chu 'Chin' tiin an lamri a ni tia sawi an awm bawk Zofate chu êm an phurh ṭhîn avângin Kâwlin 'Chin' an ti tia sawi an awm nual a, Kâwlin êm chu Chhin' an ti ngei tak nâ a; Kâwlphai an awm laiin an chênpuiten êm an phurh loh chuan anni bîkin an phur lo vang. Tlângram an kai hnu-ah êm an phur a, chuvângin 'êm' an lo ti ni sela, tlângram an kai hmáa an hnam hming kan sawi theih si loh chuan belhchian a dâwl lo a ni Êm-Chhin leh hnam hming 'Chin' tihna chu Kâwl

lehkhaah hawrawp hmandân (spelling) a hrang a ni.

Zo sûlhnu chhui thung na: Chindwin leh Irrawady luipui inkarah Zo hming a lanna chu — chhuitu pakhatin heti hian a ziak "Tang Chinese lal laia an ram palai (diplomat) Fanchoa ziak, The Manshu lehkhabua-ah, 'Chindwin lui hi Chinahovin, Mino an ti a, Chindwin phaia chêngte chu 'Mino mi' an ti Mino mi chu an ngova an hmai a tung a ni. Mino ni chuan an lalte chu 'Zo' an ti a, nungchang mawi leh zahawm tak an ni,' tiin a ziak," a ti (*Dr vumson , Zo p 34*) Kum zabi 8-na vêla chanchin ziak an ni a, Zo lal chu an changkâng viau siin a lang. Kum zabi 18-na pawha la mâwl rih Zofate an ni ang em? tia ngaihtuah tûr a awm a ni

Kale — Kabaw phaiah Zo sûlhnu a lanna a awmlo Chhuitu pakhat chuan, "Kâwlram lai takah Chinho an lût thla zêl a. Sagaing khaw thlengin an awm darh a Hêng mite hi Kawl hnamah an chang zo tawh a ni. Zoho chu Tuikâng (Chindwin) thlang lamah an lût thla zêl a, Mawlaik Rûnkhawm, leh Kâwlpui ramah an khawsa ta a ni Mi dangin Chin hming min puttir a, kan hnam tak chu Zo kan ni zâwk," tiin a ziak. (*J. Gin Za Tuang, Zomi Laibu p. 16*). Hei hian a ţanchhan a ţarlan loh avângin pawmpui a harsa a ni

Lai pawh lailûna chêng an nih avângin 'Lai' an ti a ni an ti. Mi ţhenkhat chuan lailûn aţanga 'Lai' tih a ni mai lo va, hmasângah Lai a ni daih tawh a ni an ti ve bawk-

'Chinho chuan anmahni chu 'Chin' an inti lo va, Chin tih pawh an duh lo,' tiin lehkhabu ṭhenkhatin an ziak. Mahniin 'Chin' inti bawk si lo, hmasâng chanchin han chhuiin Zo hming lang mumal bawk si lo chu — hnam hming finfiah tûrin ṭhangthar mi thiam-chêt a ngai a ni.

Sam zial dân azirin inkoh dân a awm leh a. Tukkhuma sam zial chu, 'Taichêng, Mar' an ti a; 'Duhlian, Paite' tih an awm bawk. Hma lama sam zial chu, 'Hrumtung, Hrum-sâwm,' an ti a, Pawi tih a ni bawk. Hêng hi anmahni inkoh dân a ni lo va, an invuah tawn ṭheuh va, indeusâwnna pawh a ni hek lo

2. KALE KABAW PHAI AN CHHUAHSAN

Zofate'n phai ram ei-in zawn awlsamna hmuna chêng hlen lo va, ei zawn harsatna tlângram an pan chhan chu thu khirhkhân tak awm vâng a ni. Tlângram an pan chhan chu sawi dân hrang hrang a awm a, sawi dan pakhat chu 'Zofate hi ramvachal deuh vek an ni a, ramsa tamna an pan a ni' an ti. Tlangram aiin phaiah ramsa a tam zâwk a; tlângram an kai hnu-ah pawh ram vâkin phaiah an kal fo ṭhin a ni. Chuvângin he sawi dan hi pawmpui chi a ni lo.

Sawi dân dang leh chuan, 'Shan ramah ṭâm a tla a, hripui a lêng bawk' tih a ni. Sawi dân dang pakhat leh chu: 'Kâwl Siangpahrângan Mandalay-ah kulh ropui tak a siam a, kulh hna thawh hautak lutuk tuar zo lovin an kal chhuak' tih a ni. Hêng sawi dân pahnih hi dik lo mah se, a inkungkaihna lai a awm ang. Zofate'n Shan thu an sawi

ţhin chu, Kale–Kabaw phaia Shan lal thuhnuaia an awm lai thu an sawina a ni a. Shan ram an tih chu Kabaw phai a ni Mandalay kulh thu-ah chuan, Kâwl History enin a dik thei lo Mandalay chu lal ţhutchilh khawpui hlui a ni lo va Mandalay hi khawpui atân dintu leh kulh siamtu chu Mindung lal (1852-1878) a ni a. A thih hnuin a fapa Tibaw lalin a luah a, Tibaw lal chu 1885 kum tâwp lamah British sorkâr sipaiin an man a, Kâwl lal (King) hnuhnûng ber a ni.

He kulh hi a ropui êm êm a, tûnah pawh ţha takin a la ding Ku'h chhûnga lal In erawh chu Japan ril lai khân bomb in a tichhe vek a ni. Kulh an siamna chu kum za chuang âwrh chauh a ni a, a la rei lo hle a ni Hetih hunah chuan Zofate thlang an tla hman tawh

Phairam an kalsanna chhan nia rin chu hetiang hi a ni Shan lal Soa Saw Ke (1368–1401) chuan Ava khuaah lalna khawpui a din thar a. Chûng hun lai chaun Kale phai leh a chhehvêla mi an inngeih lo va Chumi denchhenin lal Soa Saw Ke a chuan-a do va, a hneh ta a Chu ram awptu atân a tupa Kyitaungnyo a a dah a Kyitaungnyo a chuan 1374 kumah lal In ropui tak a din a, kulh bang thuah hnih, kil li nei a siam a. kulh bang kil khat chu mêl chanve aia sei, 1 km (kilometre khat)-a sei a ni a, a zau lam hlam 15 a ni Chu kulh hlui chu Kalemyo chhim lam mêl hnihah a hnuhma hmuh ţheihin a la awm an ti.(*Dr. Vumson, Zo History p. 34*).

Kulh bang sak hna thawk tûr hian a ram mite chu phûtluih an ni a, lal khâwnbâwl Shan upahovin

Zofate chu rim takin an chhawr a Thatchhia leh chak lo deuhte chu an kut zungṭang tan sak tûr tih thupêk pawh a awm hial nîn an sawi. Hna a hau-tak lutuk avângin mahni hna pawh an thawk hman lo va, an ṭâm a, hri a lêng bawk. Chu lal sual leh nunrâwng tak tuar lo chuan an tlân darh zo ta nîn a rinawm. An tlân dân chu Zàna in hnuaia se khung, hlauh neia thawklehkhata an zuangchhuak ang hi a ni awm e; Hmâr hlain heti hian a sawi —

Khaw Sinlungah
Kawt siel ang kan zuong suok a,
Mi le nel lo tam a e,
Hriemi hrai a.
(Dr Rochunga, Edu. Hmàr p 21)

A hun chu AD 1375 vêl nîn an ring. A ṭhen chuan hmâr lam an pan a, Manipur leh Assam ram thlengin an kal a. A then chuan chhim lam an pan a, Yaw phaiah an kal a, Asho-ho chuan ram laili phaizâwl an pan a, Arakan tlàng thlenga kal an awm bawk. A ṭhente chu Padawng tlâng aṭangin Mindat, Kanpetlet leh Paletwa tlâng ramah an kai ta a ni.

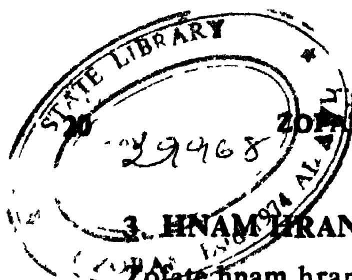
Mi ṭhenkhat chuan a hlâwm deuh zêlin khaw-ṭhlang lam an pan a, Mimzâwl hmun hi phai aṭanga an inchhawp hmasakna nîn an sawi ṭhin. Thâng-tlâng an pan a, Thâng pangah hian rei tâwk tak an awm âwm e. Thângtlâng an kân hnuin Paiteho chuan Saizâng khaw hnuaia Chimnuai an pan a, "Chimnuai chhuak" an inti ta a ni.

Pawi leh Mar (Seifa) chuan Thângtlâng an kân

hnuin Lochawm leh Hmunli an thleng a, Lâtî pan tâwk an awm bawk Mi ṭhenkhat an châmbâng a, mipui tam zâwk chuan Rûn lui an kân a, Lailûnah awmhmun khuarin 'Lailûn chhûak' an intih phah a Lailûn chu Falam aṭanga hmâr lam mêl nga vêla awm, Sünthla khaw bul mual pâwng a ni Lailûnah chuan pûk thûk tak a awm a, hnam mâwl lai chuan chu pûk aṭanga piang nia insawi pawh an awm nghe nghe a ni. A then Lailûn vêlahan châmbâng a, mi tam zâwk chuan tûna Khawrua khaw chung–a Zotlâng an pan Chuta ṭangin an kal thla zêl a, Halkha bial, Thlântlâng bial leh Matupi bialah an awm dar ta a ni

Seifate chu Rûn an kân hnuin Lailûn thlen hma lawka tûna Falam khaw kiangah khian hmun an khuar a, chu khuaah chuan Sûmpuia a lal avângin an khaw hmun chu 'Sûmpui hmun, an tih hlen phah ta a ni

Zofaten Rûn an kân hun chu AD 1440 vêl niin a rinawm. Tlângram an thlen hnu chuan a chi a chiin an inṭhen a, khua an din zêl a, inkalpawhna a harsat avângin tawng leh nunphung leh kawsak dân a lo dang chho zêl a Hlate neiin chi tin hnam tinin an chanchin an chhuiin sawi tûr an hre tam sâwt hle a ni

3. HNAM HRANG HRANG CHANCHIN

Zofate hnam hrang hrangin an inthlah dân an chhui ṭheuh va, lehkha ziak a awm loh avângin chhui thui a harin chhui dik a harsa hle mai Hnam leh chi tam taka inthen a nih avângin chhui kim sîn a ni lo va; hriat lâr deuh deuh a ṭhen chauh târlan a ni.

(I) Lusei:

Dr. Vum Son; Zo History phêk 57-ah, "Nawsonga fa Songthu leh Ngaitê an ni a; Songthu chu Paite thlahtu, Ngaitê chu Luseiho thlahtu a ni" a ti Ngaitêa fa Thlana thlah chhâ vng Hualngo thlengin ihlîrnaah a tarlang 'Thlapa'n Luseia a hring' tiin an sawi ṭhîn a, mitthirâwp lamnaah Thlapa lim chu milim dang aia sâng leh lian zâwkin hlâng lai takah an dintîr ṭhîn. Hei hian Thlapa a awm ngei a ni tih chu a tilang chiang hle a ni 'Thlapa'n Duhliana, Duhlianan Luseia a hring' tia sawi a awm bawk

Lusei chu kan pi leh pute Kâwlphai chên laia awm tawh a ni ngeimai a, sawi dân dang danga awm Kâwlphaia lo pêmho an kîr leh a, kîr lova chам bângte chu Kâwlin 'Lusaing' an ti tih a awm a, 'Kuki aṭangin Kukai, Lukai, Lusai, tiin lam rîk dan a lo hrang ta a ni'tih a awm bawk Hei lo pawh sawi dan dang tam tak a awm. Hêng chhui dan hian beihchhtai an dâwi lo êm êm a ni. Tin, Shanho chuan fapa upa ber chu 'Lusaing' an ti a, Kabaw phaia Shanho nên an chênzaho laiin Shan ṭawng laia, 'Lusaing' tia hming an sak chu a pu hlen a, chu mi thlahte chuan 'Lusei' an inti ta a ni ang tia sawi an awm bawk.

A chunga chhui dânte hi lo dik ta lo mah se, Seifate thlahtu Luseia a awm ngei a ni tih chu a inawm a Luseia fa Lamliia, Tochhawnga Thangpuia ti an awm a, Luseia fa Lamlira leh Sunhauva an ni tia sawi an awm bawk Lusei hnam peangte chu Mizo chanchin ziaktu hmasa ber Rev Liangkhaia lehkhabu chhut 4-na phêk 9-naa a ziah angin lo tailang ila·

1 Chawngte. Tuichhung, Lungté, Pâmtê, Muchhîpchhuak

2 Chhangte Darchhûn, Pamtê, Vawknghâk, Kâwlchi, Nghakchi, Lungte, Chawnglûn, Lumthang, Tumpha

3. Chhakchhuak:

(a) Hualngo. Bochung, Cherpût Chalthleng, Khûpno

(b) Hualhang: Chalbuk, Chumkhal, Taihtung Chertluang, Khupno, Fangte.

(c) Hualhnam, Muapsuan, Lamtun Mitsum

(d) Lûnkhua: Lallûn Sialchhûng, Ngalchhûng Chalchhung, Ngalsi, Baichi, Phûngchi,

Chhakchhuak chu Mauva (Lianmauva) thlahte an ni. Tin, Lûnkhua tih awmzia chu, Neihlrima fa, Lallûnan khua a din a, Khirhtê a thlante'n an pan bawk Lûna khua an tih chu a hnuah 'Lunkhua' an ti a; khaw hming chu hnam hming ah an pu hlen ta a ni. Seipui thlang mel 6 vela hlaah Lûnkhua a lo awm.

4. **Chuaungo:** Vânpuia hrin, Chumthlûk, Dârkîm, Zâwngpâm, Hmunpêl, Thlehnghêl, Laller, Auhmun·

5. **Chuauhâng:** Lathang, Chhûrgpui, Chawnchhâwn, Chawnchirh, Khuanglawi, Vaîchuau.

6. **Hauhnâr:** Hauthûl, Haubul, Tuithang, Sênlai.

7. **Hrahsêl:** Sêlpui, Sawntlung, Sumkhal, Saza.

8. **Paehuau:** Lianthung, Liannghawr, Lalbâwma thlah, Cherlal, Chhâwnthliak, Dârchuau, Vârchuau.

9. **Ṭhangur:** Zadeng, Thangluah, Palian, Ṭhangur, Rivung, Rokhûm Anni hi Zahmuaka thlahte an ni a, Ṭhangura hi langsâr ber a nih avângin he hming hi an pu a ni Tr lang lamah chuan Thangura thlahte chu Ṭhangur inti tawh lovin — Sailo, Chenkual, Chawnglul tiin an sawi hrang ta a ni

10 **Tochhawng:** Ṭopui, Chhakawm, Ṭobul, Chemhler, Muchhîpchhuak

11. **Vânchhawng:** Vânlûng, Sumkhûm, Chemhler, Chengrel, Kaithûm

Hnamtê chu Lusei thlah zing ami a ni a, an unaute biak angin Muchhîp an biak duh loh avângin Lusei zîngah an telh ta lo a ni an ti. Thlang lâk hnuah a ṭhen chuan Lusei rai an be leh ni âwm a ni

Seipui Khur Luah Thu: Seifate chuan Rûn an kân hnuah Sûmpui khuaah an awm thu târlan a ni tawh a. A D 1445-50 vêlah Seipui khur an luah a, an thlen hma hian Khiangteho Bualminah; Chawngthuhoṭûna Chawngthu khua 'eh Sânzâwl leh Bochungah; Râlteho Saihmunah an lo awm tawh a ni. Seipui khur an luah thu chu — heti hian upain an sawi ngun hle ṭhîn a ni:

Sûmpui khuaa Mâuva (Lianmauva) chu a lo

tlangvâl tawh a. Tûk khat chu feipui kengin lo a kan a, sanghalin an bâl a lo tlân a, sanghal hnu chu a chhui zêl a, tûna Sûnthla ramah bu a lo chhep a. Sanghal bu chu a chhun a, a hliam ta a A sa hliam chu a ûm zel a, khuain a thim hnan ta a ni. A hawi vêla hla vak lovah mei êng de thliah thliah a hmu a, a pan ta a; Khiangteho thlawhhma thlâm-a ram riakho an lo ni hlawm a, an hnênah chuan a riak ve ta a A tûk khua a lo var chuan a'n hawi vêl a, khaw hmun atân tha a ti hle a; an awmna Rûn kam chhengchhe tak ai chuan thlawhhma lâk tûr tha a tam si a A hâwn hnu chuan a unaute a sâwm a, an pan ta a ni Zâwl rai tha takah chuan khua a din a, Mauva pa Seipuia a lal a. "Seipuia khua" an ti thîn a, a hnuah 'Seipui khua' an ti hlen ta a ni Mauva chuan Seipui khuaa Khiangte nuthlawi nupuiah a nei ta a ni an ti

Chhakchhuak:

Seifate zîngah Chhakchhuak chu Seipui khur luah atangin thlang tlâk thlengin kum 300 chhûng vêl an ropui a Thlang tlâk hnuah Thangûr chu lal tlâwm hun thle igin an ropui a. Chuvângin he mite hnam hnih chanchin hi upain an sawi ngun-in an chhui tam thei ber a ni.

Chhakchhuak chu thlahtu hming a ni lo va, an unau thlang tla hmasaten "Chhak lamho" tiin hming an puttîr a, thlang an tlâk ve hnuah "Chhak-chhuak" an ti ta a; Tiau thlanga chher thar a ni.

Luseian Lamlira, Lamliran Sumpuia, Sumpuian Seipuia, Seipuian Lianmauva a hring an ti Mauva fa Tlâtêa leh Khirhtêa; Tlâtea fa Hualthana leh Neih-krima an ni. Khirhtêa fa Ngalsia, Baichia, Phungchia

an ni. Hualthana fa Hualngova, Hualhânga, leh Hualhnama an ni Neihhrima fa Lallûna, Sialchhûnga, Chalchhûnga, Ngalchhûnga an ni. Hualngova leh Hualhânga fate chu Lusei thlah Chhakchhuak chhuinaah târlan a ni tawh a Hualhnam chu sa inhleh loh avângin Rûn ralah an kaia Paite kârah an khawsa ta a ni an ti. (Mizo ram chhim lam, Bangladesh bul vêla Phualhnam intite chu Lusei hnahthlâk bawk an ni a, Hualhnam lam rik dàn dik lo a ni mai thei).

Tlâtê' lung Seipui vêng lu lamah a awm a, lung chungah chuan a râl thah lem te, a sa kah lemte leh se lu lemte an ziak tlar dul mai a ni Hualthana leh Neihhrima chu Seifate sakhua chherchhuaktu an ni. Hualngova chu lal langsâr tak a ni a; a thlahte'n hnam hmingah an pu nghe nghe a ni. Lûnkhua leh Lûnkhaw lu Thlangkhuaah leh Khawkawkah an lal bawk. Hêng hi lal hmasa deuhte an ni. (Lal hnuhnûng chu târlan leh a ni ang).

Ṭhangûr:

Seipui khuaa pasalthaho rammuin an kal chhuak a. Rûn kamah mipa tleirâwl amah chauhva awm an hmu a. An ban zawh chuan chuan – a pa nên inhmuh thiam loh vânga rawl bo niin an hria a, an hruai hâwng ta a ni. An lal inah an thlen a, lal chuan ṭha takin a enkawl a; a fapaah a siam a. Chu tlangvâl hming chu Ngâlna (Râlna) a ni A pa hming chu Sihsinga Thautê (Sihzâng) hnam a ni.. A pa Seipui lal-chuan hming hran a si ve a, sal man ang maiin mipuiin an hmuah avangin, 'Zahmuaka' a sa ta a ni.. Chu chu A. D. 1600 vêl a ni âwm e Chutih laia Seipui lal chu Hualthana (Chhakchhuak) niin upain an sawi. Mi thenkhat chuan Ngâlna chu in–

donaa man niin an sawi ţhîn a, Lusei leh Thaute (Sihzâng) an indo ngai lo ya; Sihzâng upa pawhin indo thu sawi tûr an hre lo

Zahmuaka chu a pa (Seipui lal)-in ţawng hmun khat hmang Hmâr hnahthlâk Lawitlâng mi Lawilêri chu nupuiah a neih sak a Lawitlângho awmna chu Seipui thlang mel 8 vêla hla, Lêntlâng thlang lawkah a ni a, tûnah pawh 'Lawitlâng khua' tiin khua a la awm Zahmuaka chu a indang ve ta a, a fate chu Zadênga, Thangluaha, Palıana, Thangûra, Rivunga leh Rokhûma te an ni Zahmuaka chu mi fel leh rinawm tak a ni a, Seipui kulh-dai vengtu-ah an hmang a, lo lam hna a thawh hman loh avângin, an khuate'n buh an khawn sak ţhin.

Zahmuaka thlahte lal ţanna chu Tlângkhua a ni a, tûna Khiangrâwn leh Ngaltui khaw inkârah a awm. Seipui thlang (ni tlâkna lam) mel 7 vêlah a awm a, tûnah 'Tlanghmun' an ti. Tlângkhuaah chuan Hnamteho an awm a, an lal Sanpiala thih hnuah lal rinawm tlâk tûr an neih loh avângin, Seipui khuaa Chhakchhuak lal hnênah an râwn a Ani chuan: "Zahmuaka fate hi an paruil a, an rinawm bawk a, va lal rawh se," tiin'a kaltîr a, Tlângkhuaah chuan Zadênga a lal ta a ni Chu chu AD 1650–60 vêl a ni ang Tlângkhua atangin Palianan Khiangrawnah, Rokhûman Khawruaah khua an din. Chu khaw pahnih chu inhnaih tak an ni Tlângkhaw thlang lawk — Falam aţanga Rih kalna kawng mel 27-na Khuanglung (or) Rawsih Bangla kiangah a awm a; Tûnah Khuanglung chu khua a la awm a, Khawrua khaw hmun-hlui chu chang dâwl lo (terrace) siam nàn an hmang.

Tlângkhua leh a chheh vêla an lal hnu pawhin Zahmuaka fate chuan Seipui khuaa an hna ngai ang bawkin kulh an vêng a; kulh vên man an dawng ṭhîn Chu chu lal manah a chang ta a, thlang tlâk hnuah lalin fathang an ei hlen ta a ni. Zahmuaka thlahte an pun zêl hnu chuan Chhakchhuak zîngah tel tawh lovin, hnam khatah an intêl khâwm a, "Thangur" tiin Lusei zîngah hnam pakhat a pung ta a ni

(2) **Chawngthu** Chawngthuho chu Rûn leh Lêntlâng inkâr, tûna Chawngthu khua leh Sânzâwl leh Pângzawl(tûna Bochung)-ah an awm a Sânzâwl chu tûna Khawp'hual leh Bochung khaw inkârah an awm; tûnah chuan 'Chhakzawl' an ti Chawngthuho chu Duhlian hnam zînga mi an ni. Duhlianho sakhaw hmun khata an awm lai chuan an puithiam chu Chawngthu mi an ni ṭhîn.

Chawngthu zînga langsâr ber chu Lêrsia a ni. Sânzâwl khuaah a lal a, a hausân hle a — sial pawh tam tak a nei A sialte chu vâna arsi zât an ti hial a ni. Saifaten sabuan hlaa an hman hlen tâk mual lâm hla hi Lêrsia atanga lo chhuak a ni a, 'Lersia' hla an ti bawk. An khaw thenawm Saihmun khuaa Râlteho an rûn ṭhîn a ni ang, sabuan hla aṭangin a lang Sabuan hla chu sakhaw thu, Zân khuangchawi thu-ah târlan a ni.

(3) **Râlte** Râlteho hmunpui ber chu Saihmun a ni. A kiang vêlah a chi chiin an awm hrang bawk. Suai tlâng hnuaia awm an nih avângin 'Suaihnuai khua' an ti ṭhîn a. Suai chu khaw hmun a ni lo va, Saihmun khaw lu tlâng a ni a: Râltehovin khawtlâng sakhua atân an bia.

Ralte chu 'Kâwlnî, Siakêng, Khêltê, Lelchhun' tiin hnam siper paliah an inthen a Kàwlphai aṭangin Thângtlângah, Thânghêmah, Dimpuiah, Dimlovah, Rûnah, Sukluiah, chuta ṭangin Saihmun an pan ta niin a rinawm Nau thawina chi khat 'Luilam' an tih thiam hlaah a chunga hmun leh khuate hi a irdawt thlialin an chham ṭhîn He luilam thawina hi Seifaten Râlte hnên aṭangin an lachhuak a ni an ti

Râlte zînga an lal hming kan hriatte chu Siakêng zîngah Haizânga leh Chawngtuala an ni. Khêlte zîngah Lûtmânga, Kâwlni zîngah Chalbâwka te an ni. Lûtmânga chu Lêrsia hlain 'Lutmuala' a tih nên thuhmun a nih a rinawm.

Kâwlnî leh Siakêng chu sachhiah inpêk duh loh thu-ah an buai a, buaina a so sâng zêl a, indo an rawt ta a ni. An pasaltha ve ve inbei tûrin an rawt thlu a Siakêng pasalṭha chu Suangsapuia (Saasapuia) a ni a, Kâwlni pasaltha Dârbunga a ni. Dârbunga chuan Suangsapuia a hneh a, a that ta a. Kâwlnîin hnehna an chang a, Siakêng an tlâwm ta a ni Siakêngho chuin an tlâwmla hle a, Kâwlni do leh an tum a; an pasaltha chhuantawlawl a thih tawh avângin hneh theih an inring lo va, Thlânrâwn lal Chawnglula (Pawi) chu ṭanpuitu atân an sâwm a. Chawnglula leh a mite chuan Saihmun khuaa Kâwlniho rûn tûrin an thawk a, Kâwlniho chuan an lo hriat lâwk avângin an lo châng a; Thlânrâwnho chu an that nghek mai a, Chawnglula pawh an man a, meipêk silai pakhat an lak sak bawk Chawnglula chu kawl bunin kum rei tak a tâng a, phâng (behliang) kum, kum thum a hmu an ti ṭhîn.

Kum kua chhûng a tâng tihna a ni ang. Kâwlniho chuan hla an phuah a:

1. Pawiho cha cha hawng thawk e, Kâwlni rûnin;
Ka suaipui leh ka Langmual a nuam o ve

2. Ka Suaipui leh ka Langmual a nuam o ve.
Hnahsing hnuaiah sakruang pal sing ang ka tian.

3. Hnahsing hnuaiah sakruang pal sing ang ka tian,
An thlung lu leh Kawrsilai tui ang kan luk

Hla thu chu: 'Kâwl ni rûn tûrin Pawiho an lo thawk a, kan biak Suaipui leh Lângmualin an lo âwih ta lo a ni. An ruang chu pal thing angin thing hnuaiah kan tiangkhâwm a, an lu leh silai kan lâk sak' tihna a ni. Siakeng lal Chawngtuala runthlâk tihzâwng tûrin hla an phuah leh a:

'Hawn ngai ve hawn ngai ve aw, Chawngtual pa'n,
Chawnglul chawnbânah ka kaih, hawn ngai ve aw,

Thlânrâwnho chuan Chawnglula tlan tûrin thi leh dâr an keng a; Kâwlniho chuan tlan an lo phal lo va. An tlan theih loh tûrin tlanna atân: Chaite ngho chhuak pakhat, Liangêr (ainâwn) sûtpui ban tiat pakhat, Saihrem hlam thuma sei pakhata tlan tûrin an lo ngiat a. Liangêr leh saihrem chu an hmu thei a, chaite ngochhuak chu an hmuh theih loh avângin, an tlan thei ta lo a ni. Ni khat chu Chawnglula sal Hrangtovan a pu a han kan a. Chu mi ni chuan Kâwlni lal chhûngkua chu chawng zu chhimin an kal to vek a. An awm loh lai denchhenin Hrângtovan a pu a paw chhuak a, daiah kawl chu

a chêk chhe ta a nı. Chawnglula chu a Kawl bunna a rei tawh lutuk avângin a kal hlek thei lo va, Hualngo khua Chawngtui an pan ta a ni. Hetih lai hıan Hriangngaı (Heılei)-ah Chawngmura (Lalvunga pa) a lal a, Chawngtuıah a fapa Màngpûma a lal Chawngtuı chu tûnah khua a ding tawh lo va, Hrıangngai leh Suangpheı inkârah a awm

Chawnglula chu a dam deuh hnuın Hrıangngaı leh Chawngtuı tlangvâlın an thlah a; ram palaılêng-ah kawng an zawng chawp a, 'Lênsâwm' an tıh Lêntlang tuı awmnaah an rıak a, chu tuı chu tûn thleng'n 'Chawnglul tuı' an vuah hlen ta a nı Chawnglu'a chu a lâwm êm êm a, a thlahtu zînga an hotu Mângpûma fapa Chawngbura chu Mang-khêngah vêng a pe a, a thlahte tûn thlengın an awm hlen nghe nghe a nı an ti

Chawnglula an lo ţanpuı avângın Kâwlnıho chu Hualngo chungah an lawm lo va, an ınhmu thiım lo sawt hle a. Sıakêngin Hualngo an sâwm a, Kâwlnı an rawk ta a nı Kâwlnıhovın Chawngtuala dârbu an lo lak sak tawh chu an la chhıak a, Hualngovın an nei ta a, 'Chawngtual dar' tiın hmıng an vuah hlen. He dârbu hi Sailpuı lal hnênah a la awm. Dârlianpuıa fanu Sampuıın a pasal Zahuata hnêna a chhawm a ni. Dârlianpuıa chu Chawngtui lal Mângpûma fa a ni.

Chawnglula chuan phuba la tûrin a hote nên Kâwlni an rûn leh a. Kâwlni chuan an hneh tawh hnu a nih avângin an Nuthûr zuam a. "Ku'h chhûngah lût tam-hrih rawh se, thah tûr kan ın-chan lo palh ang e," tiin an zuah reng lâwk a. Pawi-

ho chu kulh chhûngah an lût ṭeuh mai a; hriamhrei ṭha an lo nei tawh bawk a. An inbeih meuh chuan Pawihovin an that ta ṭeuh mai a. Kâwlni pasalṭha pawh an hliam a, Kâwlni an tlâwm ta a ni

Chutichuan, Kâwlniho chuan Saihmun an tlânsan a, Khawzimah khua an va din ta a. Râlte dang pawh Lênchau (Inbûk)-ah an insawn bawk. Khawzima an awm hnuin an ropui leh hle a ni. Chawhte khua an rawk a, dârbu an lâk sak. Tin, hnam dang kuta dârbu hming thang — Siallâm dâr, Sêlbuang dâr, Tuaichawng leh Liando dar chenin Khawzim Râlte kutah a lût nin an sawi. Hêng dârbu hi indo hneh avânga lâk ni lovin, sum leh paia an lei nin an sawi An lausain, chawnlâm leh sa leh ralah pawh an ṭha a; hla pawh an phuah ṭeuh a ni An lal chu Zuathâwnga a ni a, 'Luathâwnga' ti an awm bawk. An hla ṭhenkhatte chu:

1. *Ka hlau o, ka hlau o ve, ka hlau ngai o,*
   Chawte dai sung lût ta hnu ka hlau ngai o.

2. *Ṭim khawpui phek banga pha Van lai enruai,*
   A lai taka zua thawng aw, mual bang tungnung,

3. *Luiah limngha nawh ni'n e, Zim khawpui laiah,*
   Hnampui than nân zuksialin ai han zawng hen!

4. *Hmâr tlâng âr ang that leng e, Zim khaw-laiah;*
   Dimna puan bang kawi leng e, tual len bang nâ.

Hla No. 2-na hi Ṭiau luia sangha rua an vuaknaah sazuk tlaw (sa seh) an chhar a, an lalin a phuah a nia ti.

Râlteho thlang tlâk hun chu AD. 1770-80 vêl a ni ang. Khawzım khuaa-an awm lai hian Hualngo lal Lalvunga chu, Khawzım atanga hla vak lo — Fâr zâwlah ropuı takin a lal a Lalvunga an huphurh avângin Râlteho chuan Champhaıa Lawitlâng Hrângchalho rûn darhın Ţıau râl an kaı a ni An hla phuah chu:

1 Ka hang sat ka hang sat a, Champhaı a lang,
Cherthlang chit le Laımı thah tual lenpui leng

2 Zimkhaw kamkei phut lııah ı ka ngaı o,
Leıdo thlunglu âwnsıngah kâwlngo leng bang

Champhaı an thlen hnua an hla phuah chu.

3. Kıautui kuam le Inbûkın mang nı nei o,
Phung ın sawt dıl del tang e; kıtehna dıng.

Champhaia an awm hnuın Zopui khuaa awm Lallula (Saı'o) chuan Ţıau chhak Lênchauva Râlteho a rûn darh zo va. Lallula leh Zadêngho ţangruaıin Champhaia Râlteho an beı leh a, a chunga sawi tâk darbute leh thıl ţha dang chu Lallula kutah a thleng leh vek niın an sawı

-Ţıau chhaka Râlte lal hnuhnûng ber chu Singkiauva a ni. Dârkhai khuaah a lal-a; an khua In 20 an tlin loh chuan a lalna bân tûrin Sorkârin thu a pe a, In 20 an tlin theih tâk loh avângin Falam D.C, Lt. Col Burne-an ni 10.1.1909-ah lal bânna thu a pe. A khuaah chuan Chawngthangvunga [illegible] lal zui ta a ni

(4) Ngênte

Ngênte khawpui chu Chawnghawih a ni a, Siallâma awm an awm bawk. Chawnghawiha an khaw hmun hlui chu phûl zau takin a la awm a, tûnah 'Hmunpui' an ti An sûlhnu hmuh theiha la awm chu an lungphun a ni ber a, an khaw chhuah lam leh tlak lam tlângah tam tak a awm Chhuah lam tlâng phei chu 'Ngêntê lung tlâng' tiin hming an vuah nghe nghe a ni An lungah chuan milem an ziak a, mipain tukkhum lamah sam an zial. Pasalṭha lung ni âwm chu feipui hawlin vaibêl an zûktîr a; sûmkû (vakûlchang) tawnin a taiah kingkawt an vawntîr bawk Mihring lem tê tak tê tê leh ramsa lemte an ziak tel bawk a ' Hmeichhe lem an ziah tel chu an nula ngaih a ni a, mipa lem ziah erawh chu an râl thah lem a ni," an ti

Ngênte zîngah langsâr tak tak an awm a, an lal hmasa ber chu Chawngchawna a ni. "Lalmânga nu hlawh rawih" tih hi an la sawi fo ṭhîn bawk Tin, hla phuah thiam Pi Hmuaki leh Dârṭhiangi hming a lâr hle. Chawngchawna fa chu Chhunrûma a ni Lalmânga nau Ngaiha a ni a, Chhunrûma fa nge a nau zâwk nge a nih hriat chianna a awm lo. Ngaiha hi a pa Inpui luahtu a ni a, vêng lai, zâwl rem takah a awm. Lalmânga In erawh chu vêng lu lama awm a ni

Lalmâng nu hian ni rei lai takin hlawh a ruai ṭhîn a. Lalin an lal mânah an khuate hnên aṭangin ni thâ an dawng ṭhîn a, lo hna an thawhtîr ṭhîn a ni An feh khâwm ni chu "Hlawh rawih ni" an ti a; lâwm ruai nên a kalhmang a inang lo. Lalmânga nu hian a hlawh rawih ni chuan ar [illegible]

puar a, chhûnah tui a in awin mai a, a puar hle ţhîn a, "Mi chhia hian tuisik hi chaw atân in va ring mai lo ve" a ti fo ţhîn an ti An hma bunna zâwnah fangra thiang a vawrh darh a, "Mahni hma zâwna mi ţheuh in thlen hunah in ei zêl ang," a ti a, fangra ei tam duh avângin an tang nasa ţhîn an ti bawk Lalmânga nu hian ni rei lai tak deachhenin hlawh a ruai tih a ni fo va Buhtun chîng an ni a, May chawhnu lam atanga June chawhma lam thleng chu 'Belhtuk' an tih buhtun thlawh tûl buai lai tak, chaw lu chhan hun a ni a, tûl buai lai tak a denchhen a ni zâwk ang Lalmânga nu hlawh rawihna lo chu tûna Chawnghawih khua atanga chhim chhak Mêl khat vêla hla, ram zâwl a ni a, "Lalmanga nu lo zâwl" an ti thîn a, tûnah chuan 'Lalmâng zâwl' an ti Kum rei fe mai a zâwnin chul an ring ţhîn a ni

Tin, Ngaiha In bulah tuikhûr lûn ber a awm a Ngaiha hian tuikhur leh a In chu a hung kulh tlat a; a In chhûnga'n tui chawi tûr apiang an luh a ngai thîn a ni Tuichawi tûra a Ina lût hmeichhia tupawh a îtzâwng apiang a lo mutpui zêl thîn a, lal a nih avângin tuma'n an ti ngam bawk si lo Lalmânga nu (Ngaiha nu hmasa) chenin a lo mutpui tâk avângin Lalmânga thinur chuan Ngai ia kal bo hlânin a In a lo ţhiah sak a, a hungna a tichhe vek bawk. Ngaiha khualzin lo hâwng chuan a u Lalmânga a han rûn a, kawngka a lo khâr avângin a lût thei lo va; bang vaihang (kawngka chung bangâwng bika tah)-ah lâwnliam tumin a van chho va Lalmânga'n thal kibârin a lo perh a, a tlathla ta a; chu thal chuan amah leh amah a invit hlum ta

a ni. Chu tui khur chu tûn thlengin 'Ngaiha tui' an la ti a ni.

An khaw mawngah lungpui lian tak mai a awm a, râl an lo kal chuan lung chu a au va; an inring ṭhîn a ni an ti Chu lungpui chu ṭêkin a dêng a, hmunhnih-ah a phel a; chutih hnuah chuan Ngêntel o chu ralin an hneh thei ta a ni an ti Chu lungpui chu tûn thlengin 'Lung au' an ti.

An ramah chikhur a awm a, an teng ṭhin Ṭum khat chu zânah Chikhur chu a lo êng pup mai a, "Mihring min pe r'u," tih awrâwl an hria a, chi-tengho chu hlauvin an tlàn hâwng ta vek a. Chu mi hnu chuan chi chu teng ngam tawh lovin a khur-ah se ki an khêng bûr ta a ni an ti.

Ngêntehovin Khiangteho an rûn a Khiangteho awmna chu tûna Bualmin khuaah a ni Chawngthu khua leh Khawpuil inkâra tlâng pawh Khiangte tlâng' an ti Ngênteho chu Chhunrûma'n a ho va, Khiangte lal chu Khaw m nga a ni. An ni beih laiin Chhunrûn an, "Chawngchawna sakawl ke na" tiin a inhrosa vêl a, 'Chawngchawna pasaltha huaisen ka ni' a tihna a ni a. Khiangteho chuan ke nâ tak tak emaw tiin an zuam hlê a, an va nawr ta a Chhun-rûma chuan a lo thut ta zêl a, Khiangṭêho an tlân-chhe ta a ni. Ngênteho râl hneh chuan Seipuia Seifaho an han cho deuh va, chapo takin heti hian hla an phuah a:

1. Ngente ke nā Ngente Chawngtuak a,
Khawmanga te kan ahhlah chhung lo mawl

2 Khawmanga te kan chhiah in chhungah,
Seivawn zathumin mi el lo'u!

Ţum khat chu Ngênteho rammu hlawhchham hâwng lamin Lîmkâwnah Thangchungi (Hualngo) an that a. He mi thu leh thu dang dang avângin Hualngovin Ngênte an rawk a. Ngênteho zîngah tanrualna a awm thei lo va, Ngaiha nun sual bâwl vâng a ni ang — Chawnghawih khawpui an chhuahsan a, Hualngohovin an luah sak ta a ni A ţhen chuan Hualngo an bêl a, a thenin Zongte leh Selawna Zadêng leh Thangluahho an pan Mipui tam zâwk chuan tûna Ngênte khuaah khua an din leh ta a ni Ngênte khuaa an awm hnu hian an khaw hluia an vânglai an ngai êm êm a, heti hian hla an phuah

"Kan Chawnghawih khua khaw nun nuama kha,
Ni tina bel ţiana zu kan hun

Ngênte khuaa an awm lain Khawzimah Râlteho huphurh tham tak an awm a, rûn hlauvin khua an tlânsin leh a, Bapui tlâng atangin thlang an tla ta a ni. (*Pi Hmuaki chanchinah kan sawi leh ang*)

(5) **Tlaisûn**

Tlaisûn chu rûn thlangah an awm a, khaw tam an ni lo Rûn chhakah khaw tlêm tê an awm bawk. An lalte chu Hlawncheu hnam a ni a, Lailûn chhuakho an ni An khawpui chu Fahlam, tûna Tlaisûn a ni a; tûnah Falam khua leh Rûn inkârah a awm. In 500 lai an ni a, Mual (vêng) parukah an inthen a, mual tinah awptu lal an nei ţheuh a ni Mual biakna pawh an nei hrang ţheuh va, an vêng hming

chu: Butu, Laiko, Fangpho, Hliap, Khawsat leh Khawthar a ni. Hei hi a ni 'Fahlam mualruk' an tih fo thin chu!

Tlaisunho chuan 'ṭanrual hi chakna a ni' tih chu an thu vawn a ni a, ṭanrual an thiam a, hnam dangin an huphurh a, an thuhnuaiah an lût zêl a ni. An thu hnuaia lût duh lo chu, hnam dang an fuih a, an rûntîr ṭhin a. Chutichuan, an thu hnuaiah an seng lût thei zêl a ni

Tlaisûn khawpui leh ram pum awptu atân council member panga an thlang a, hunbi (term) nei ni lovin an thih thleng an thawk a ni âwm e He council hi Sorkâr laipui (central government) a ni Hming langsâr hmasa chu Hawi Hluana leh Hniar Vunga an ni. Vai len hmâ deuhva sorkâr laipui rorêltute chu: (1) Chawn Bika (2) Kha Liana (3) Mang Hlura (4) Chawng Khara (5) Bawi Hmunga te an ni a, an hotu ber chu Chawn Bika a ni Fahlam sorkâr chuan tûna Falam bial pum pui hi a awp vek a; Tedim bial ṭhenkhat leh tûna Mizoram Tuichâng thlengin a thunun thei vek a ni Ṭiau thlanga Hualngo lal te, Zahau lal te, Laltuaka thlah Sailo lal te hi Tlaisûn lalho pêk vek an ni. Kairûma(Sailo) Biate ; lal pawhin a fapa Lalbika hming Chawn Bîka hnênah a dil a, "Vanhnuaiah ka lal ber e" tiin he hming hi a sa a ni an ti. Halkha bial lam a awp thu hriat a ni lo.

An rorêl khâwmna (Central office) chu Butu vêngah a ni a, rorêl tûr an ngah hlê a; khaw mchuh thu, khaw neih dîl te leh thubuai lian deuh deuh an rêl ṭhin. Leichawina 'Lungkhen minu' an tih pawh

ti Tlaisûn lalho tihchhuah a ni. An awp khuaten khaw tinin kum thumah vawi khat, sepui khat zêl thhiah an pe a, phiang (behhiang) kum zêlah an pêk vângin, 'Phiangsiah' an ti. Tlaisûn lal ropui hun chhu AD. 1700 hnu lam aṭangin Vai len thleng a ni. Tangka atân thîr phêk an siam a, 'Seu' an ti

Hun iei tawh takah Tlaisûnin Seipui an rûn a, Seipui khua chu chhûmin a bawh phui mup mai a, Tlaisûnho chu an che thei lo Seipui khua chuan, "Muchhîpin min hualhim a ni," an ti Tlaisûn ral rûn hlawhchham hâwng chu Zahau lal Kipkuala Inah an lût a, ani chuan ei-leh-bar tûr a lo pe a ni an ti Tûn hnu deuhvah chuan Tlaisin ral do sak-tu, an sipai chhuanvawi chu Zahau, Hualngo leh Simhrin an ni Rin râla an hmêlmate pawh hêng mite hian an hneh sak a ni.

Tlângram Vai lianin a huphurh ber chu Tlaisûn a ni A hmasain Sih/âng leh Sukte a rûn phawt a, Tlaisûn rûn tûrin sipai tam tâwk tak hmun hniha inthenin an thawk chhuak a, Tlaisûn an tlâwm hnu chuan, a awp beh theih nân an khaw bulah hmun an khuar a 'Falam' tiin hming an vuah Fahlim khua chu Tlaisûn tih a ni ta zâwk a, an hnam hming leh an khawpui hming a inang ta a ni Tlai-sûn thuneihna (power) tihhniam sakna atân an awp ram an tihzim sak a, a chi chia awp tûrin Mi-uk (Tribal Chief) an dah hran sak ta a ni Tlaisûn chuan anmahni chite awmna khaw tam vak lo leh Khualsîm leh Lente chauh an awp ta a ni Vai len hnuah Chawnbika a thi a, a fapa Vânhmunga a lal. Chawnbîka chu 1910 March thlaah kum 76 mi nin a thi an ti.(*Pu K.L.Khama, Zofate Nunphung pp.28*)

(6) Zahau.

Zahau leh Hauhulh chu unau an ni a, an thlahtu bul Thuamkaia chuan Rûn râl atangin Lailûn a pan a. Hauhulh thlahte chu Simhrinho an ni Lai lûnah rei tak an awm hnuin Hauhulha leh Zahauva chu Zathlîrah an kai a, Zahauva chu Zathlîr atangin Tlauhmunah an kai leh ta a ni Tlauhmunah chuan Khalthangho an lal a, Zahau thlahte chu han lal ve bawk ţhîn mah se, Khalthangho avângin lal ngheti i an awm hlei thei lo. Hun rei tak chhûng an inrem thei lo va, Zahau thlah chhâwng Kipkuala fapa, Ngûnkuala pawhin a nunna a chân phah a ni an ti (*Pu Thawnglinga, Mizo p 55*) Thathrima fa Khawkimthanga hunah Khalthangho chu an tlâwm ta a ni

Zahau chu Khalthangho chauh ni lovin Chhûnchung Pawiho nên an indo ţhin bawk Khawkimthanga fapa Khuangcheuva chu râl hlauh vângin Khuanglui khua a pan a Râlin a la an hâl sak avângin Rallângah a kai a, a lal ta a Chu khuaah chuan Sukte mi Khan Thuama leh Hualngo thlangtla ve lohovin an pan bawk. Khuangcheuva thlahte aţangin Zahau chuan khua an nei pung ta a ni. Chu mi hnuah pawh Chhûnchung nên an la inrem lo fo va, Thangbura fapa Thlahrânga pawhin a nunna a chân phah a ni. Tichuan, Zahau pasalţha leh Hualngo pasalţha Dârhnawka te chuan Chhûnchung khua an zu bei a, Kawtchhuahah an lo châng a, Chhûnchung pasalţha an that Chuta chinah Chhûnchung an tlâwm a, rem thu an sawi thei ta a ni,

Vailungphên an tih khuaa mite kovin lâm an tîr a Lâm entu zîngah Mingo pakhat a tel a, hu chuan pâng (phunchawng) chunga ṭhuin lâm a o en reng a ni an ti Chu Mingo chu Lasi nun an ng Chu pâng chu hun engnge maw chen a chuai awk a, a duah tha leh hle a Zahauho chu lal ghet hlei thei lo va, a hnua an lal leh avângin; Mingo thutna pâng chu an khawsak dân tûr entir-naah an ngai a, heti hian khuang hla an phuah nghe nghe a ni

"Khua hlani e, kan pu Kiphuali e,
Kawli chung Mirang to nak,
Kan tumpâng e, a luai no khawl ai,
A par a sin ai"

Zahau lalte·

Zahauvan Thlachawnga, Thlachawngan Kipkuala, Kipkualan Ngûnkui'a leh Chungnunga a hring a; Chungnunga fa Thathrima leh Liandinga an ni Thathrima fate Khawkimthanga, Khawkimthanga fate·

1. Khuangcheuva
2. Khawzalhana te an ni

Khuangcheuva fate:

1. Thangbura	Tlauhmun lal,
2 Lalsailova	Cherhmun lal,
3. Keichungnunga	Rallang lal,
4. Zakhama	Ngaltui lal,
5. Thangbuta	Khaute lal,
6 Runcheuva	Zongte lal,

Thangbura fate

1. Thlacheuva	Tlauhmun lal,
2. Keimanga	Dartetui lal,
3. Thlahrânga	râlah a thi.

Thlacheuva fate

1. Vânnâwla	Tlauhmun lal,
2. Dokhuaia	Khawlung lal,
3. Thanzâma	Bawmba lal,
4. Zakâpa	Singai lal.

Zahau lalna khua chu Ţiau thlangah nên khaw 40 lai a ni a, kan chhui kim sêng lo vang Lian-dinga thlah khuate chu. Khiangrâwn, Vânzau (Tiau thlang) Tuilum, Lumte, Bualzâwl leh Se-lâwn an ni. Khiangrâwnah Lalsavunga a lal a, a thih hnuah a fapa Hrângpûma a lal A hnuaah a fapa Vânhnuailiana a lal a, a hun chhûngin lal an tlâwm Tuilumah Bawksawla a lal hnuin a fapa Khuahleia Tuilumah a lal a, Khuangpâwngan Lum-têah vêng a nei. Khuahleia thih hnuin 15 7 1930 kumah Nosuma a lal. Bualzâwlah Saikhama a lal a, 1931 kumah a thi A fapa Bualhnina a lal a 1934 kumah a thi. Dochungnunga a lal leh a, a thih hnuah a fapa Suihana a lal

Khawzalian thlah Nikuala chu Tualte (Ţiau thlang)ah a lal a,a fate chu Dokhama leh Liannâwla an ni. Chawngtlai, Kelkâng leh Buangah khua an nei pung zêl a A tute Vanhnuaithanga Dangvêla, Zahuata leh Lianhlira thlenzin an lal. Hmartlinga chu Zuchhîp leh Tualpuiah a lal a a fapa Thankara, Thankâra fa Thanherha leh Khawsûma te an ni.

Rallang:

Khuangcheuvan khua a dın a, an vâng lai chuan in 300 laı an nı. Khuangcheuva thıh hnuah a nupui pathumna nêna an fapa upa ber Keıchungnunga a lal. Keıchungnunga fate chu: Zatlunga leh Saıcheuva an ni Zatlunga fa Ţialcheuva, Ţıalcheuva fa Laltinkhûpa thlengın an lal a, lal tlâwm hunın a nang zui ta a ni

Ngaltui:

Râllang khua aţangin Zakhaman Tlânghmun (Zadêng hmun)–ah khua a din a, a hnuah Ngaltuıah a kaı Zakhama thlahte khua chu: Lıanduh, Zâwltê leh Aırıbual an ni 1912 kumah Zakhama a thi a, a fapa Kulhthanga a lal. Kulhthanga a thih hnuah a fapa Saikhenthanga a lal. Saikhenthanga thıh hnuah a fapa Tlângsûma hunah lal an tlâwm. Kulhthanga fa Thangchungnungan Châwmpuıah vêng a neı.

Zâwltê:

Zakhama fa Mangthuanan khua a dın a, 13.2 1928-ah a thı A fate chu: Thâwngzâma, Khênhrânga, Saıkıauva leh Tıallinga an ni Thâwngzâma a lal a, a thıh hnuah a fapa Ralchungnunga hun hma Saıkıauva a lal laıın lal an tlâwm.

Zongte:

Runcheuva khaw sah a ni a, a hnuah a fapa Vânhnuaikhûpa a lal Vânhnuaıkhûpa fa Lıantlunga, Ţialzâma an ni Vanhnuaıkhûpa thıh hnuah Liantlunga a lal. Lıantlunga fa Rângkaıthanga a ni

Ngailen.

Ţialchungnunga a lal a, a fapa Mânglinga, Mânglinga fa Mânghleikhûpa a ni.

Tuichhirh:

Cherhmun aţangin Vâncheuvan khua a din a, 1906 kumah a thi. A fapa Bawihleia hun hmain a nau Luahthanga a lal. Bawihleia hun hnuah Tuichirh khuaah a lal a, Vâncheuva nau Luahthangan 15.11.1925-ah Khuaimualah vêng a nei. Bawihleia fa Bawilianthanga, Lalneithanga leh Dârneisûma te an ni. Bawihleia a thih hnuah a fapa pathumte hi thihna avângin an lal kim ţheuh va, Darneisûma hunah lal an tlâwm

Tlauhmun:

Tlauhmun chu hmasânga Tlauho awmna a ni a, an ramah chi khur hmingthang tak a awm. Khuangcheuvan a fapa upa ber Thangbura chu Tlauhmunah Khâlthangho kârah a indantîr a Khâlthangho an tlâwm hnuah Zahau khawpui berah a chang ta a. Thangbura fa Thlacheuva; Thlacheuva fa Vannâwla a ni Vânnâwla chu Zahau zînga hruaitu a ni a, thu a nei hle Mahse, chhiah a ei lo va, Zahau zawng zawng leh Vannâwla khuate hian Tlaisûn hnênah chhiah an pe a ni, an ti. (*Carey & Truck. II. Yahow Vill.*)

Vai an lo liana Tlaisûn awp ram tihzîm sak a nih tâk avângin Vânnâwla chu Zahau Mi-uk (Tribal Chief) atâna ruat a ni ta a. Sâphovin Hualngo ramah chhiah an khawntîr a, a hlawhtlin sak avângin, "Hualngo zîngah pawh thu a nei thei ang"tiin Hualngo leh Zahau hnam awptu atân an ruat ta a ni

Khua an pun zêl hnuah chuan a awp khua 80 lai an ni. Vânnâwla chu 11 11.1918-ah a thi a, a fapa mal Thangtinliana a lal Thangtinliana lal lai hian Sorkârin thuneihna (power) a pe sâng bawk a, a ropui hle a ni. 1943 kum tawp lamah Japan an lo thleng a, Tlauhmun chu Japan kutah a awm tâk a-vângin Hualngo chunga a thuneihna a bâng a, za-lennain a nang chho ta a ni

Thangtinliana chu May, 10, 1947-ah kum 52 mi-in a thi. A lalna rochungtu tûr chu a fapa Ţialdûma a ni. Lai bân a nih chinah Ţialdûman zang-nadawmna (Compensation) a dawng Thangtinlianan fapa 11leh fanu 13 a nei a, a fate chu an ropui hlawm hle a ni. A fate zînga langsâr ber chu Zahreliana a ni a, Chin Minister a thawk tawh a, Kâwlram sorkâr laipui cabinet member a ni fâwm bawk. UNO mee-ting-ah ram palaiin tum khat a kal a, France, Egypt leh Nepal ramah ram aiawh (Ambasador) a thawk tawh a ni.

Zathlîr:

Zathlîr khuaa lal hmasa ber chu Lianzîka a ni a, Hauhulh hnam a ni 'Thanngai, Thlîrpui, Sa-khur' tiin vêng thumah an in ţhen a, In 200 lai an ni ţhîn. Lianzîka 10.4.1923-ah a thi a, a fapa Thla-sûma a lal. Thlasûma fa Thangchungnunga lal laiin lal an tlâwm

Phunte:

Phunte khua chu hmân laia Pûnteho lo awmna a ni. Bochung aţangin Dolianan khua a din a. Doliana fa Hmunthanga, Hmunthanga fa Lalţhiauva lal laiin lal an tlâwm.

(7) Simhrin:

Simhrin chu Zahau unau Hauhulh thlah an ni a, Sunthang, Sailung, Bawithang etc an ni. Sûn-thla bul lawk Lailûn aṭangin Zathlîr leh Rûn kam vêlah an awm darh a. An nunphung, ṭawng leh sakhua chu Zahau nên an inang hle a ni Khawzîng leh Nutar sakhua sial nên lam an bia An chawn-lâm se chhun dawnin sethlang din hlaah Lailûn leh a chheh vêla ram hming an chham ṭhîn. An khawpui ber chu Khuanglui khua a ni a, Sûnthla chu an khaw hlun tak a ni.

Rûn chhak lamah râl rûnin an kal thîn a. Tlai-sûn tirhluihnain Seipui khua an rawk bawk Tin, 1850 kum vêlah tute emaw thu veivirna avângin Zahau nên an inhnuu thiam lo lâwk a, hun rei lo têah an ṭha tlâng leh ta a ni

Simhrin chuan khuang an chawi lo va, Sakei pawh an ai ngai lo; a kah pawh an duh hek lo. An unau Zahau erawh chuan khuang an chawi a, Sakei pawh an ai ṭhîn Simhrin chuan sakei chu, 'Ka pu' an ti a, an zah hle a ni. Hnam dang kâra awmho pawhin sakei aihna sa an ei duh lo va, mual lâmnaa en an duh chuan, "Ka pu vaihlo ka beng che; tui-bûr ka ṭheh che," tiin vaihlo hlâwm emaw, tuibûr ûm emaw, sakei lu bulah an dah hnuin an en ṭhîn. Hetia an serh chhan chu, an thlahtu Hauhulha chu a nuin ramhnuaiah a hring a, sakeiin a lai hrui a ah sak a ni. Chuvângin Sakei chu min humhimtu, kan pu a ni an ti ta a ni. Sakei chu sakhua-atân bia erawh chu an ni lo. (*Pu Ralsailova sawi*)

Vai len hnuin Simhrin awp turin Khuanglui lal

Noala chu British sorkârin Tribal Chief (Mi-uk) a pe a Simhrin khaw 13, Rûn thlanga awm Ngâwn khaw 3 leh Bochung khua a awp. Noala thih hnuah a fapa Mangchungnunga a lal An tribal chief-in a awp loh Zahau awp chhûngan Simhrin lalna khaw 6 a awm bawk a. An lal hnuhnûng chu Hlaizâwlah Kâpbila, Palte khuaah Tlângtinthanga, Bualhreiah Lian khuaia, Bualtêah Tlângkhuaia, Hmâwngkâwnah Hauthanga, Dâmpuiah Vailiankhuaia te an ni.

(8) **Lunghawh Leh Ṭapawng:**

He mite hi Rûn chhakah an awm a, Seipui aṭanga kalchhuak niin an insawi. Seipui leh a chhehvêla cheng, mi tam takin thlang lam an nawr laiin anni hian Rûn chhak an pan ta niin a rinawm An ṭawng chu Zangiat, Ngâwn ṭawng leh Duhlian ṭawng inpawlh a ni.

(9) **Ngâwn:**

Ngâwn chu thlahtu hming a ni lo va, an awmna hmasa ber lui hming a ni. Seipui atanga kalchhuak Duhlian hnam leh Chimnuai aṭanga lo kal leh Bualkhua atanga lo kalho an infinkhâwm a, Bualkhua leh Ṭhutmual inkâra Ngâwn luiah an awm a, an hnam khai khâwmtuah "Ngâwn" tih a ni ta a Ngâwnho zîngah Khiangte tam tak an awm a; Râlte hnahthlâk Haizâng hnam an awm bawk. Ngâwnho chu Rûn chhakah mi tam zâwk an awm a, Rûn thlangah Saihmun, Khawdâr leh Khawphual khuaah an awm bawk.

(10) **Khualsim leh Lente:**

He mite chi hnih hi khaw inhnaih an ni bawk a, an ṭawng a inhrûl hle. Lailûn aṭangin Mangkheng

ram Pângzâwlah an kai a, an darh zêl a. Khualsim chu Rimpi khua aṭangin Rûn chhak leh thlangah an awm darh a ni. Rimpi khua chu Bawivung hla lo chhuah ṭanna khua a ni, an ti ṭhin. A ṭhen chu Halkha bialah an awm. Lentê chu an tam lo a, an khawpui ber chu Lentê a ni. An thil hming vuah leh an ṭawng thlûk dân kalhmangah Duhlian ṭawng nên inang a tam hle a ni Lente khua chu hlum bêl siamtu an ni a, an hming a lâr hle mai. Chhuanbêl, Zubêl, khuhhriang, nganbêl, peibung tiin chi tin an siam a; chhuanbêl chu bêlmu, zubêl chu bêlpa tih a ni. Tûn laia hmaa lâr ber vai bêl a chhuah tam bma chuan Lente bêl hi Ṭiau thlang thlengin an hmang a ni.

(11) **Zangiat:**

Phurhhluma thlah Zangiata, Thuankaia leh Hlawncheuva chu, Kâwlphai aṭangin tlângramah an kai a. Hmunli an thlen hnuin Tivang lui kamah an chêng a, sunhlu an ei a, tui an in leh a, a thlum tui ta hle mai a. Zangiata chuan, "He lai tui hi a thlum tui êm e, hetah awm hlen tûr a nih hi," tiin an châmbâng hlen ta a, a unauten Rûn an kân a, Lailûn an pan ta a ni, tiin tîtîah an sawi ṭhîn.

Zangiat–ho chu pêng tam takah an inṭhen a, Rûn chhakah an awm Mi ṭhenkhat hnam dang kârah an awm bawk. Vai len hmain Tlaisûn lalin a awp a, an awp duh lovin kum 1820 vêlah Tlaisûn lakah an hel nghe nghe a ni. An khawpui ber chu Lumbang a ni; Vai len hnuah Lumbang lal Za Awnga chu an hnam awptu Mi uk atân British sorkârin a dah a. Zangiat chauh ni lovin, Rûnchhaka awm Khualsim leh Ngâwn a awp tel a ni. Za Awnga

thih hnuah a fapa Hlurhmunga a lal. Hlurhmunga chu indopui vawi khatnaa France ram kal zînga hotu pakhat a ni. Kâwlram zalenna hmuh dâwnin Chin palaia mi pathum kalte zîngah Hlurhmunga a tel.

Zangiatho chu khuangchawi chi an ni a, 'Dawngpui' an tih kût chu Mîmkût (fâng er) rualin urhsûn takin an hmang thîn. Kristian an nih hnu pawhin an la hmang fo a ni.

(12) Laizo:

Laizo chu Falam kiang hnaiah an awm a, khaw tlêm tê an ni. Lailûn atanga kalchhuak an ni a, an tawng chu Zahau leh Simhrin tawng nên a inang deuh vek a ni Tlaisûn awpin an lo-awm thin a, Vailen hnuah Laizo lal Chawnkima chu hnam awptu lal a ni ta a. Chu chuan Sûithla, Rêlsîng, Mangkhêng, Thlânrâwn, Ramthlo khua leh Hlâwncheuva thlah khaw dang khaw nga vêl a awp bawk An hnam zînga langsâr chu Lt Col Hrângthiauva a ni a, mi huaisen tak a ni Ralin an hliam a, August 8, 1949 ah Mingladon sipai damdawi Inah a thi a; Kâwlram Central sorkârin a pianna Laizo-Thanhniar khuaah ropui takin a vui a ni

(12) Halkha Pawi:

Pawi tih chu Paite leh Seifate kohna a ni a, anmahni chuan, 'Lai' an inti. Falam biala awm Pawiho pawhin 'Laimi' an inti vek a ni Halkha pawi chanchin kan hre tam lo. Lailûn atangin Khawrua khawlu Zotlângah, chuta tangin tûna Halkha bial leh Thlântlâng bialah an darh zêl a ni. Hnam tam takah an inthen a; Senthang, Lautu, Zo-

phei, Fânai, Miram (Mara) Mi E, Thawr etc. an ni. Hnam pêng tam takah an inṭhen leh a, Chînzah, Zahnak, Hlâwnchhîng, Khênglâwt, Zâthang, Chenhrâng, Bawitlung etc. an ni.

Halkhaho chu mi huaisen an ni a, hnam dangin an huphurh hle ṭhîn. Vai len laia lal hming lâr nia hriat chu: Halkha lal Lianmo, Thlântlâng lal Lalluai, Zokhaw lal Suihliang, Sakta lal Vandûn te an ni. Tin, Zalenna hmuh dâwna lal hming lâr deuh chu Halkha lal (Ram Uk) Kiomang-a a ni a. Chin hnam aiawhin Shan ram Pinlong khuaah hming ziaktu zîngah a tel

Indopui vawi khatna 1917 kumah Halkhaho chu France rama kal an duh loh avângin British sorkâr lakah an hel a, indona an thlen ta a ni (*Halkha hel thu a hrana tarlan a ni*)

(14) **Paite**

Paite chu mi ṭhenkhat chuan. 'kaltate' tihna a ni an ti Paite, Hmâr leh Saifa te chu Kawlphaia an awm laiin hmun khata chêngkhâwm deuh bîk niin an ring Tukkhuma sam zial, sam phiar chi an ni

Chimnuai aṭangin hmun hrang hrangah an inṭhen a, Vuite (Guite), Ngaihte, Teizâng, Thado (Khuangsai), Suktê, Sihzâng, Khuano, Saizâng, Vaiphei, Baitê, Gangtê, Zo, etc an ni Tedim bial leh Tonzâng bialah an awm a; tûnah chuan Kâwlphaiah leh Ṭiau thlangah tam tak an awm bawk

(a) **Vuite:**

Vuite chu ni zunga piang leh hnam û niin an insawi Khua-leh-tui nei hmasa ber an ni a, Sukte

eh Kamhau an lal chinah chanpual an nei tawh lo a, hmun dangah an awm darh ta a ni. Dâpzârho tawh Vuite bawk an ni a, unau inhmuh thiam lohna vângin Ţiau thlang an pan a, khua an kai zêl a, n khaw kainaa dâpzâr hnuaia an awm laiin râlin n rûn a, 'Dâpzâr' hming an puttîr hlen ta a ni.

(b) Sukte

Sukteho chu a tîrah chuan lalna lamah an ro-pui lo. An khaw bulpui ber chu Mualbêm a ni. Mualbêm lal Mangkima fapa Khanthuama a lal hinah an ropui ţan ta a, a fate hun aţangin Paite ingah lal ber nihna an chang ta a ni.

Khanthuama chu a pa nên an inngeih lo va, a pa hnung zuitute'n thah an tum avângin a tlanchhia -, Zahau lal Khuangcheuva a bêl ta a ni. Khuang-heuva chu Râllang khuaa lal a ni a; chu khuaah chuan Chêngtâwnga leh Zahuata te pafa leh Dar-unawka pa teho nên an chêngza a ni Khanthuama chu Khuangcheuvan a ţanpui a, Tlaisûn lal an bia a, Mualbêm lal a nih leh theih chuan Tlaisûn lal inênah chhiah pe tûrin thu intiamna a nei 1815 kum vêlah Khanthuama pa a thi a, Zahau leh Huanlngo pasalţhahovin Khanthuama chu Mualbêm thlengin an thlah a ni.

Khanthuama lal chinah chi dang lal Thado, Vaiphei, Zo, Ngaite leh Khuano te a hneh vek a, ram a zauh ta a ni Khanthuama chu 1840 kum vêlah a thi a, a fapa naupang ber Zapauva a lal. Khuangleng rûn ropui tak chu Zapauva hun chhûng hi a ni. Khanthuama fapa upa ber Kamhauvan Tedim khua a sât a, Manipur ramri thlengin ram

zau tak a awp a. Chutichuan, Sukte ram leh Kamhau ram tiin an insem a, Sukte ram chu khawbu hlui zawk e, ti lovin a zîm zawk a, Kamhau ram a zau zawk a ni.

Mualbêm lal Zapauva thih hnu–ah a fapa Dothawnga a lal a, a hun lai hian Vai a lian a Kamhauva Tedimah a thi a, a fa naupang ber Khawchina a lal. Khawchina u Haupûma chu Tozâgah a lal a. Khawchina hian fapa a neih loh avangin a thih hnuah Haupûma fapa Hauchinkhupa a lal Haupuma a thi a, Hauchinkhupa hian Ton–zâng aṭangin Tedim pawh a awp kawp ta a ni. Hauchinkhupa lal lai hian Vai a lian a, lo dodâl man awmin a hre lo va, Vai lian lamah a pakai ta a. Britash sorkârin Hauchinkhûpa chu a lo awp tawh ram zawng zawng awp leh tûrin thu a pe a, a ropui sâwt hle a ni Vai len hnuah chuan Zoram Tribal Chief (Mi uk) ropui ber nihna a chang ta a ni. Hauchinkhûpa thih hnu ah a fapa Pûmzam inga a lal. Sukteho chu fatlumin Inluah leh lalna an chang ẓêl a ni.

(c) **Sihzâng:**

Sihzâng chu sihzâwl tihna a ni a, Sihzâng hmun a chêngho inhlâwm khâwmna hming a ni An hnam hming bul zâwk ni âwm chu Thaute tih a ni thin. Chimnuai aṭanga kal darhte zînga mi an ni a, an khawpui chu Thuklai, Khawsak, Lophei, Vawk-lak te an ni. Tûnah chuan Thuklai khua a ropui ber. Hnam dangin awp lovin an'nahni khaw lalin an awp ṭhin a ni. Vai len laiin huaisen taka lo dotu an ni. Vai len hnu-ah sipaiah an lût hmasa a, officer lian tak tak an awm·· Zirna lam leh sorkâr hna

dangah an changkâng hle a ni

(d) Teizâng:

Teizâng hian an thlahtu bul pianna thawnthu an nei a. An thlahtu Kâwlphai atangin tlâng ramah an kai a, Mualbêm ram Luikâah khua an sât a. Luika khuah chuan mi an pung hle a Chu khuaah chuan Daitonga leh Chiangtuangi te nupa an awm a; fapa pahnih — Sukzova leh Zasuana an nei hman a. Daitonga a thi a, Chiangtuangi chu a hmeithai ta a ni. Chutih lai chuan an khaw naupang muala chai (pawnto) an bo zêl a Enthlatu an insiam a, lungpui hnuai atangin rûlpui lo chhuakin naupang a lâk lai an hmu ta a Thang an kam a, rûlpui chu an awk ta a ni An hnûk chiam a rûlpui chuan, "Mi hnûk chhuak zo lo vang, ka meiin lungpui nghet tak mai a kuai bet tlat a ni," a ti a Chuvângin rûlpui chu an sât bung ta a ni

Luika khua chuan rûl sa chu an insem a, hmeithainu chu a lu an pe a An khuate chuan rûlpui chu an âi a, a sa chu an ei a, zu an in a, an lâm a Chu mi zân chuan hmeithainu chuan mikhual pasaah a nei a, a mikhualte tân rûl sa chu a mun (chhum) sak a; an khuate lamnaah a kal ve hman lo va. Rûl lu chu a hmin leh hmin loh en nân tûla a vit a. Rûl lu chuan, "Ka mitmu i chhun e" lo ti a. Ţum thum lai a hmin leh hmin loh enin vit a, âr a khuang ta a. Ar khuang chuan, "Mikhual thlah rawh" a ti a. Hmeithai chuan, Ka rûl lu lah hmin thei si lo, âr khuang lahin 'mikhual thlah rawh' a ti si a; ţhat lohna a awm dâwn a ni," a ti a. A rûl lu chu kawmchârah a paih a, a buhfân chhum kengin-a fate pahnih leh a ui nên-mi-

khualte chu an thlah ta a. Mual an liam hnu chuan Luika khua chu a min a, an khaw mihring zawng zawng an chimit zo ta a ni.

Hmeithai mangang chu a fate nên an kal chhuak a, Mualbêm ram Bangzâng an tih hmun an thleng a. Kal leh zêl a tum a, a uiin a hma lamah kalkhalhin a lo dang a. Hnung lama kîr a tum leh chuti bawkin uiin a dang si a, "He lai hmuna awm mai tûr a ni," tiin a awm hlen ta a. A rûl lu paihna hmunah ûm hrui a ṭo va, a kalna lamah chuan a rawn zâm zêl a, an tualah a zâm lût a; chu ûm hrui chu rah lianpui pakhat chauh arah an ti (*He thawnthu hi Seifate Ngawnchawn thawina, Liangzâwl min thu nên a inang hle Ngwnchawn thawina en la*).

Bangzâng khuaah Sukzova leh Zasuana chu an puitling a, chuta ṭangin Teizâng khuaah an insawn a, "Teizângah kan chêng ang," an tih chu Teizâng mi an ti ta a ni (Tei chu thing hming a ni a Zing chu zawl tihna a ni) Sukzova leh Zasuana thlahte hi Teizâng mi an lo ni ta a ni, an ti (*Pu Ngo Khaw Nang, Khupson khang katna leh Teizâng ngeina P 5-6*)

(15) Chhim District–a chêngte.

Bial then dân tlêmin sawi hmasa ila Vai len hnu-ah Chin Hills chu Tedim bial, Falam bial, Halkha bial tiin bial thumah an then a Halkha bial a zau ber a; tûna Matupi bial leh Thlântlâng bial a huam Tedim bial chuan tûna Tonzang bial a huam bawk. A hnuah chhim lama awm Kanpalet bial an la lût a, British hun chhûngah bial 4 a ni ta a Zalenna hmuh hnu-ah Kanpalet chu Mindatah an sawn a. Halkha bial an then a, Matupi bial tiin bial

khat an pun a, Paletwa lâk luh a ni bawk. Tichuan, Tedim, Falam, Halkha, Matupi, Mindat, Paletwa tiin bial ruk a awm.Socialist sorkâr hun laiin Kanpalet, Thlântlâng, Tonzâng tiin bial an ţhen sawm leh a, Çhin State chu bial 9 a ni ta a. District pahnihah an ţhen a; Hmâr District chu bial 5, chhim District chu bial 4. Mindat, Kanpalet, Paletwa leh Matupi bial an ni.

Chhim lam chu ram âwl a zau va, ram dur ţha, khaw inkâr hla leh kalkawng ţha pawh awm lo a nih avângin British hunah ngaihsak an hlawh lo va. Khawpui chhûnga chêngte chu châng kâng bawk mah se, thingtlânga awmte chu Hmar lam aiin an hnufual zâwk. Hnam tam takah an inţhen a: Muun, Mikam, Dai, Upu, Miram (Mara), Zotung, Matu, Lautu, Tlengkaw etc an ni Thal perh an thiam thu leh phuba lâk an chîng rei hle tih thu an sawi fo ţhin. Hmeichhia kum 14 aţangin an hmai an chiu dum ţhin Thing chi khat, a hnah an nuai a, a tuiah chuan rapţing an chawhpawlh a, chu tui chu an hmai ih antât a,nuin thing hlîngin an chiu sak ţhin a ni. Hetia an chiu chhan chu: Hmân laiin an nula hmêl ţha apiang phai lalin a lâk sak ţhin a, "Hnualsuat rawh se" tiin hmai an tidum a, dânah a chang hlen ta a ni, an ti. Tûnah chuan Kristianna a lût tawh a, ţhang thar chuan an chiu tawh lo

Pi pute sakhua leh inthawina an hmang rei hle a, ramhuai hlauvin serh leh sâng tam tak nei mi an ni Chin lam hmâr lam leh Tahan vêla Kristian pasalţhate rawngbâwlna avângin Kristianah mi tam tak an lût tawh a, anmahni mite ngei pawh Pastor an awm nual tawh a ni.

Vawmtumawnga

Chin State chhim lam thu kan sawi chuan, Vawmtumawnga (Vuamthumuang) chanchin hi sawi hmaih rual a ni lo vang. A hming tak chu Thanpetmang a nı a, Kanpelet bial Vawmtu lal fa a ni. A tleirâwl laiin Buddhist puithiam hnênah chêngin Kâwl ṭawng a zır a. A tlangvâl hnuin sipai (Burma Rıfles)–ah a lût a Subedar (mihâng rank arsi pahnıh) thlengın a kaı chho va. Kâwlho politics miten British sorkâr dodâlna thu an sawinaah telin a ngaithla ṭhın. Sipai aṭangın a bâng a, Vawmtu khuaah a hâwng a, a hming pawh 'Vawmtu–mawng' a inti ta a nı

Kanpelet bial chu Falam bawrhsâp awp tûrın bial thar an seng lut ta a Vawmtumawnga chu Chın mite zîngah polıtic lama harh hmasa ber a ni a Anı chuan, "Falam chu a hla sı a, kalkawng ṭha pawh a awm lo va, Falam Bawrhsâp awpa a vm kan duh lo Pakokku Bawrhsâp hnuaıah mın dah zâwk rawh u," tıin a dîl a; a hlawhtling lo 1939 kumah Falam Bawrhsâpin bıal a zu fang a, Pu Mawnga ho chuan kawng an sial duh lo va, rıahna leh eı-leh-bar tûr pawh an ngaıhtuah sak lo va; kuli pawh an pe duh hek lo Tichuan, Bawrhsâp chuan Pu Mawng leh a thuthlunpui mı pariat a mantîr a. A ṭhiante chu Vuazelaw, Kipiling, Onning, Aunglıng, Ontam, Vunthugai, Kımang leh Lıngki te an nı an ti. (*Dr Vumson, Zo History p 141*)

Tedim leh Falam Tân In (lockup)-ah an dah-kual a, 1940 kumah Falam Tân In aṭangin pâwn lamah an dah a. Falam Post office kianga police In pakhat, Suilingan a luah laiin chu In pindan

(room) pakhat zâwkah an chêntîr a, sorkârin ei tûr a pe a; anmahnıin ei rawng an inbâwl ṭhîn Hâwn thu an pêk loh avângin chuṭa an awm lai chuan sorkâr dodâl tih entîr nân chaw an nghei ta a; Tân Inah an khung leh ta a ni. Chaw ahnêkin bâwng hnutê tak ngial pawh an in duh lo va "Bâwng hnutê takngial pawh in duh lo chuan, arte thlihin in thi ang," tia an vo pawhin an kâ an âng duh bo lo va, an chelhbet a, an hnârah an thun sak a nı. Chûng hun laı chuan mıten Mıngo sâp an hlauh nâk alaiın an ruh ṭha ve hle a ni Bawrhsâp chuan, "Nangnı phıangsen" tiıa a ın lulıng ve ta a nı ang chu! Kachın ram Katha Tân In (jail)-ah a thawn ta daıh maı a, Japan râl thlengın an tâng a nı

Vawmtumawnga chu Japan râl reh hnu pawhın polıtıcs a beızui zêl a. Kâwlram zalênna hmuh hnuah Kanpelet M P a ni a, Chın Minister hmasa ber a nı ta a Ama hovın Falamah Chın Specıal Dıvısıon pum puıa Mı uk (trıbal Chief) leh lal bân tûr thu 1948 February nı 20-ah an rêlthlu a nı

Capt. Thaisawn

Captaın Thaısawna chu Matupı bıal mı a nı a ırdonaah a huaısen avângın medal (Tangkapuı)-ropui tak tak a hmu a A medal hmuh zınga ropui ber chu "Aungsan Thurıya" a nı a, Victorıa Cross nên angkhata ngaıh a nı He mı avâng hıan Capt Thaısawna chu 'mı huaisen hmıngthang' tiin Kâwlramin a hria a nı. Socıalist sorkâr hun laiin Sorkâr mi pawimawh tak dınhmunah a ding a, Yangon damdawi Inah 1986 ah a thı a, ropuı takin an vuı a ni

4. RUN LEH ṬIAU INKARA SEIFATE

Seipui leh a chhehvêla Seifate chu ṭanrual dân an thiam a, hnam dangin an ngam lo. An kiang hnaia hnam dang chak lo zâwkte chuan an kiansan zêl a ni. An dorâlte pawh an hneh zêl a. Rûn ral lam pawh an rûn ṭhîn a, hlawlhtlin châng leh hlawlhchham châng an nei a, an hla aṭangin a lang a ni. Zailâm, chawnzaiin hla an phuah a:

1. Rûn tui thleh riat hmâr zâwl dai kâwmah,
Hran lu bing ang kan sil nân erawh.

2. Ka khua a hla e, ka kal nân e Rûn tui a lian e,
Hmâr zâwl a chhun e.

3. Ka do Rûn ralin, Hnamchem chawi lo,
Thainu rual min ti Ka do Rûn ralin.

4. That tang ka ti e, that lovin vanduai lo kîr ing,
Rûn tui a lian e.

(1) Seifate Indo Hmasa Ber:

Seifate chu lungrual takin an awm a, hnam dangin an huphurh hle laiin, thu ho tak aṭangin buaina a lo chhuak a, tu sual zâwk nge tih pawh hriat lohvin indo an thlen ta a ni. An buaina chu zawhte mei ịntan saka inpuh thu a ni, an ti. Seipui khuaa awm Hualngo leh Hualhâng an ṭang dûn a; lehlamah Khawkawka awm Chuaungo. Chuaunhâng leh Hauhnâr an ṭangkhawm bawk. Khawkawk chu Seipui aṭanga hmâr lam mêl khata hlaa-awm-â ni.

Mi pakhat ve ve an thi a. Lallunga leh Lalrenga an oi ang, hlaah an hming a chuang a ni. He Indo naah Chhakchhuakhovia Hauhnarho pi pu ro 'Hauvawng dar' an lak sak a. Hualngo kutah a awm Tichuan, Chuaungo, Chuauhang leh Hauhnar chu Lêntlang an kân thla ta a ni An kal chhuah hnuin Khawkawk chu Hualhangin an luah ta a ni

(2) Len tlâng Dunga Seifate khua

Lên tlang thlang lam pangah chuan Zadêngho Tlangkhuaah, Palianho, Khuanglungah, Rokhûmho, Khawruaah an lal Chuaungo, Chuauhâng leh Hauhnar chu Seipuia an buai hnuin' Hlaizâwl Auhmun, Sairuh leh Tuilum khuaah an awm Tuilum chu hmasânga Lawitlang leh Leiriho lo awm tawhna a ni a, Sairuh chu tûnah 'Lumte' tih a ni Chuaungova thlah Auhmuna lalna khua chu 'Auhmun khua' tih a ta ni

Lên tlang chhak lam pangah tuna 'Chhakchhuak' an tih tak Mauva thlahte an lal a, lal hming hriat theih lai hnuhnûng deuhte chu

1 Khawkawkah Hualhangho an lal

2 Hualngova fa Bochunga chu Chawngthuho tiak hnuin Pângzawlah a lal a 'Bochung khua' an ti. Bochung khua chuan, 'Chawngthu an tiak a, keini kan to tha leh a ni,' tiin Lersia hla zawmah, ' Kan khaw zawlah Chawng vawn hrai tiaki i to na e,' tiin an phuah belh. Bochunga thih hnuah Bochung khuaah Tuahzova a lal

3. Seipuiah Bochunga fa Zathanga a lal a, a lungdawh vêng lu lamah a awm, Rûn râl Bual khua-

ah vêng a nei bawk a, chutah chuan nupui dang a nei a, a fapa Thangchiara thlahte Rûn ralah an la awm. Zathanga thih hnuah Rial zâwl lal Lukawlha Seipuiah a lal.

4. Rialzâwlah Lukawlha a lal.
5. Khawkawk Bualchum hmunah Luahtalha a lal.
6. Lunkhuaa lal hnuhnûng ber chu Zaṭhianga a ni a, 'Zaṭhiangpil' tiin lo pil hming a awm nghe nghe a ni.
7. Tlângkhua (Lûnkhaw lû) -ah Lûnkhawho an lal.
8. Hriangngaiah Chawngmura (Lalvunga pa) a lal. Hriangngai khua chu tûnah'Heilel' tih a ni a, Tedim bialin a huam a, Paite lalna khua a ni ta.

9. Chawngtui (Hriangngai kiang) -ah Chawngmura fa Mangpûma a lal Saihmun hmâr lam mêl 6 vêla awm a ni a, Saihmun Râlte nula leh Mingpûma an innei a, an inngaihzawn laia Ralte nula hla phuah chu heiiang hian upain an sa ṭhin:

1 *Ami hawng lêng leh aw,*
Mâng aw hawng lêng leh aw,
Laisuat cham diai chungah ûm *ang ṭhutpui leng e.*

2. *Tukin tlai khua var e,*
Chawngtui bawh-ar pau ṭhiau ve,
Chawngtui zâwl leh ka lungdi ngai ing e

(3) Hualngo leh Hualhâng Buaina

Chawnghawih Ngênteho chu Bualmin vêla awm Khiangteho rûn tûrin an chhuak a An hlawh-

chham hâwng lam chuan Dârchawn tlâng dungah kal chhovin Lêntlâng pêng pakhat Lîmkâwnah Thangchunga khualzin an man a. Thangchunga chuan, "In râl ka ni lo va, mi that lul suh u, Lukawlha nau ka ni e," a ti a Ngênteho chuan, "Lu kawlha nau leh nau lo kan hre lo Pa hei zawng rammu hlawhchama hâwn ai chuan kan that tûr a ni," an ti a, an that ta a ni Thangchunga chu Seipui lal Lukawlha nen pate piangtlâng an ni a, pianpui nei lo fahrah a nih avangin Lukawlha abêl a ni. Lîmkâwn chu Seipui leh Bochung inkalpawhna tlâng kâwn a ni a, chutah chuan Thangchunga lung an phun nghe nghe a ni

Ngêntehovin Thangchunga an thah avângin Hualngo leh Hualhângin phuba la tûrin an rêl thlu diam tawh a Chutih lai chuan Seipui khuaa Hualngo hnênah Ngêntein thupha an chawi a, "Kan thah palh a ni e, min ngaidam rawh u" tiin lubsum an pe a An thah luih a nih thu an la hriat loh avângin an lo ngaidam ta a ni An remthu sawinaah Hualhâng an tel lo va, thu awmzia pawh hriattîr an nih loh avângin Hualhang chu Hualngo lakah an vui a, Chuaungo leh Chuauhâng an pan ta a ni

(4) Lên tlâng Dûng Chhuahsan Thu

Seifate chu Lêntlâng chhak leh thlanga an awm darh hnu hian Pawihovin an zuam sâwt hle a Tlaisûn an lo ropui ṭan a, hnam dang chu Tlaisûn thuhnuaiah an lût zêl a ni Seifate chu Tlaisûn thuhnuaia an luh loh avângin Tlaisûnin hnam dang an fuih a. Seifate an rawktîr ṭhîn. Râl an lo zual zêl a, Lên tlâng dûng chu an chhuahsan ta a ni. Tlaisûn (Fahlam)-an ngam loh thu chu Ṭiau hrût an thlen hnuah

Chawino zaìn hla an phuah a

1 Kan lo liam dawn kan sah tur doral mi lo hrilh 'u,
Hlampui tiam loh khawi nge Tianhrang ral lenna

2. Tianhrang ral khi ral lova kan siam,
Lawina kan sawm Hawi-hluan Hniai vung pa

Seifate chu Ţiau kan lovin Ţiau hrûtah an in-sawn a. Kal hmasa berte chuan, Khawlhring tlâng leh Vânzang tlâng an pan a. Zadêng lal Dârzâtuala leh Thangluah lal Lalpuihluta hovin Zongte leh Selâwn an pan a. He mite zingah lalnu nia rin hming-thang tak a awm a, heti hian hla an phuah

'Kan pi chu Daizakili, amah chu Zong tlangah kai' Amah chu Zong tlangah kai, zui vawng vawng lai nuam ing e.

Hauhnarhovin Tlângzâwl a ipin a an zîngah Hnamte leh Chawngthu an awm bawk. Tiângphei zai hi Tlângzâwl khuaa phuah a ni, an ti. Chuau-ngo, Chuauhâng leh Hualhânghovin Lungbâlah khua an din

Chu nu hnu deuhvah Hualngohovin Chawng-hawiha Ngênteho an rûn a an khua an luah sak ta a. Ngêntehovin Thangchunga an thah dân Ngênte zîngah ţawngkam chehtu an awm a; thahluih tih an hriatin Hualngoho thin a ur ţha leh a, thlang nawr an duh bawk si nên — chungte avanga rûn chu an ni. Chawnghawihah chuan 'Ngêntuizâwl, Chên-te vêng' tiin vêng hrang hrang a awm a, an lal chu Rohneha (Saţâwm lal Rothâwmvunga pu) a ni a.

ani hi he khuaah hian a thi a ni ang, thlang tlâk laiin a hming a lang tawh lo Ţhangur ţhenkhat an awm bawk a; Chênte vêngah Rohnaa a lal. Mi ţhenkhat Siallâm, Khawpuichhîp, leh Dawihkhêlah an awm bawk

Tin, Chawngmura leh Mângpûma khua, Hriang-ngai leh Chawngtui pawh chhuahsanin Fârzâwl (Phaiphûl)-ah khua an din a, Lalvunga a lal Palian thlah Lianpuia chu Lalvunga khuaah hian vêng nei-in a awm. He khuaah hian Chawngthu tam tak an awm a, Raltê pawh an awm bawk

Lên tlâng dûng an chhuahsan hun chu AD. 1740 vêl a ni ang a, Ţiau hrûtah hian kum 30 chuang an awm a ni âwm e Seifate chu an la ropui zêl a, heti hian Chawnghawihin hla an phuah

Chal chhunah Ngentuizawl
Chawngkhua nghawr bung bung e,
Sa vengvung khua kan run,
Chawngkhaw val tih laiah

Zadeng hovin he hla an hriatin heti hian hla an phuah a

'In that han hril teh u, Chawngkhaw hu vala te,
Khua thal romei kaiah valdawng in sik her e

Hla thu chu: "Chawnghawih hian in ţhat chu han sawi mah ula, khua a lo thâl hunah pûr châwk nân in ţhihrui in sik chat ţhîn," tihna a ni He hla hi Chawnghawih chuan an ngaimawh hle a, va rûn hial an nâp a ni. Chu mi hnu chuan, Chawnghawih rûn tûrin Pâwiho an lo thawk a, Chawnghawihin an lo hria a, tûna Vângva khaw lu lîrhkhâwna'n an lo lam-bun a, an that ţeuh mai a, Pâwiho an kîr leh ta a ni Chu chu heti hian hla an phuah

Khawlırhı daıah e, Hrumsawm pal ang an tlu,
Ngentuızawl tlawng lovın lâm ang an let leh e.

(5) Chawnghawih Leh Selâwn Indo

Chawnghawih aṭanga kal chhuak Ngênte ṭhen–khatın Zongte leh Selâwna awm Zadêng leh Thang–luah an bêl a. An lalte'n Ngênteho chu an vuıpuı a. A rûka Chawnghawıh mı that tûrin Selâwn tlangvâl an tîr a Tlangvalho chu Tlângzàwlah an rıak a An rıahna nula chu tlangvâlın an rîm a Nula chuan an mıkhualte tıh tur pawımawh a zâwt a. Annı chuan, "Châwnghawıh kan that dawn" tıın an hrılh a An ṭawng chu nula chuan dık a tıh loh avângın a ınlêng tlangvâlte chu hetı hıan hlaın a hrılh a:

'Hawı ka kawm ngaı teh aw,
Chhıngkhualı pa ṭawng chu!
Chawnghawıhah val zurual kamkeı dungtnul tam e'

Tıchuan, khawvạr hmaın tlangvalho chu Chawnghawıh panın an kal a, mı pakhat an that ngeı a. Chawnghawıhın an ûm lêt vat a, an ûmphâk-naah Selâwn mı pahnıh an that ve thung

'Nı lehah taıphu zul, khaw zeıah val awm maw?
Chawngkhua mı sêl lo u. laı thah kan chı hrım ngaı

tıin Chawnghawıh chuan hla an phuah ve ta a nı

(6) Selâwn Rûn:

Selâwnın Chawnghawıh an thah avângin, Seı-fate zawng zawngın Zadêng leh Thangluah an dem a Fârzawl lal Lalvunga leh a hoten Selâwn an run ta

a, Zadêng leh Thangluahho chuan Halkha râl an hlau bawk nên Tiau aṇ kân phah ta a ni

5. THLANG TLAK THU

Tûna Mizoram, Manipur leh Bangladesh rama chêng Zofate-zawng zawṇg hi Chhak lam aṭanga kal thla vek an ni A bîk takin Chin ram, tûna Matupi, Paletwa, Halkha, Thlântlâng, Falam, Tedim leh Tonzâng bial atangin thlang an tla a ni Thlang tla hmasa leh hnuhnûng an awm a, thlang tlâk rûnpui chu A D 1750-70 vêl a ni ang Thlang tlâkna chhan chu thu hnihin a ṭhen theih a:

Pakhatnaah chuan, Zofate hi hnam leh chi hlâwm tê têin an inṭhen a, chi khat leh chi khat an indo ṭhin a, a ngam lo zawk an kal kiang ṭhin a, thlang an nawr zêl a ni.

A pahnihnaah chuan, mi an lo pung a, ram a chêp si a, ei leh bâr zawnna a harsa a. Thlang lamah ram âwl zau tak, ram dur ṭha tak tak a awm a, ei zawnna a awlsam zâwk vang a ni. A lo chêng hmasate chu an chak lo zâwk a, an hnawt kiang zêl a ni

(1) Lusei Thlang Tlâk

Tûna Thlântlâng bial Khâwlhring tlâng leh Vânzang tlângah Lusei khua khaw zau tak khaw hnih a awm a Halkha lal Liandûna'n Luseiho a huphurh avângin rûn tûrin phai lam mi, Thilin(Dai-din) lal Myat San-a a sâwm a Thilinho chuan si-lai an nei tawh a ni Halkha leh Thilin inkawpin Tlâng khaw kianga Khâwlhring hmuna awm Lusei-

ho chu laipui leh silaiin a kâp a, Luseiho chuan silai an neih ve loh avângin an tlân darh a, Ṭiau râlah an kai ta a ni, an ti. (*B.S.Carey & H.N.Tuck, the Chin Hills Vol 1. p 154*)

Zadêng lal Dârzatual leh Thangluah lal Lalpuihluta hoṭe chu Khâwlhring tlâng Ṭiau hnaih zâwkah Zongte leh Selawn khua-ah an awm a Palian thlah Lianpuia hote chu Fârzâwlah, Thangûr thlah Rohnaa hoṭe chu Chawnghawihah, Hualngo ho nên an awm. Zadêng leh Thangluah hote chu Halkha râl avâng leh Fârzâwl lal Lalvuiiga'n a rûn bawk avângin, Ṭiau an kân a, Vaphai leh Chawngtui vêlah an khawsa ta a ni

Lungbêl khuaa awm, Chuaungo, Chuauhâng, Hauhnâr leh Hualhâng pawh thlang an tla a, Siallâm, Khawpuichhîp leh Dawihkhêl khuaa awmho mi ṭhenkhatin an zui bawk a, Dungtlâng khua an pan ta a ni

(2) Sailo Thlang Tlâk

Ṭiau chhakah chuan Sailo tih chu a lâr lo va, Ṭhangûr an ti. Zahmuaka thlahte zawng zawng pawh Ṭhangûr hming an puttîr a ni Sailova thihna khua chu chiang taka hriat a ni lo va, he hla thu avâng hian Chawnghawihah a thi a ni ang, tia chhuidawn theih a ni Chawino zai a ni a, he zai hi Chawnghawih khuaa phuah tan a ni an ti

'Ka ngai mang che ka u Sailo,
Chawngkhua kan vang lai;
Hrumsawm chena leido ral sial ka hawlpui.

Sailo chu 'Ţhangûr' tia inchhâl an unau dang ain thlang tla hnuhnûng zâwk an ni Lianlula fapa Pukawlha leh Laltuakaho thlang an tla hmasa a Rohnaa chu Chawnghawihah Chênte vêng lal a ni a, a fapa Lallula thlang a tla ve leh a, Zopui khua a din Chhuitu pakhat chuan, 'Rohnaa chu Chawnghawihah a thi a, a fapa Lallula thlang a tla a ni' a ti (*Pu Thanglinga, Mizo. p 41*) He chhuina hi a dik chuan Ţhangur chu Zahmuaka aţangin chuan 7-naah thlang an tla a, A D. 1770 vêl a ni ang Laltuaka leh Lallula chu chhuan 7-naah an ni Thlang tlâk hnuah Sailova thlahte an pung zêl a, ram zau tak tak an hauh va, ram âwlah an 'fate lalna atân khua an siam zêl a, tlâng tam tak an chang a 'Sailo' tih chu a lâr ta a ni

(3) Hualngo Thlang Tlâk·

Seifate zîngah Hualngo chu thlang tla hnuhnûng beran ni a, AD 1790 vêl a ni ang Hualngova atangin chhuan 7–na leh chhuan 8–naah thlang an tla a ni An thlang tlâkna chhan chu ram tha zuan chauh ni lovin, Lalvunga thih thu-ah Zadêng lal Dârzatuala leh Thangluah lal Lalpuihluta leh Lianpuia fate Pu Buara leh Huliana chungah an rilru a na a; chungho hnawhchêp an duh vâng a ni bawk (*Lalvunga leh Lianchia chanchinah en la*)

Thlang tlâk dâwna an khawpui chu, Chwanghawih leh Fârzâwl a ni a, Siallâm, Khawpuichhîp leh Dawihkhêl khuaa awm an awm bawk An hotu langs ir deuhte chu: Khuangţhina, Chêngtâwnga, Dârlianpuia leh Lianlûnga te an ni Khuangţhina leh Chêngtâwnga chu hnung lam vêngtu-ah an ruat a, an awm hnuhnûng a. Khuangthina chu Chawng-

hawihah a thi a, a fapa Hualdanga leh Chêngtâwnga chu chhak lamah kîrin Simhrin leh Zahau an bêl a. Dârlianpui leh Lianlûnga hovin thlang an tla a, Dûngtlâng khua an pan ta a ni. An khaw hlui an thlîr a, heti hian hla an phuah:

Chhaktiang han thlir ing e,
Lâmsial zawl kan lenna,
Chawngkhaw phun-bungpui leh
Chhipkhaw buangthei a lang

Dungtlângah chuan thlang tla hmasate lal nên thukhat vua-a awmho tûrin thuthlung an siam a Rem thu sawinaah chuan Hualngohovin Luahtalh ṭhipui an pe a, Dûngtlâng lal chuan Kalzâng dârbu a pe ve thung. Chu dârbu chu Lianlûngan a kawl zêl a ni Chhuitu pakhat chuan Thangluah lal Vânpuia nêna thuthlung siam nun a sawi(*Pu Hrangthauva, Mizo P 310*)

Dûngtlâng chhehvêla an hmêlmate vau zâm nân heti hian hla an phuah:

"*Thawmchhete, Dârzatual, Pu Buar han ngaiteh la,*
Laiah puirua angin kei chu ka kuai na'ng e;
Do kim chhâwn keimahni

Thâwmchhetea chu Hmâr mi, Dârzatuala nêna thukhat vuana vêng lal ni vein an sawi Lalpuihluta chuan Hualngo chu kal thla tawh lova lêt leh mai tûrin a lo dang a, pasalṭha a neih thu sawiin a rîkrâp bawk. Hualngoho chuan barah an khawn lo va, chhim lamah Sîrpui thlenga kal an tum a Chûng thute chu hla an phuah bawk:

1 *Mi dang mi dang lo la, Lalpuihlut mitpâwnga*
Cho ui pakhat i neih phawsialah
Chhawng che maw!
Hnâm chemin sât nagn e

2 *Mi dang mi dang lo la, Laldâng ka kal tange.*
Chhim leiah ram zau ve.
Thangvanah ram zau ve,
Sirpui a dum dur e.

Tichuan chhim lam panin an kal zêl a, ram hla tak mai Sîrpui an thleng a. Chutah chuan phai an rûn a, silai an lâk sak Chu silai hmang chuan sai hnu an zui a, hla an phuah

An hril Sazukphaiah puilian sul ang kan zui
Nuam lo Li indangi pa Kawrsilai
A puak zawn thliai e

Sîrpui ramah chuan thlang tla hmasa tam tak an lo awm tawh avângin hmâr lam an pan leh a, awmhmun an khuar ta a ni Chu hmun chu Aizâwl chhim lam mêl 7 vêlah a awm a, 'Hualngo hmun an ti hlen ta a ni Chu khua aṭangin Luangkâwnah an kai chho leh a, Luangkâwn chu Thêntlâng (Chhuhlawh) khaw kiangah a awm a, tûnah khua a awm tawh lo

Hetih lai hian Fânai mi Rorehlova chuan thu a veivir a, a chotuah a Rorehlova chu Zahau lal Khawkimthanga bâwi a ni a, a pa thattu nia a rin a thah avângin thlang a tla a ni, an ti Rorehlova chuan thamna sum kengin Halkha Zâthang lal hnênah a kal a, Huai ngo do turin a sâwm a Anni chuan an lo remti lo va, hlawhchhamin a lêt ta a ni

Chu chu Hualngo chuan heti hian hla an phuah:

'Fânai Rorehlova'n sum ṭhi rawl ang a ruk
Chhakah Zathangpa'n e pai ang a pawm lo ve;
Lâm ang a let leh e'

Rorehlova chu Hualngo hnênah a kal leh a, Ṭhangûr do tûrin a sâwm thung. Anni chuan, "Ṭhangur hi kan hmêlma an ni lo ve, kan sadawi kîlpui an ni asin. Kan hmêlma chu a hranpain an awm e. Rorehlo nanga ṭanpui kan ngai lo, vânpui pawh chim se, kan do pâwng zawk zawk a' g," an lo tihsan a Chutih lai chuan Hualngo er ber Dârzatuala, Lalpuihluta, Pu Buara leh Huliana te chu Sialhauhvah an unau Ṭhangurho an pan a Sialhau chu Luangkâwn nên mêl 6 vêla inhlat a ni Rorehlova chu Sialhauvah a kal leh a, an lal leh Dârzatuala hote chu Hualngo do tûrin a sâwm a An hnênah Hualngo ṭawngkam chapo tak tak chu a hrilh bawk a Anni chuan do an remti ta a ni. Chu thu Hualngovin an lo hriatin hla an phuah leh a

"Ṭhangurpui fawkdim e,
Sialhauvah ûm ang thu,
Luangkâwna kamkei rual
Dar ang han chhai teh la,
Tlan zai kan rel lo ve

Tichuan, Sialhauva Ṭhangûr chuan Luangkâwna Hualngoho chu an rûn a, Luangkâwnin an hneh ṭâwk a; rûntute mi pasarih an thi niin an sawi. Sialhauvin Luangkâwn an va rûn nawn leh a, an hneh chuang lo va, Hualngo chuan rûntute an lo

dan theih thu leh an pate ro nı lo, an neıh thar sılaın an lo kah thu hla an phuah leh a

1. I' maw suıhlung ı hlauh? Lungdaı lo kaı teh u!
Hmanah pı-pu'n an zır Thangurpuı,
Pal angka dang na'ng e

2. Ka nu'n mı roh lo ve, ka pa'n mı roh lo ve,
Lungkawn kan vangkhua e, laıpuı ṭek sıal ang tla,
Khua vel kan thang lo maw!

Sialhauvın Lůngkâwn an hneh loh avângın, Hulıana chu Zâwngṭah khaw lal Lalsavunga (Saılo) hnênah a kal a, "Chhakchhuak zawng zawngın Hualngo an bêl vek dâwn a, tûn hnu-ah an chak tıal tıal ang a, kan zo tawh lo vang Nangmah ngei pawh hi ı hım bıl dâwn lo a nı," tıın Hualngo do tûrın a sâwm a. Lalsavunga chuan a remtı lo va Chutıh laı chuan Lalsavunga khuaah thattu hrıat lohvın mi pakhat a thı a, Hualngo an rınghlel a. Chu thu chu an hriatın Hualngoho chuan, an nıh loh thu ṭha taka sawı mai lovın hla an phuah leh a:

Khawlhrıng fa Mangpawrha, fen tıalah Lalsavunga.
Thlang vaıpuı tel lo chuan ka awm khua,
Bel ang ı suan lo'ng e (lo vang)

Mângpawrha chu Lalsavunga pa nau a nı a, a nu chu Khawlhrıng hnam a ni a, Lalsavunga nu chu 'Pawi fênṭial fêng' tiin an nute lama'n an chêksawlh a ni âwm e Chu hla chuan Lalsavunga rilru a

khawihna hle a, Hualngo hneh theihna kawng zawng-in Sailo khuaa Chhakchhuak zawng zawng chu khaw danga kal chhuak lova pêm khap tlat tûrin a unaute a sâwm nun an sawi

Chumi hnu chuan, Hualngoho chu Riangtleiah an kai leh a Chutah chuan chhak lama Rallang khuaa awmte chu tawiâwmtu atân an ko va, Zahuata a kal. Hualngo upa leh Lalsavunga chu an- inbe rem a, râlmuang takin an awm ve ve a "Hualngo zinga mi chapo deuhvin hla an phuah leh a:

"Ţhangur sum ang in sawi, an pianna sam phiaran,
Chàng ang valh vêl ila, val zawngin laiah
Mual ang kan chungnung e".

Riangtlei khuaah chuan kûtpui an hmang a, râl vêngtu pawh awm mumal lovin hlim takin an chai a Chutih lai denchenin Ţhangur leh Fânai ţangrualin an rûn a, reife an inbeih hnuin Riangtlei chuan rûntute chu an hrawtkiang leh thei a. Hnam hnih ţangrualin an rin loh hlâna an beih tâk avâng-in tawrhhlelhawm an ti a ni ang, Zahuataho mipui tam zâwk chuan chhak lama thlang tla ve lova lo awm, an unaute awmna Rallang panin an chho va, a chhehvêlah an khawsa ta a; Lianlûnga leh a hote mi tlêm zâwkin hmâr lam an pan ta a ni

Lianlûnga

Lianlûnga chu Luahtalha thlah chhâwng Chhunţhianga fa a ni. Luahtalh ţhipui kawltu a ni a, Dûngtlàng khuaa Kalzâng dâr nên an inthleng-tawn hnuin Lianlunga hian Kalzâng dâr chu a kawl zêl a ni Mi huaisen tak a ni a, thlang tlâk hma

pawhin a hming a lâr tawh a ni Chhak lama hnam dang khuaa khawsak ai chuan hmâr lam pana khua leh tlâng neih leh theih a beisei a, mi ṭhenkhat nên hmâr lam an pan ta a ni. Thahdo khua Hiangmual an thleng a, awmhmun khuar an tum a An lal nên remna thuthlung siam tumin Hiangmual vêng lal Hendova chu palaìah an hmang a An lal bul zâwk Phuaibung lal Khawtinkaia hnênah Chemtah thi leh Kalzâng dârbu pe tûrin Lianlunga'n Hendova kutah a hlân a. Hendova chuan ṭhi leh dar chu a zêp ru a; an lal chu pe duh lovin a tihder ta zâwk a, Hualngo râwt thu a rawtpui ta a ni

Thahdoho chuan Lianlûngaho chu an rin loh hlânah an bei ta a Lianlûnga chu hmâwng zârah a linglet zâwngin an khai a, a fanuin tui pêk a tum pawhin an phal lo va, hrehawm takin a thi ta a ni, an ti. Hèndova inchhûnga awm Dâri pa chu zu thah an tum a, "U leh nauvah kan inzawng a, mi duh lova mi thah tum chu tunge in nih lo lût teh u Keimah Dâri pa ka ni ngai e," tiin a inhrosa chiam mai a. Tumah lût ngam lovin an kiansan ta a, an kian hlân chuan a lo tlânbo dai a mai a Thahdo chuan heti hian hla an phuah

"Thahdo sangsarih laiah.
Dari pa'n sakhming chhal e,
Lau lau tak a aw e"

Tichuan, an tlândarh a, a then hmâr lamah châmbângin a ṭhen chuan Ṭiau chhakah an unaute an pan leh ta a ni.

Hêndova pawh a thil tih dik lohzia lalin a hriat

Chinah Hiangmual khuaah awm ngam tawh lovin, Sailo lal Vânhnuailiana a bêl a. Ţhi leh dâr a ken chu Vânhnuailianan a lâk sak a. Hêndova chuan heti hian hla a phuah:

"Chemtah ţhi leh Kalzâng dar,
Laiah mawng bang ka pem pih, Zakai pa aw e;
Hausa ka tawng sual,ai maw! Lalphung u aw e."

Hla thu awmzia chu: 'Zakaia pa hian Chemtah ţhi leh Kalzâng dâr, hmawng angin ka pêmpui a, Lalphunga u lal ka tâwk sual e' tihna a ni a, Vân-hnuailiana hi Lalphung u a ni.

Thahdovin Lianlûnga an thah chu Hualngo chuan an sûn nasa hle a; Rallang daiah Lianlûnga lung an dawh a, hrînthâwlin tui an chhiah a, hla an phuah bawk:

"Siktui a thiang kan hun, ruathlain dawn maw!"
Phu koh loh Lianlunga, khawia'n nau ang ţap maw!"

Chin Ram Thlen Hnu:

Rallang khua an thlen hun chu AD. 1805–10 vêl a ni a, Ţiau thlangah kum 15–20 vêl an thang nia rin a ni. A chunga kan târlante hi Hualngo hlanga awm deuh bîk sawina a ni An thlang tlâk rûn pui hmaa kal hmasa te, thlang tlâkna aţanga khaw dang pan te, Chhakchhuak tam tak thlang lamah an awm hlen a. Mi huaisen hming thang Zâmpuimânga thlahtu pawh awm hlen pâwl zînga mi a ni.

Hualngo hian an chak laia hla chapo tak tak phuah an ching ang bawkin, thlang tla an lêt hnu

pawhin hla an phuah ve zêl a. Hmasânga chhiah leh bawi la lûttu ni siin, hnam dang kâra an khawsa ta chu tlâwm an intih thu te, Seifate zîngah hnam hruaitu niin lal an lo ni tawh ngai a, thlang lamah chuan Thangurho an lal thung a, hnamchawmin an bêl zêl a Chûng thu chu heti hian hla an phuah bawk

1. *"Hmanah kan pute chuan hnam tin chhiah bawi an Tunah ṭhang thar lehin leido ka nek zo lo, (kai, Vala ka tlawm ta e."*
2. *"Hmanah a lal hmasa keimahni chhung lo maw!! Ṭhangur an lal leh e, Kawltung chawi— Lut zel e, kai zel e"*

Tin, infinkhâwm leha er that leh an beisei thu pawh Tlawh zaiin an phuah bawk,

> *"Thlangtiang chena kan ṭai ta hnu kha,*
> *Kawlngo lo leng leh la, u leh nau zawng*
> *Ṭhui leh zo rawh e,"*

Hêng a chunga târlan hlate hi, kût chai hlaah an hmang ṭhîn a ni

Chin rama an lêt leh hnu hian Zahau nên inkawpin Vûta ho te, Fânai te, Thado te an rûn a; Piler khua pawh an rûn bawk Vai len thlengin hmun dang dangah râl rûnna an nei nual a; an chemkal zêl nia hriat a ni.

6. Zofate Ṭawng Leh Duhlian Ṭawng

Zofate leh Kâwlho hi hmasânga thlah khat leh

lo chêngzâ ho an nih avângin, ţawng hman chung-changah inang a tam hle. Lam rîk dan erawh chu a dang hret a ni. Entîr nân: sam, mit, lam (lamlian) thing (tuah thing), ni, thla, hnih, thum, li, nga, kua, za, in, vawk, tihte hi; hei lo pawh tam tak a la awm.

Zofate hi Kâwlphaia an chên khâwm laiin ţawng hmunkhat an hmang ngei ang. An awm darh tâk avângin, inbe pawp thei lovin a chi a chiin an awm hran hnuah phei chuan ţawng a lo hrang ta zêl a ni. Kâwlram phai zâwla kal thla Asho Chinho nên pawh ţawng inang a tam hle a; Paite ţawng nên a ŧ ian loh pawhin Pawi ţawngah, a nih loh pawhin Duh-lian ţawngah a inang leh thin a ni (*Zirtirtu Training-naa Thayetmyo biala mi Salai Mya Than (Asho Chin) kawmna atanga hriat a ni*) Tin Arakan tlânga chêng Meo Chinho nên pawh kan ţawng leh dân inang a tam hle a ni an ti. (*Kohhran rawngbawla an hnena cheng tawh Missionary Vanlalhnema sawi*). Upa hla lo thlîr leh ila:

1. *Thi lovi khua awm maw, fam lovi khua awm maw?*
   Laiah suanglungpui e, fam lote'n awm na ngai

2. *A tlung e, thim khawzing a tlung e,*
   Khua tinah thim khawzing a tlung e.

Hla thu-ah hian Pawi ţawng. Paite ţawng leh Duhlian ţawng a inpawlh vek a. 'Suang' chu Paite, 'fam leh awm' chu Paite leh Duhlian hman deuh bik a ni a, 'tlung' chu Pawiho hman mêk a ni. Hla ţawngkam aţang hianţawng hmun khat hmangho an

nihzia a lang thei a ni. Pawi, Paite leh Seifa te chu an ṭawng hi zaah sawmsarih lai a inang ngei ang.

Chin Ṭawng:

Chin State—ah chuan ṭawng hmunkhat hman a ni lo va, Bial khatah pawh mahni hnam ṭawng ṭheuh an hmang a, ṭawng chi hrang hrang a awm. Mah-se, bial tinah tlâng tawng a awm a, chu chu, Tedim bial leh Tonzâng bialah Tedim ṭawng, Falam bialah Falam ṭawng, Halkha leh Thlantlâng bialah Halkha ṭawng an hmang lar ber a, Matupi bialah Halkha ṭawng an hmang lar hle bawk Tin, Mindat, Kan-petlet, Paletwa bialah chuan Kâwl tawng an chelek deuh ber a ni Ram pum huapa tlâng ṭawng a awm lohna hian ram changkânna kawng a dâl hle a ni. Sawrkâr hnêna thu thlenna atân chuan Kâwl ṭawng hman a ni.

Duhlian Ṭawng:

Seipui leh a chhehvêl, Bualmin, Chawngthu Sânzâwl, Bochung, Chawnghawih, Tuilum, Lawi-tlâng, Tlângkhua (Hnamtê) Lûnkhua, Tlângkhua (Lûnkhaw lu) Khawsum, Bualzawl leh Lianduh khuaah tukkhuma sam zialho an inzâr tlar a In-kalpawh theih vek a ni a, ṭawng hmunkhat an hman theih vek avângin inkuangkuahin hnam khatah an luangzaho va, "Duhlian hnam" an inti a, an ṭawng pawh 'Duhlian ṭawng' tih a ni. Lianduh khua leh Lûnkhaw inkârah 'Marva' an tih lui pakhat a luang a; tukkhuma sam zialho hi 'Mar' an ti a, Marho lui tihna a ni.

Sânzâwl lal Lersia (Chawngthu) Sabuan hlaah heti hian a chuang a:

Ka do Lutmuala te u,
Duhlian zathum tui ang seng aw 'ti.
Tui ang seng ngai lo,
Ka do kimah zan ar ang ka thah.

Hla thu chu: 'Ka do Lutmual (Râlteho) hian Duhlian zathum (tam tâwk tak) chu tui ang in nêm ang min ti a. Tui angin kan nêm duai ngai lo vang, kan dorâl apiang zâna ar man a awlsam angin kan that zêl a ni' tihna a ni. He hla hi Seifaten khuangchawi mual lâm hlaah an hmang hlen nghe nghe a ni.

Hêng a hnuaia târlante hi Duhlian hnam ni vek lo mah se, Duhlian ṭawng hmang nia hriat an ni.

(1) Lusei (2) Chawngthu (3) Pautu (4) Hnamte (5) Ngente (6) Chawhte (7) Kawilâm (8) Lawitlâng leh Leiri (9) Renthlei (10) Vaiphei (11) Khiangtê te an ni. Ṭawng hmunkhat an hmanzia a lanfiah theihna chu hla aṭangin a ni deuh ber a Lawitlâng leh Leirihovin Lawitlang khua len Tuilum khuaa an awm laiin Lumtui zai leh Chawn zai an phuah a, chu chu zailâm hla nên thuhmun a ni Pautuhovin Pautu zai an phuah aṭang te, Ngente Pi Hmuakin Ngente zai a phuah aṭang te, Lersia hla aṭang tein a lang a ni. Hêng hlate hi Duhlian ṭawng vek a ni.

Thlahtu bul chhuinaah Duhlian hi an telh ngai meuh lo va, hriat thui loh vâng nge a nih, hriat a ni lo. Lusei leh a unaute hnam dang thlahtu bul zîng-

ah Duhliana chu a awm a ni mai thei. Chhuitu pakhat pawhin Thlapa fa Duhliana tiin a târlang (*Hiangthiauva, Mizo p 6*). Tin, Duhlian zînga Lusei phei hi chu hnam dang pawhin Duhlian an ni tih an hre êm êm a. Ţiau thlang an thlen hnu pawhin an ram chu 'Duhlian ram, Duhlian khua' an ti ţhin a ni. Japan râl hma chuan Paite-ho Ţiau thlang an zin chuan, 'Duhlianah ka zin' an ti mai ţhin.

Tin, Pawi pawhin 'Duhlian' an ti a, Pawi tlangvâl pakhat Ţiau thlang zin chu a ke a rahfuan a, ke bai chungin lui dungte pawh a zawh a, heti hian hla a phuah:

"Duhlian khua ka tlawnah ka ke dodup an ing,
Vachintiul te bang len,
Tikua hrawng thlai thlo lang."

Duhlian thlang tla chuan an ţawng chu an chhawm zêl a Ţiau thlangah chuan Lusei hnahthlâk hovin khua leh tlâng an luah zau ber a; an lalho ţawng chuan a chîm hneh zêl a ni Vaiho chuan 'Kuki' an ti mai thîn Vai an lo lian a a rama chêng lalhovin, "Lusei kan ni" an tih avângin a ram hmingah Lusei Hills an vuah ta a ni. Ţawng thu-ah chuan Duhlian ţawng an ti a, sikul an hawnin zirlaibu kâwmah 'Duhlian Dialect' tiin an ziak a ni. Sikulah leh Kristian sakhaw inzirtîrnaah he ţawng hi an hmang a, Lusei Hills pum pui a fang chhuak a ni.

Tûn hnuah Duhlian ţawng chu Lusei ţawng tiin an thlâk a. Lusei ţawng chu a dam rei ta lo va. Kum 1954 hnu lamah chuan 'Mizo ţawng' tiin an thlâk leh ta a ni. A bul a bâl chhût chuan, Mizo ram hian

Duhliah tawng hi tlâng ṭawng (common language)-ah an hmang a ni. Chin State-ah chuan he ṭawng hi 'Hualngo ṭawng' an ti ve thung.

(6) THLANG TLAK HNUA SEIFA ṬHENKHAT

(1) Lallula

Lallula chu Rohnaa fa a ni a, Chawnghawih a-ṭangin Ṭiau thlangah Zopui khua a din a. A fate chu: Lalpuiliana, Lallianvunga, Mângpawrha, leh Vûttaia an ni a; Lalpuiliana fa Lalsavunga a ni.

Zopui khua chu Khawlhring leh Râltê hovin an pan a, In 300 lai an tling Lallula chuan kût chai hlaa Chhim zai chiin hla a phuah a; Zopui khuaa phuah a nih avangin 'Zopui zai' an ti

"Zopui kan khaw dung a sei tak a,
A laiah Liandanga tual leng e"

Râlte chanchin a sawi tawh angin, Lallula chuan Ṭiau chhak Lênchau (Inbûk)-a Ralteho a rûn darh a. A hnu ah Champhaia awm Râlteho a rûn leh a, Siallâm dâr, Sêlbuang dar leh-dâr ṭha dang te a lâk sak a, sum-leh-pai a lâk sak bawk A khuaa awm tûrin Râlteho ṭhenkhat a hruai bawk a ni.

Zopui leh a chhehvêl khuaah Thlânrâwn Pawi-hovin chhiah an khawn ṭhîn a, an hmuh apiang duh loh ṭhelh an nei lo va, sial chenin an kawi sak a; pe duh lo chu sah mai an chîng bawk an ti. Lallula chuan Pawi râwt dân tûr a ngaihtuah ta a, "In upa te nên lo zin ula, chhiah kan lo khawn sak ang che u; Sai ngho pawh kan pe dâwn che u nia" tiin a

-hah a. Anni lah chuan châk sakhaiah an neih a, n lal Thanchhûma leh a khâwnbâwl min ber Phunhanga leh a pasalţha Thanghlianga hovin tam tâwk ak an kal a. Zopui khua chuan zu an lo sa a, zu ch sain an lo hrai a. Tichuan, zânah Pawiho chu n râwt ta nghek mai a, tlêm chauh an tlân chhuak hei a, Thanghlianga chu tlân chhuak zîngah a tel An lal Thanchhûma an man a, Phunthanga chu an hah zîngah a tel a ni

Thlânrâwnho an sâm hi a hmingthan êm avângin, Zopui pawh chu tûn hnuah 'Sâmthang' an vuah a a ni. Pawiho lo er leh tûr an hlauva a khuate hu khaw dangah an pêm ta hum hum a; a khua a im êm avângin Lallula chuan hla a phuah leh a

"Chhimtiang hmar tiang sa ang ţai mah la,
Zopuiah hnutiaug ka dal na'nge."

Zopuiah chuan hnu a dâl thei bîk lo va, thlang lamah kalin khaw tam takah a insuan a, Laltuaka khua Sabual a thleng a Laltuaka chuan a lo chelh a, vêng a pe a, Lallula chu khaw hmun nghetin a awm ta a ni A vêng hming chu Dârlung a ni a, hla a phuah leh a, 'Dârlung zai' an ti. Zopui zai nên thuhmun a ni

1. *Mi chuan ve u', darlung kan awmkhua,*
Laldang run in laiah zam ruai e

2. *Laldang run in laiah zam ruai e,*
Ni tin tiandar a ri chiar nghian e.

3. *Darlung zathum leng zawng in laiah*
Mual ang chungnung Tuahdang ka lungdi.

Hun a lo rei deuh a, Sabual khuaa Laltuaka fate leh Lallula an inngeih ta lo va, Lallulan heti hian hla a phuah leh:

Sabualin ṭhuam ang mi do lo u',
Darlungah phunbung ka sai ngai lo."

Lallula chu Kânghmunah khaw thar a kai a, kum upa takin a thi Sailo zîngah Lallula thlahte hi tlâng nei tam ber an ni Lallula fa Vûta thlah hian Mizo ram laili-ah tlâng an nei hlawm a. Mânga thlahte hian hmâr lam an chang.

(2) **Vûta Man Thu:**

Vûta an tih Vuttaia chu Lallula fatlum a ni a, Arte–ah a lal. AD. 1815 vêlah an man a; a thu awmzia chu hetiang hi a ni·

Rorehlova (Fânai) chu Khawkimthanga bawi a ni a, Rorehlova a thi a, Khawkimthanga fa Khuangcheuvan bâwi man lukhâwng a ṭhing a. Rorehlova faten lukhâwng chu an pe duh lo va, chu chu Vûtan pe lo tûra a fuih vânga ni. Khuangcheuva chu Vûta leh Rorehlova fate chungah a thin a ur ta a Khuangcheuva chu Zahau lal a ni a, Râllang khuaah a awm. Chu khua leh a chhehvêlah Hualngo thlang tla kîrlehko an awm bawk. Zahau leh Hualngo chuan Fânai leh Vûta hote chu rûn an tum ta a, Tlaisûn lalin a remtihpui a, Halkha Zâthang lalin a hriatpui bawk.

Tichuan, Zahau leh Hualngo chu thukhat vuain an thawk chhuak ta a. Vûta khualzin chu Thên–

tlâng khuaah an hmu a, an man ta a ni. An lo kah loh avângin indona a awm lo. Vûta chuan hruai chho va, Khuangcheuva hnên a thleng. Kawl an bun a, Khuangcheuva Ina awm lovin mahni ṭawngpui Zahuata Inah an chêntîr a. Vûtà chuan an tlan theih dawn leh dawn loh hriat a châk hle a. A u Mângpawrha'n Sailo thlah zawng zawng hnênah a tlanna sum a khawn a Chu chu Lênlai zain heti hian an phuah

1. *I'tin emaw an rel e, u leh nauvin,*
Lalthang Vuta Lentlang mual ka liam ta e, lenlai-
(ah e.

2. *Lalthang Vuta lentlang mual lo liam lo la,*
Belhthi zawngin vangkhawpui ka fang chhuak e,
(lenlaiah,

Tlanna sum an tlin theih lawk loh avângin, Vûta chu rei tak a tâng a Zahuata nau Rodêngan a enkawl a, chawng zu chhimnaah te, Sadawi kîlhonaah te a hruai ṭhîn a ni Vûta man thu Hualngohovin heti hian hla an phuah·

"*Zathang tui ang kan lak, Tlai sun lawm ang kan rawih,*
Vuta hrengkawl kan bun, Zadeng pheiphung kan tan,
Chhuah tlang a mawi mang e"

Vûta hriatah pawh he hla hi an sa mai ṭhîn a. Ani chuan, "In hla chu a va ṭha ve, min tifingtu a ni! Dam takin ka chhuak leh êm ang a, Tlaisûn tihlâwm a ṭûlziate min hriattîr a, ka tân hla ṭha tak a ni," a ti hlauh zâwk a ni

Vûta kum 4 a tân hnuin se 30 hû ţhi leh dârin an tlan chhuak a Vûta an man aţang hian Zahau leh Hualngo an ţanrualzia te, Tlaisûn nên an inhrui-suihzia te Sailohovin an hre chiang ta a. Anmahni tibuai leh theitu tûr an nihzia an hmu chhuak a, ţhian ţhaa siam an tum ta zâwk a ni. Thukhat vuanin khua-leh-tui neia chêngza tûrin, Hualngovah Rodênga, Zahauvah Nikuala an sawm a. Rodênga hian Riangtleiah khua a nei a, mahse a khua a pung thei lo va, Ţiau chhakah a kir leh ta a Nikuala chu Tualtêah khua a nei a; a thlahte thlengin ropui takin an awm hlen ta a ni.

(3) **Sibuta**

Sibuta hi mi danglam tak a nih avângin a hming a lâr hle a ni Palian thlah a ni a. Tachhîp lal fa a ni. A naupan laiin a u (Nu hmasa fa) Dârlalpuiin nun a zilh ţhîn a. Nu dang hrin a ni bawk a, Dâr-lalpui hian a hmusit deuh pawh chu a ni mahna' Sibuta chuan a haw hle mai a Hun a lo rei a, Sibuta chu lal a lo ni ta a. A khuangchawi ţumah Dâr-lalpui chu tlangvâl a chaihtîr a. Chu mi hnu chuan seluphanah an thlung a, se dang a chhun hnuin Sibuta chuan a u Dârlalpui chu a zakdawhan a chhun a, a chhunhlum ta a ni. A lu pawh seluphan-ah an târ a ni.

Thil râpthlâk a khawih avângin Khuain a awih lo a ni ang chu! Sibuta chu a khuangchawi hnu rei lo têah a dam ţha hlei thei lo va, damlai lungdawh a tum ta a. Lung chu lian pui mai a nih avângin khua an zâwn thleng zo lova, an thlen theih tâwpah an phun ta mai a Pawi pakhat a khur an haitîr a, a

hai laiin an phun hnan an ti Sibuta chu mi kephah chunga feipui sawh bûr mai a chîng an ti bawk A lungdawh hnu rei lo têah a thi ta a ni

(4) Hualngo Khawdin Thu:

Hualngo thlang tla chu AD 1805 vêlah an kîr a, Zahau leh Simhrin khuaah vêng hrang nei zêlin an awm Ni nahsela, thang khat lian pawh a tlin hmain khua an din a An khaw din dân chu hetiang hian·

AD. 1820 vêl a ni a, Rûn thlanga awm Tlaisûn chuan Rûn râla awm Zangiat leh Khualsîm ṭhenkhat a thuhnuaiah dahin chhiah chawi tûrin a phût a. Rûn râlho chuan, Tlaisûn thuhnuai aṭanga tlânchhuah tumin hel thu an rêl ta a ni

An rorêl dân chu Rûn lui va kânin Tlaisûn khua chu kan va do lo vang 'Tlaisûn mi Rûn rawn kân tawh phawt chu thah zêl tûr' tih a ni Rûn lui kalkai nân hruithlun lei dawh a awm a, chu lei chu lui râl lehlaman Zangiatin an vêng tlat a ni. An thiltih Tlaisûnin an hriat theih loh nân Rûn lui kânin Tlaisûn lamah kal an phal lo va Tlaisûn lam aṭanga Rûn lui rawn kân apiang an lo mana an that zêl a ni Ṭum khat pawh Sûnthla mi hokhat Rûn lei an kân a an lo man a, Lochawm khuaah hruai chhovin an that a. Chutichuan, Tlaisûn mi 80 lai an that hman a ni.

Tlaisûn mi pahnih Rûn râlho man chu Khualsîm Tlangthlang Khuangdâwn khuaah an tlân lût a. Tlangthlangho chuan an lo ṭanpui a, Rûn an daikai-

tîr a. Chutichuan, Tlaisûn chuan thu awmzia an hre chiang ta chauh a ni. Chhuina pakhatah chuan, Lochawm khua aṭangin Thatsama a tlân chhuak a, Khuangdâwn khua Lianbia te pupa Inah a lût. Tlângthlanghovin Chawngṭhe khaw mawng Taitiang thlengin an thlah a ni, a ti. (*C R E.U S. Falam Tashon History p.6*).

Ni danga an tih ṭhin ang bawkin, Tlaisûn chuan Zahau, Hualngo leh Sûnthla chu raldotu atân a hmang a. Rûn râl kaiin helho khua an fang a, an tudawl zêl a ni. Helho thenkhat mahni inhumhim nân Kâwl phaia tlân pawh an awm an ti

Tlaisûn chuan helho a hneh chinah kuli man pe lovin, Kâwl phaia chi a phurhtîr a. Chi phurhna kawng hla deuhva awm leh helhotu nia a ngaih khuate chu Tlaisûn lovah hna an thawhtîr a, kum tin In tinin buhtun phur khat buhchhiah an chawitîr a ni-an ti, (*Carey & Tuck, Chin. No 1 p 147*).

Tlaisûn lal chuan râldotu hnam thum hruaitute hnênah lâwmman pêk tûrin a tiam a Zahuata hote chuan: "Lâwmman atân thil dang kan duh lo ve, khua–leh–tui kan neih leh theih nân kan khaw hlui Seipui leh ram âwl apiangah khaw neih theihna min pe la, sa leh râlah min hum tûrin kan ngiat duh bawk che a ni" an ti a. Ani chuan, "Ṭhi leh dâr leh sial pawh duh lo va, phaiphêng ṭona ram palailêng mai mai duh chu ka pe lul ang che u" tiin a tiam ta a ni. Hei hi thlang tlâk hnua Hualngovin khua–leh-tui an neihna ṭobul chu a ni. Seipui chu an hruaitu Zahuata tân an ruat fel ta a ni

Zahuata:

Zahuata chu Chêngtâwnga fa a nı Thlang tla ve lovın a pa hovın Sımhrin an pan hmasa a,Zahau khua Râllang an pan leh a. An unau thlang tla-ho Rıangtleıa an awm laiin ţawıâwmtu atân a kal thla a, thlang tla kìr hnuah Râllangah bawk a awm leh a nı

Râllang khuaa a awm laı hıan Mualbêm lal fapa Khanthuama pawh, chu khuaah chuan a awm a. Khanthuama chu a pa thıh hnuah lal tûrin hâwn a tum a,thlahtu atân Zahau leh Hualngo pasalţha-ho a sâwm a, Zahuata hovın an thlah. Hei hı AD. 1815 vêl a ni âwm e Zahuata chu Khanthuama'n a chelh a, "Kei râlţı takın ka awm a, mın vêng rıh la hnam dang kârah khua-leh-tuı neı lovın ı awm sı a hetah vêng ka pe ang che," a tı a Zahuata chuan vêng a nei ta a, a vêng hmıng chu '**Khıangzang**' a nı a; Khıangzâwl tıhna a nı He vêngah hıan a unau thenkhatte nên kum 4,5 vêl an awm niın an sawı Khanthuama dodâltu Vuıtê leh hnam dang an tukdawl hnuin Zahuata chuan chûngho khua atangin chhıah a la ve a nı

Zahuata chu Khıangzâng vênga a awm laıin Zangıat ramah rammuın a kal a Chumı hnu chuan Seipui khurah khua a dın dâwn ta a.Khanthuama nên aninthen dâwnın sıal an tal a, zu an inho va.An thlah chhâwng zêl thlengın tu ve ve pawh indo lo va, sa leh râlah inţanpui tawn zêl tûrin thu an intiam a ni

Kum 1820 vêlah Zahuata chuan Seipuı a pan a, Seipui khurah lût hmasa lovin, a kiangah an inbâwk a. Chu khua chu Mualbêma a vêng hmıng

chawiin 'Khiangzâng' an ti. Khiangzângah rei awm lovin Seipuiah an lût a. Vuitê leh Vaiphei a rawn kalpui a, Raltêm an pan bawk a, vêng hming neiin an awm hlâwm a ni. Seipui an luah hnu chuan, hnam dang kâra awm Hualngo an pêm lût chum chum a, rei lo têah in 300 lai an tling ta a ni.

Seipui khua a ropui zêl a, Tlaisûn lalin a huphurh lehta a ni ang; an khuaa hnam dangho râwt sâk a tûm a. Chu thu chu Zahuata'n a lo hriatin Vuitê, Râlte leh Vaiphei chu khaw dangah a pêmtîr a ni. Hetiang bawk hian Zahau lal Khuangcheuva pawh an huphurh avângin an ko va, hrêng an lo tântîr tawh a ni

Zahuata chu sa kah lamah pawh a nasa viau a ni âwm e. A khum zârah sakei phaw a hmang an ti. Sai a kah thu pawh he a hla phuah aṭang hian a lang a ni.

A tlung e, a tlung e, saipui lian lu a tlung e;
Saipui lian lu a tlun zanin, ka tual hmaiah
Vuite, Vaiphei nghawr dim e."

Seipui khua chu kum 1865 vêlah Tlaisûnin Dihai(Simhrin)a rawktîr a, sial an kawi a, dârkhuang, dârbu leh saingho an lak sak a, Tlaisûn hnênah an pe. 'Dârbu'hi Râlte' Chawngtual dâr kha a ni a, Vai len hnuin sâpin an lâk sak a, Quarter Guard (Kat)-a an dah chu, Khiangzâng lal Mangcheuva'n a la chhuak.

Zahuata chu kum 40 chuang a lal a, Dihaiin an rawk kumah kum 80 chuang zet mi niin a thi. Fapa 8 a nei a, Thangsavûta, Dârchungnunga, Lûng-

liana, Inpuia, Liansavûta, Liansûma, Thangdailova leh Mihleia te an ni

Hualngo Khua-Leh-Tui

Hualngovin khua an din dâwnin, Tlaisûn lal an hriattîr a, tham nân silai emaw, thi leh dâr emaw an pe a, chu chu khua leh ram man a ni. Râl a la tam avângin vawi-leh-khatah khua an din mai lo va. Chhim lam atangin khua an nei pung chho zêl a, hmâr lam chu Vai len thlengin khua an din. Khaw dintu atangin 1949 Village Council (V/C) inthlan thlenga lal chu a hnuaia mi ang hi an ni

1. **Seipui khua.**

1820 kumah Zahuata a lal a, 1860 kumah a thi. A thih hnuin a fapa Dârchungnunga'n ro a rêl a, Lungliana'n Khawkawkah vêng a nei. Dârchungnunga 1880 vêlah a thi a, Khawkawk vêng lal Lungliana'n Seipuiah ro a rêl Vai len laia Seipui lal chu Lungliana a ni Lungliana lal hnuin Zahuata fa tlum Liansûma a lal Liansûma chu 1917 kuma sipai an lâk laiin a kûl a taia rêlbâwltu a ni. 1917 December-ah Liansûma a thi a, a fapa Vaikhama a lal 1922 September-ah Vaikhama a thi a a naute an la hun loh avângin Lungliana fa Liankânglova'n ro a rêl. Liansûma fa Râllinga leh Savûta an la awm a, fa tlum Savûta lal tûr a ni a, Sorkâr hna a thawh avângin Râllinga hun chinah Liankânglova a châwl a, 7. 12. 1927 atangin Râllinga a lal

2. **Lotharâwn**

Seipui khaw din hnu hun rei lo têah Râllang khua atangin Hualdanga fa Khuangtuala'n khua a

din. Khuangtuala leh a u Dârhnawka te hi thlang tlâ lo va, Râllang khuaa awm an ni. Khuangtuala fa Thathleia, Tinthanga, Vânhnuaikaia, Lianhrânga an ni. Khuangtuala thih hnuah Tinthanga a lal a, 20.10 1920-ah a thi. Tinthanga fa Dokimkaia, Kñpchungnunga, Nimanga(Pâchika), Râlţhiauva an ni. Tinthanga thih hnuah a fapa Nimanga a lal. Nimanga fa Khuangtailova, Lianlinga, Chhâwnchungnunga, Khawrothanga Khawtinchhâwna an ni 1940 kumah Nimanga a thi a, a fapa Khawtinchhâwna a lal

3. **Bochung:**

Thlânching khua aţangin Suakkaia fate Liankuala leh Dârhrima 1840 vêlah an kai a. Cherhmun aţangin Zahau — Bansâwt Lalpianga a kai bawk. Bochungah chuan vêng chhak leh vêng thlang a awm a, vêng chhakah Liankuala a lal a, vêng thlangah Lalpianga a lal. Lal bul zâwk an awm hlei thei lo va; an fate ve ve thlengin an iner a Lalpianga fa Suakhleia a ni. Liankuala fa Rolala, Zavunga, Khawsana an ni Khawsana fa Lalpûma, Thatchhûnga, Thangţhiauva an ni. Vai len lain Lalpûma a lal a, Thatchhûnga a lo hun chinah Thatchhûngan lalna a chang hlen

4. **Tlângzâwl:**

Loţharâwn aţangin Khuangtuala fa upa ber Thathleia a kai. A fate chu: Keikhâra, Hrângkhupa, Lalsavûta te an ni. Thathleia thih hnuah Keikhâra a lal. Keikhâra fate Tlânghmunga leh Lalţhiauva an ni. Keikhâra thih hnuah a fapa Tlânghmunga a lal lâwk a, Lalsavûta fa Duhthanga, Duhthanga fa

Ţhakhuaia a ni. Ţhakhuaia hun hmain a pu Nohrênga (Tuallâwt) chu (temporary-in) an laltir lâwk a. Ţhakhuaia a lo hun a, 1946 aţangin a lal

5. **Lawitlâng.**

Loţharâwn aţangın Khuangtuala fa Lianhrânga a kai A fate chu: Khawtınthata, Sângkhupa, Satınkâpa, Bualthanga an' ni 1918 kumah Lianhrânga a thi a, a fa tlum Bualthanga a lal

6. **Vawmhâlkhum**

Loţharâwn aţangın Khuangtuala fa Vânhnuaikaia'n a sât a, 1903 kumah a thi. A fate chu: Dosûta, Hrângtluna, Lıanphunga leh Zahrânga an nı. Vânhnuaikaia a thih hnuah Zahrânga a lal. Zahrânga fate chu: Râlkamlova leh Sachungnunga an nı. Zahrânga thıh hnuah Râlkâmlova a lal

7. **Fârtlâng:**

Hleıthanga fa Dolêta'n Tlângzâwl ram a lei a, Fârtlang khua a din Do'êta fa Ţuansânga leh Thandâwna an ni, Dolêta hnuah Thandâwna a lal.

8. **Vângva:**

Dokalha fa Zanghînglova chu ṣilai cheng chher hiam a ni a. Tlaisın lal hnênah silai cheng a pe a, n lo lâwm hle a, "Vang vâah khua va tuah ha," tiin hua an lo pe. 'Vang luiah khua va siam rawh' tihna ni. Zanghînglova chu Bualzâwl aţangin Hlaizâwlah kai a, chuta ţangin 1850 vêlah Vângva khua a sât.

A fate chu Lalkhâra leh Khualchîna an ni. Zahnghinglova thih hnu-ah Khualchîna a lal. Khualchîna 11.7.1917-ah a thi a, a fapa mal Thangtinsûma a lal. Thangtinsûma fate chu, Vànhnuaiala, Vanlaithanga leh Challianthiauva an ni. Thangtinsûma a tar tawh avângin a fa tlum Challianthiauvan lal lehkha a la.

9. **Saṭawm:**

Vângva khua aṭangin kum 1870 vêlah Lallûta fa Rothâwmvunga'n a sât. A fate chu, Sainghilhlova, Thangvûta leh Khuangrûma an ni. Rothâwmvunga a thi a, a fapa upa ber Sainghilhlova a lal A fate chu: Khawvêlthanga, Hrângsailova, Vànsûma an ni. Sainghilhlova a thi a, Vânsûma a lal. Fa tlum lal tûr a ni a, Rothâwmvunga fapa naupang Khuangrûma hun chinah Vânsûma a châwl a, Khuangrûma a lal.

10 **Chawnghawih**

Lianmânga fa Lianvêla'n Seipui aṭangin Vangva-ah a inbâwk a, Vangva aṭangin kum 1874-ah Chawnghawih khua a din. Karbura (Sim) fa Nungbika'n vêng hran a nei bawk. Hun a lo kal zêl a, lal bul zâwk nih inchuhin Tlaisûn an thleng ta a. Tlaisûn lal chuan, "Sepui sâwm mi pe thei zâwkin khua in chang ang," a lo ti mauh mai a, an hrilhâi ve ve hle a ni Nungbika chuan a ngam lo va, Lianvêla chu Tlaisûn lal pakhat Khaliana'n a fuih rûk avângin, "Ka ngam e," a ti a; Lianvêlan khua a chang ta. Nungbika pawh Bualhreiah khua an pe ve lehta a ni.

Tichuan, Lianvêla chuan sial, ṭhi, dâr leh bêl te a pe a, ṣepui sâwm hû'a tlâk thei ta a ni. An inchuh avângin khaw man sêng tam ber a ni Lianvêla fate:Kâpsailova, Hualhleithanga, Khawtindaia, Ramlala, Sunkulha, Mangtinthanga, Khuangṭhiauva an ni. 1912 kumah Lianvêla a thi a, a fatlum Khuangṭhiauva a lal. Khuangṭhiauva fa Suilinga, Lianhala, Lailiana, Lalhmingthangate an ni. 5.2.1945–ah Khuangṭhiauva a thi a, a fapa Lianhala a lal.

11. Auhmun:

Chuaungo thlah Auhmuna lalna khua a nih avângin he hming hi a pu hlen ta a ni Hlaizâwl khawper a ni a, Rozathanga fa Laltin-sâwnan ro a rêl Laltinsawna fate Nohrânga, Khawlianhêla, Vânhnuailala an ni Vai len hnuah khaw hranin a ding a, Laltinsawna thih hnuah Nohrânga a lal. Nohrânga fate: Bualsûma, Khênkhuaia, Hrângtinkulha, Hrângtinhmunga, Khuangchungnunga an ni Nohrânga a tar hnuah a nau Vânhnuaiala a lal. Vânhnuaiala thih hnuah Nohrânga fa Bualsûma a lal Bualsûma thih hnuah 1930 kum aṭangin Hrângtinhmunga a lal

12. Khiangzang.

Ṣeipui aṭangin 1894 kumah Dârchungnunga fa Mangcheuva a kai a. 1906 kumah a thi. A fate: Biakchîna leh Kâpliana an ni. Kâpliara hun hmain a u Biakchîna a lal. 1922 aṭangin Kâpliana lal a, 16.12.1929–ah a thi. A fate: Lalchia leh Khawtinkhuaia an ni. Khawtinkhuaia hun

hmain Biakchîna a lal a, 3.6.1943-ah a thi a, Lalchia'n lal hna a thawk. Khawtinkhuaia a lo hun a, 5.8.1945 aṭangin a lal.

13. Dawihkhêl:

1864 vêlah Maksua leh Thattinkhûma'n an sât a, Maksua a lal. Maksua hi Rodênga fa a ni. 1910-ah Maksua a thi a, a fapa Kâpchhûnga a lal. A khua in 20 an tlin loh avângin Sorkârin a lalna a bân a, Saṭâwm lai Sainghîlhlova fa Vânsûma a lal.

14. Khawpuichhîp:

Hlaizâwl aṭangin kum 1857-ah Sunchungnunga fa Palula'n a sât. A fate: Kâpthangvunga, Dârthanga, Lalthlûra, Thatṭhianga, Thangkawlha an ni. 1910 kumah Palula a thi a, a fapa Lalthlûra a lal. Lalthlûra fa Lalzova, Thatpûma an ni. 1938 kumah Lalthlûra a thi a, a fapa Thatpûma a lal

15 Siallâm

Siallâmah hian thlang tlâk laiin Simhrin Zakuala'n khua a sât a, Sukte râl hlauh vângin a tlân san. Dothanga fa Thattinkhûma chu Seipui aṭangin Hlaizâwlah, Tlângzâwlah a awm a; Tlângzâwl aṭangin Maksua nên Dawihkhêl khua an sât. Dawikhêl aṭangin 1875 kumah Thattinkhuma'n Siallâm khua a sât a ni. A fate: Chhûngliana, Vânhnuaisêla, Laldoṭhuama, Lianṭhiauva an ni.

Thaṭṭinkhûma a thi a, a fapa Vânhnuaisêla a lal. Vânhnuaisêla hun lai hian Vai a lian. Fa tlum lal tûr a ni a, Lianṭhiauva hun hnuah Vânhnuaisêla

a châwl a, Lianthiauva a lal A fate· Lalsûma, Chawnkânglova, Thâwnglinga an ni. 1927 September ni 17-ah Lianthiauva a thi a, Thâwnglinga hun hma Lalsûma a lal

16- Saêk:

Thlânchîng khua atangin Simhrin Siahtinkhâra'n khua a sât a, a mâkpa Thangbenga'n a zui. Siahtinkhâra chu Sukte râl avângin a tlân chhia a; 1875 kumah Thangbenga a lal ta a ni Thangbenga hi Liandanga fa a ni a, a fate chu: Kâwlliankhama, Hrângtinkâpa, Vaibawnga, Tlângtinhmunga an ni. Thangbenga a tar hnuah a fapa Kâwlliankhama a lal. Kâwlliankhama fate: Rânliandâla, Hrângthiauva, Lalkâmlova Mângliantháta, Lallûra an ni 1917 kumah Saêk vêng chhak an din a; Hrângtinkâpa a lal. 1924 kumah Tlângtinhmunga a lal leh a; Kâwlliankhama thih hnuah a fapa Ralliandâla vêng thlangah a lal. Sorkârin khaw hniha awm a ohal loh avângin an khaw hlui zâwk vêng thlangah an infin a, lal pakhat chauh awm a ngai ta a, Thangbenga fa tlum Tlângtinhmunga a lal ta a ni Kum 1945-ah Tlângtinhmunga a thi a,a fapa mal Khuangliangthanga a lal.

7. Sûrbung:

1877 kumah Seipui atangin Zahuata fa Inpuia h Rolûta fa Khawvêla te sah a ni. Inpuia leh hawvêla chu khaw hran ve veah lal tûrin ramri an am ta a, Khawvêla'n ramri thenna a siam a, Inuia'n a duh a thlang. Khawhmun huap zâwk thlang wm thingpa hmun ram zau zâwk a thlang a. Sûr-

bungah chuan Khawvêla a lal zui ta a ni. A thih hnu-ah a fapa Dotinthiauva a lal. 1922 kumah Dotinthiauva a thi a, fapa a neih loh avângin Khawvêla fapa naupang ber Thatinluaha fa Thawngliana a lal ta a; 1938 kumah a thi a, a fapa mal Suakburha a lal.

18 Thingchang

Inpuia leh Khawvêlate'n ramri an siam fel zawh hnuin Inpuia chu Thingchangah a kai a. A fate: Saichungnunga leh Lianhnûna an ni. 1905 January-ah Inpuia a thi a, a fapa upa zâwk Saichungnunga'n kum 12 chhûng ro a rêl. Fa tlum lal tûr a nih avângin Lianhnûna a lal ta a. A fate: Lalsiamliana, Lallâwta, Lalbuanga an ni. Lianhnûna thih hnuah Lalbuanga hun hma chu Lalsiamliana a lal a, a hun chhûngin lal an tlâwm

19. Chawhte:

Khuanghusinga fa Thangzîka khaw din a ni. A fate: Hrângluaha, Bualphunga, Satinkhama, Suakdâilova, an ni 1917 ah Thangzîka a thi a, a fapa Hrângluaha'n ro a rêl Suakdailova a lo puitling a 1927 kum atangin a lal

20. Hmunluah:

Lên tlâng thlanglam pangah a awm a, hmun mawi ber Buannêl ram an sawi fo hi Hmunluah ram tâwp Lêntlânga awm a ni. Bochung khua atangin Hmingliana fa Lalhmunluaha'n a sât a; amaha hming chawiin 'Hmunluah khua' an ti. A fate:

Liansêla, Chawntuaha, Sunkûnga an nı A thih hnuah a fapa Sunkunga a lal A fate: Kâpţhıanga, Chalsûma, Tlângkhuaıa an ni. A thih hnuah a fa ılum Tlângkhuaia a lal Tlangkhuaıa a thi a, a û Châlsûma a lal.

21. **Lianhna**

Phuntê aţangın Khawzalıana fate Dêngkeka, leh Pachhûnga khaw sah a nı Dêngkeka a lal a, a fate· Thanghulha, Râltuhrânga, Kâprûma, Râlınga an nı. 1922 kumah Dêngkeka a thı a, Kâprûma a lal a, a thıh hnu-ah Râltuhrânga a lal. A fate: Zalinga, Lalsıamliana, Hrângchıa an ni Râltuhrânga a thi a, 1945 aţangin Zalınga a lal

22 **Haihêng·**

1915 kumah Lıanhna aţangın Pachhûnga'n a din. A fate. Rıncheuva, Khawtinpûma, Lalthangvunga, Râlluaıa, Rochungnunga an nı Pachhûnga kum a upat tawh avângın 1937 aţangın a fapa Râlluaıa a lal

23. **Vutbuak:**

Sûrbung khua atangin Thangvea fa Chawnghîna'n a sât A fate Hrângkûnga, Dârsavunga, Rualhleia an ni A thih hnuah Rualhleıa a lal. Rualhleia a thi a, Dârsavunga fa Ţhakhûma a lal lawk a; a hnuah Rualhleıa fapa mal Hrângkâmlova lal

24 **Kawilâm:**

Vutbuak lal Chawngchîna nau Hrênghmunga'n

a din a, Satinthanga hunah V.C inthlanna a awm.

25. **Haimual.**

Vutbuak atangin Thatsînga fa Hnehthanga'n a din. Hnehthanga fa Sêlthanga; Sêlthanga fate: Khuangthuana leh Sawiliana an ni. 1923 kumah Hnehthanga a thi a, a tupa Khuangthuana 1927 kum thlengin a lal. Sawiliana hun chinah Khuangthuana a chhawl a, Sawiliana a lal

26. **Haimual Khaw Thar.**

Zalênna (Independence) hmuh hnuin Haimual lal Khuangthuana fa Lalthatthuama'n khua a din a. Phai leilet an neih avângin an pung chak hle a, tûnah chuan an khaw hlui ain an pui zâwk.

27. **Tuidil:**

1893 kumah Vângva atangin Hualrihua fa Chalvunga'n khua a sât a. A fate: Thanghuala, Lalkhûma, Chawnsûma an ni. Chalvunga a thi a, a fapa Chawnsûma a lal A fate · Dârhminghliana, Hrângthiauva, Tlânglinga an ni. A hnuah Thanghuala fa Hrângtinthanga a lal a, a thih hnuah a fapa Dokâpa a lal.

28. **Zimpuia**

Râltêho khaw hlui a ni a, 'Khawzim' tih a ni bawk. 1893 kumah Chawhtê atangin Damvunga fa Chawngliana'n a sât a. A fate: Chhawncheuva, Thanglûnga, Lalthangvunga an ni. 1909 kumah

Chawhgliana a thi a, a fapa upa ber Chhawngliauvan-ro a rêl. A thih hnuah a nau Thanglûnga'n ro a rêl leh a, Lalthangvunga a lo puitlinga 1927 kum aṭangin a lal.

29 Zimtê· 1893 kumah Phuntê aṭangin Thangzavunga fa Dârhnîna'n a sât a, 1910 kumah a thi. A fapa mal Thangchuailova a lal a, 1939 kumah a thi A hnuah a fapa Zarehlova a lal.

30. Bûkphîr: Sûrbung khua atangin Palaman a sât a Palama hnuah Salhankâpa a lal a, a thih hnuah Salthanga a lal An khua an pun theih loh avangin sorkârin Salthanga a bân a, 1945 aṭangin Hrângphunga a lal

31. Ngêntê: 1895 kumah Khawpuichhîp khua aṭangin Hrâtthangvunga fa Thatchuaia'n a din A fate Dobawnga leh Thangthuama an ni. 1906 kumah Thatchuaia a thi a, a fapa Dobawnga a lal 1920 kumah Dobawnga a thi a; Thatchuaia nau Hualchungnunga fapa Aikhûma a lal. Dobawnga fate: Sunthangvunga leh Zahleithiauva an ni Aikhûma thih hnuah Dobawnga nau Thangṭhuama a lal. 1921 kumah Zahleiṭhiauva a lal a a thih hnuah Aikhûma nau Ṭialbila a lal Ṭialbila thih hnuah Thangṭhuama fapa Ṭiallhankâpa 1947 aṭangin a lal a, laltlawmin a nang

32. Thinglei. Thanthlauhva fa Lianṭhuma'n khua a sât 1909 kumah Lianṭhûma a thi a, a fapa Lalpûma a lal Lalpûma fate. Tlangkulha, Tlangchungnunga, Dârsêlthanga Kâpchhûnga, Chalhuaia an ni 1930 kum atangin Tlângkulha a lal

33 **Chauleng·** 1893 kumah chawhte aṭangin Zatinthanga fa Chalriangan a din a. A fate: Thatchungnunga leh Thangdailova an ni A thih hnu-ah a fapa upa zâwk Thatchungnunga a lal Thangdailova hunah Thatchungnunga a châwl a Thangdailova a lal

34. **Dârkhai** Chawnghawih lal Lianvêla û Hualthâwmdaia fa Chawngthangvunga chu Chawnghawih khuaah Luirâl vêng lal a ni Chutih lai chuan, Dârkhaiah Sîngkeuva (Râltê) a lal a, a khua In 20 an tlin theih loh avângin sorkârin a lalna a bân a, 1909 August thla ni 15–ah Chawngthangvunga Darkhaiah a lal ta a ni A fate· Hrângtinkâpa leh Thatchungnunga an ni Chawngthangvunga a thih hnuah a fapa naupang zâwk Thatchungnunga chu 25 5.1928 aṭangin a lal

35. **Dârkhai Khaw Thar·** Dârkhai lal Chawngthangvunga fa upa zawk Hrangtinkâpan khaw thar a sât a. A fate: Satinkhama, Biwilinga, Thantluanga an ni. Ama' hun chhungin 1949 kumah V.C inthlanna a awm ta a ni

36. **Bapui·** Chawhte khua aṭangin Damlulan a sât a, a thih hnuah a fapa Duhṭhiauva a lal. 1945 aṭangin Duhṭhiauva fa Satkhûma a lal.

37 **Leilet:** Ṭiauphai lei let turin Vangva khua aṭangin Huliana fa Chalsaivunga'n Leilet khua a din a. A thihin a fapa Lalthanhrâta chu naupang a la ni a, 1930 kumah Chalsavunga u Dosâta a lal A fate: Cheuliana, Neihṭhianga, Lalchunga an ni. Dosâta hnuah a fapa Neihṭhianga a lal Phai leilet an puitlin hnuah an pung sâwt hle a ni

38. **Rihkhawdâr**: Rih phai lei let tûrin Neihthanga (Bengkuma) chuan khua a din a, natna leh thihna a tam avângin khua an ţiak a, 1942 kumah Lianthanga leh Hrângl munga hovin In 8—in an din leh a ni Khawthlîr ram a nih avângin ram neitu Tâwkthanga unau Tinsûma a lal. Rih phai lei an let a an pung sâwt hle.

39 **Pathiantlâng** Satinvêla chu leileh tumin Champhai chhehvêla mi sâwmkhâwmin 1920 vêlah Palak dîl an pan Kum 5 vêl an awm hnuin Paletwa bial Salachhuah an pan leh a Chuta tangin 1938 kumah a fapa Tuahchungnunga nên Pathiantlâng khua an sât

Ţiau Thlang

40. **Khuanglêng**. He khua hi Thanhrânga(Sailo) khua a lo ni tawh a, 1871 kumah Rûn chhak miten an rûn a, an in an hâlsak a ni. Rodênga fa Vaihleia chu Nikuala farnu fa a ni a, a pu Nikuala bêlin Chawngtlai khuaah a awm a 1890 vêlah Khuanglêng khua a sât A fate Thlaţhiauva, Vâncheuva, Lalkhawzâma an ni. Vaihleia thih hnuah a fapa upa ber Thlaţhiauva a lal A fate Laikhuma, Thanseia, Lalzuala, Vânhmunga, Lalchhâwna an ni Thlaţhiauva a thi a, lal nâwm hun a lo thleng nghâl a Lal zângnadawmna chu a fapa Lalkhûmian a dawng

41. **Mualkawi** Khuanglêng lal Vaihleia nau. Vânhnuaikhûma'n Mualkawi khua a sât A fate Saingûra, Pakeia, Biakkûnga an ni A thih hnuah Biakkûnga a lal

42 **Ruantlâng** Vânhnuaikhûma fa Pakeia

a lal.

43. **Vaphai:** 1885 vêlah Siallâm khua aṭangin Lianvunga fa Mitinliana'n a sât A fate: Chawnghleithanga, Vawmthanga an ni Chawnghleithanga fa Thatinchhûma, Thatinchhûma fate Lalrokhama, Lalsailova, Hrângliankhûma, Lalchhûma an ni Lalrokhama lal lain lal tlâwm hun a thleng

44 **Chawngtui** Vaphai khawper a ni

45 **Mualbâwk** Lalvunga hnawhchhuah Lianpuia khaw hmun an kai chuan, 'Lianpui khua' an inti Siallam khua atangin Dothanga fa Thangkânga a kai a, A fate chu Chungnungtuala, Râlkhama, Hratchia, Ṭhasailova an ni. Thangkânga thih hnuah a fatlum Ṭhasailova a lal. A thih hnu-ah a fate an puitlin rih loh avângin a û Hrâtchia fa Chawnsiama a lal Thasailova fa Ralliankhama a puitlin chinah Chawnsiama a châwl a, Râlliankhama a lal. Râlliankhama fate Roliana leh Lalpianga an ni. Roliana hunah lal an tlâwm

46. **Dungtlang** Aisavunga fa Rozîka'n Chawnghawih khua aṭangin a sât. Rozika fate. Hrângchungnunga, Hrangkhûma, Lalliansiama an ni A thih hnu-ah Lalliansiama a lal A fate: Lianbura, Lalhnawka. Lalthima Lalngûra an ni. Lianbura fa Vânpianga hunah Lal an tlâwm.

47. **Leithûm.** Pahuala (Hualsêla) chuan Auhmun khua aṭangin Leithûm khua a sât Pahuala chu Dungtlâng lal Rozîka û a ni. A fate: Kâpṭhianga, Thangsuna. Khuangchungnunga, Satinkhûma, Thangchina, Satinhnawka, Sâpchhâwna an ni. A thih hnu-ah a fapa Satinhnawka a lal Satinhnawka

fate: Lalchhuanga, Lalṭhuama, Lianhrima an nı. Lalchhuanga hunah lal an tlâwm (*Mizo chanchın zıaktu pakhat Hrangthiauva hi Khuangchungnunga fa a ni*).

48. **Sazêp**: Tlânglıanan Saṭâwm khua aṭangın a sât. Vaılen a lo reh a, Bawrhsâpın lal a koh khâwmnaah Tlânglıana kal lovın Hmıngdaılova a kaltîr a Lal lehkhabu–ah Hmıngdaılova hming an ziak a, a lal hlen ta a ni. A thih hnu–ah a fapa Bualchungnunga a lal a, a fate chu: Hrângcheuva, Lalhulıana, Thangphunga an nı Hrângcheuva hunah lal an tlâwm.

49 **Khuangphah**: Lalngaia fa Laldaıa'n a sât. A fate chu Chawngsavunga, Hrângzâma, Hualhnûna, Aıchhûnga an nı. Laldaia hnuah a fapa Chawngsavunga a lal a, a fapa Thantuma hunah lal an tlâwm.

Kawlphai (Kalemyo bial)-a Hualngo khaw dinte:

Sl.No	*Khaw hmıng*	*Dıntu hming*
1.	Khawpuıchhîp	Pu Kâpsavunga
2.	Pınkhung	Pu Lalbuaıa
3.	Kâwlkulh	Pu Bualthanga
4.	Hmunlaı	Pu Kulhthuana
5.	Saṭâwm	Pu Hrânglıana
6.	Tlângzâwl	Pu Lalneıa
7,	Vutbuak	Pu Hrânglınga
8	Khawmawi	Pu Nochawnga
9.	Tuıthıang	Pu Pıangsêla
10.	Tuıngo	Pu Pıanghrima

(5) **Laltuaka Thlah:**

Sailova fa Chungnungan Lalhlûma, Rohnaa.

Lalchêra leh Thangphunga a hring a. Lalhlûma fa Laltuaka. Laltuaka fate: Thangrihluta, Lalchungnunga, Hauchema, Dârpuithanga ,Lalhaupuia, Chawngchhûnga an ni Thangrihluta fa Lalṭhuama; Lalṭhuama fate: Thâwmpuia; Dosânga, Lalrûmliana, Lianphunga an ni.

Lalchungnunga fate: Thatrihluta, Lalngêngpuia, Lalhlûma, Lalngêngpuia fa Lalngûra. Lalngûra fate. Bualchhûma, Lalsânga, Bawiliana. Lalsânga fate Thanghlianga leh Khawzahulha an ni.

Chawngchhûnga fa Rozîka, Rozîka fa Lalmaka Lalmaka fate: Thanchhûma, Lalhnima, Thenphunga, Biakvêla, Sailova an ni. Dosânga fate Thanrûma, Thangṭhiauva, Hrângtlunga, Thangsavunga, Thanṭhuama, Hrângkûnga, Lalzîka an ni

Laltuakan Sabualah khua a din a, In 500 an ni. Dârlungah vêng a nei bawk a, chu chu Lallula a pe Laltuaka Sabualah a thi a, a fatlum Chawngchhûnga a lal. Chawngchhûnga hian Lallula fate hnênah, "Khaw pêk chawp, kan vânga khaw nei in ni," a ti ṭhin a; Lallula fate'n an ngaimawh hle Laltuaka thlahte hian Vûta tâng tlaṇ nân ṭum hnih sum an thawh tawh a A khawntu hian ṭhi leh dar chhiaiin a thleng zêl nun an ring a; "A tlan theih loh in ti zêl a, rawn khawn leh mah ula ka kêlte bengthleh pawh ka phelh tawh lo vang," tiin Chawngchhungan a tih avângin Lallula thlah leh Laltuaka thlah an inhmu thiam ta lo a ni.

Lallula fate: Mângpawrhia leh Vûta an ṭang dûn a, Laltuaka thlah nên an indo va, Laltuaka thlahten an ngam lova an tlânchhia Chhim lamah an tlân a, Fânai khua Thingsaiah an innghat a Thâwm—

puia te unauvin he khuaah hian mi an vih hlum a-vângin an kal chhuak a, Ţiau chhakah Sailuaia khua Dâwn an bêl. Dâwn khua aţangin Thawmpuian silai pathum a keng a, pakhat Zongte lal a pe Zongte lal chuan Fahlamah a hruai a, Fahlam lal Chawnbika chu silai pahnih a pe. Chawnbika chuan khua a lo pe a, Thektêah khua an nei ta a ni. Thektê aţangin Muallungah, Zâwlseiah, Lailak leh Khuangthingah khua an kai·

1880 ţhing tâm lain Ningtuia awm Kairûman a do leh avângin, an tlânchhia a, Fârkâwn Fâr pûk an pan Far pûk aţangin Thâwmpuia leh Lal-rumliana'n Saţâwm an pan a, Dosangan a puzawn khua Zongte a pan lawk a, a hnuah Saţawm an pan leh. Bualchhuma leh Laisânga'n Ngaltui an pan

Sabuala an ropui lain Chawngchhûngan, "Laltuaka thlah no ngail ngaial" a ti ţhin a; a in-dun hle a. A khua lah a zau ve rêng a ni. Heia an tlawm hnu hian, "Tuaka no ' tia miten deu nan an hmang ţhin. Mahse an tlawm hlen lo, Thawm-puian Fahlam a be leh a, khua an lo pe leh a ni

1885–ah Ngaltui aţangin Bualchhûma leh Lal-sânga, Khawpuicanîp khua Thatthunga (Hualngo) te chu Leisenah an kai a. Thatthunga a lal, Vailen reh hnuah Bawrhsapin lalho a ko khawm a, Thatthunga kal lovin Bualchhûma a kal a, lal lehkhabu-ah Bualchhûma hming an ziak a, a lal hlen ta a ni Bualchhuma fapa Hrângkulha thlengin an lal

Leisen aţangin Lalsânga Ngûr khuaah a kai a, Khawbung (Champhaiah) vêng a nei bawk A fapa Thanghliangan Tlângsâm leh Zotêah khua a nei a Khawzahulhan Buangtlângah vêng a nei

1885 kumah Thâwmpuia, Dosânga leh Lalrûmlianate'n Saṭâwm aṭangin Vangchhia an kai a, Thâwmpuia a lal. Fapa a neih loh avângin Dosânga fa Thangṭhiauvan a luah a, a fapa Pianghleia hunah lal an tlâwm.

Vangchhia aṭangin Dosânga Muallungah a kai a, a thih hnuah a fapa Hrangtlunga a lal Hrângtlunga fa Lalsailova hunah lal an tlâwm

Rozîka leh Mitinliana te chu Vaphaiah an kai a, Mitinliana a lal avângin Rozîka chuan Farkâwnah khua a din ta zâwk a ni A thih hnu-ah a fapa Lalmaka a lal. Lalmaka thih hnu-ah a fapa Thanchhûma a lal a, lal tlâwmin a nang.

8 ZOFAṬE KAWLPHAIA LUH THU

Kâwlphai tih hi bial pahnih phai zâwl inzawm Kalemyo bial leh Tamu bial sawina a ni. Japan râl buai hma chuan Tuipui ichhin chhak lam tlângrama chêngte hian Kâwlphai hi an chiseh dapna a ni deuh ber a Mahni kum khat tla khawpin zâng thain an phur ṭhin Phai ram chu an nêl lo hle a, nat hlauvin zawlkin thlen hmain riah himun an siam a, lehlângin Kâwlpui (Kalemyo) an dawr ṭhîn a ni

Zofate zînga Kâwlphai lût hmasa bera hriat chu Zangiat leh Zahau an ni a, mi tlêm têin 1910 vêlah Myohla khua an pan Chu mite hnuah chuan Hniartlira, Rinlohva len Thanghângi te chu Champhai Hmunhmêltha atangin Myohla-ah an pêm lût a. 1916 kumah Hriangtlâng lal fapa Saingauva ho Myohla-ah bawk an pêm lût a Pêm hmasa Rinlohva chuan Natchaung a pan a, chutah chuan Halkha mi

an lo awm tawh a ni. 1918 kumah Kâphleia leh Tuahhrângateho Hmunhmêlṭha aṭang bawkin an pêm lût leh a ni, an ti

Chutichuan, Ṭiau chhak leh 'thlang aṭangin an pêm lût zeuh zeuh zêl a. Chûng hun lai chuan ram àwl a la tam a, ramngaw ṭhiatin thlawhhma an la a, khua an din zêl bawk. A tîrah chuan thingtlâng thlawhhma neih dân pangngaiin an nei a, chhûn pachang pawh kian lovin nilêngin hna an thawk a; losûl hâwn hun pangngaiah an háwng thin Chuvâng chuan an na chuah chuah mai a ni. Lo awm hmasa Kâwlhovin nisat lai kiin san a, chhûna an châwl ṭhînte chu thatchhiat vâng nin an ngai tlat a ni Chutichuan, ni khua a lo rei deuh va; a ram boruak hên inmila chêtzia an thiam chho zêl a, an hrisêlin leileh pawh an thiam chho zêl a, pêm thar nên an pung sâwt hle a ni

1942 kumah Japan râl a lo lian a, ràl buaina avângin mi tam zâwk chu an khaw hlui lamah an kîr a 1945 kum, râl reh hnuah chuan Kâwl phaiah an pêm lêt leh a 1950 hnu lamah phei chuan Tiau chhak leh 'thlang atangin an pêm lût chum chum mai a Kalemyo bial leh Tamu bial an bawh ber. Pêm rûnpui lai chuan a hnai zâwka awmte ain Lusei ram atangin pêm chho an tam zâwk mah emaw tih tûr a ni Mi an pung chak hle a, leilet chu siam pung zêl mah se, lo nei lo chu mi tam zâwk an ni Lo neite hnênah inhlawhfain mahni ei khawp buh an la lût thei Tin, mi tam tak chuan sum zawnna lam an thawk bawk a ni

Phairama an chênpui chu Kâwl an ni deuh ber a. 1990 kumah Kalemyo bialah mihring ?,52,441

an awm a,a zahve deuh thaw zaa sawmli panga, (45%) chu Zofate ân ni. 'Tamu bialah chuan hnâm dang aiin Zofate ân tam zâwk niin an sawi.

Lusei hnam bîk ni lovin, tupawh Lusei ram (Mizoram) atanga pêm lûtte chuan 'Lusei' tia hnam khata ding tûrin 1961 kumah LWO (Lusei Welfare Organization) tiin Lusei thattlâran pâwl an din a. LWO chuan Lusei chu Kâwlramah hnam tenaute angia hnam khata din ve a, hnam tenaute enkawlna hnuaia dah ve tûrin sorkârah a ngen a ni

Kâwlram pum puiah 1959 kumah ram mite chhinchhiahna NRC (National Registration Card) an siam a. Hei hi Kawl tawngin, 'Hmatpungtin' an ti. Chumi tumah chuan Lusei chu Kâwlram Khua-leh-tui dik tak niin Hmatpungtin an pe vek tawh a ni. Mahse, LWO thu thehluh chu a hlawhtling a. Lusei chu Kâwlram mi dik taka pawm an nih thu 1963 March ni 23-ah an puang ta a ni

Sorkâr thu chhuah chu hei hi a ni: "Mawlaik District Kalemyo leh Tamu bial chhûnga lo luta chêng tate Lusei hi kan zâwt vek ang a, Kâwlram mi nih an duh chuan tha taka awm phalna kan pe ang Kâwlram mi nih an duh loh chuan rang taka ûm chhuah tûr tih leh Kawlram chhûngah tûn hnuah luh phalna pêk loh tûr," tih a ni

23 3.1963 hmaa Kâwlrama pêm lût Lusei chu fel taka chhinchhiah tûrin 1963 April leh May thlaah beihpui an thlâk a Chu beihpui chu 'Ma Ma Sitsinzi (Ma Ma Operation = မ မ စစ်ဆင်ရေး)' tiin hming an vuah. Mah Mah Sit sinzi chu hmun ruka inthenin Lusei awmna ram an fang zêl a Kalemyo leh Tamu bialah hmun khat, ve ve, Falam bialah hmun hnih, Tedim bialah hmun khat, Thlântlâng bial.Tiau dep

vêlah hmun khat an nı Thlântlâng bıalah chuan thawh tûr an hmu lo An hnathawh chu Hmatpungtın card an neıhsa chungah, "Myanmar Taingzınta Luseı," tıh Kâwl lehkhaa zıak seal an chhu a. 'Kâwlram mı Luseı' tihna a nı

He thu–ah hıan Kâwlrama lo awm hmasa tawh Hualngo a huam tel lo va. ınhnanıhnawıhna a awm lo Amaherawhchu, beihpuı hma lawk khân Hualngo tel ve tûrın LWO-ın a dıl avângın, Mah Mah Sıtsınzı chuan a vaıhma ta vek maı a Thıngtlânga awmho chuan a awmzıa pawh an hre hman lo va, an hnam hmıng an zâwt a, "Hualngo," an tih tawh phawt chuan seal an chhu zung zung maı a nı

Hetıa Luseı tâna chhınchhıahna an sıam hran hnu hıan, Luseı chu Chın hnam nên ınlaıchînna awm lova hnam dang hau hau nıın mı thenkhatın an ngaı a Hnam dang ni lovın Chın rama chêng tawh an nıhzıa chu he lehkhabu-ah hian hmun a luah tam hle Ram an nawr thuı deuh va, tûn hnuah ramrii ı a then hnan a, tûnah an ram hluıah an kîr leh a nı tih hı sorkâr pawhın a haı lo Chhuıtu pakhat pawhın· "Le (Laı) leh Luseı (or) Hualngo te chu Hmun laılıa khawsa Chın hnam an nı," tiın Dr Pe Maung Tın, Prof Bada Lawka Kyan p. 15 rınchhanın a zıak (*Tahan–Kalemvo Sıpaı pensıonte Burma khua-leh-tuı Luseı—Chın chungchang p. 2*)

Vawıın nı thlengın Kâwlram chhûnga chêng hnam tênau 135 awm nıa hrıat a nı Chûng zîngah chuan Hualngo leh Luseı an tel ve ve a, Hualngo chu British hun laı atanga sorkâr hrıatsa a nı a, Chın hnam sıper zîngah telh zêl a nı.

BUNG II

I. INDO THU

Kan pi leh 'pute hi hmasângah an indo thu hriat a ni lo va, tlângramah a chi chia an awm hran hnu-ah indo a hluar ta niin a lang Chi khat leh chi khat an indo va, mahni chi indo pawh an awm Râl thah, râl aih leh sal man an ngai ropui hle a; chuti ang mi chu an chawi sângin an zah êm êm ṭhin a ni. Kêldai dan leka mi pawh an indo va, kâwlvalênchhama mi pawh an va rûn a; zan tam tak riakin an rammu ṭhin a ni Rammua an kâl dâwn chuan lam chaw (riah chaw) an inring sa a; an lam chaw chu vaiphâwt (vaimim kan, den phut) leh vai-kan (buhban fai kan) a ni. Chu chu tui an hmeh a, an ei mai ṭhin Tui ken nân hrânthâwl (ûm ring rêk) an pai ṭheuh bawk Chutiang chuan chaw chhum ngai lovin rei tâwk tak an khawsa thei a ni. Khaw khatah hnam dang an awm pawhin, chu mite chuan lal thu an zâwm a, an khuate rammutnaah an tel zêl a ni.

(I) Indo Chhan:

Chi leh chi inthliar hrang deuhvin khua an nei a, khaw khata mi khaw danga mi nên intihbuaina an neih chuan, mahni khua an inṭanpui a, buaina an punlun zêl a, indona a chhuak ṭhin.

Mi neih sum-leh-pai ît a, inrawkna leh indona a awm châwk ţhîn Hmân laia sum-leh-pai ţha ber ber chu ţhi leh dâr a ni a; sial inkawi sak an chîng bawk. Sum-leh-paia an tlan beiseiin sal an man bawk ţhin

An thuhnuaia dah a, chu mite hnên aţanga chhiah lâk duh vângin indona pawh a awm

Inthahna a awm chuan phuba lâk an chîng a, a thattu unau thah lêt ve an tum a. A thattu dik tak an hriat loh pawhin zuam azâwngah an thah theih apiang, râl lam mi nia an ngaih tawh phawt chu an that mai thìn a ni. Phuba lâk loh thlarau chu mit-thi khuaah an tla lo (an thleng thei lo) va, chaw lo tui lovin an vâkvai tia ngaih dân an nei Mitthi khuaah thlarau chanpual a chan phâk lohna hian, a lainate rilru a tina lehzual a, phuba lâk chu tihmâk-mawhah an ngai tlat a ni. Phuba lâkna hian indo a hring chhuak ţhîn

(2) **Sa ui Tan:**

Sa-ui tan hi 'choui ât' tih nên thuhmun a ni. Indo hnua rem thuthlung siamna a ni. A tîr berah chuan ui an tal a, a nghâwng an ât a; a thi hmang chuan rem thu sawina an chham thîn Ui an talh ţhin avângin 'Saui tan' hming a pu hlen a, a hnuah chuan vawk an hmang deuh ber

Remna thuthlung siam an duh chuan, a hmasa-in palai an kaltîr a, chu palai chu thah thiang lo a ni. Thah thiang lo tih entîr nân hnahchhâwl hring an khum ţhîn Chhâwl hring khum sia an thah chuan, a thattu lamin chan ţha an chang ngai lo. Chu palai chuan rem thu siamna tûr hmun leh

hun an ruat dân kha a hâwnpuia, lehlam lal leh lehlam lal intâwkin vawk an tal a, zu an inho ţhîn a ni. An khaw inkâr kuah an hmang deuh ber a, khawchhûnga hman châng pawh an nei bawk ţhîn. "Tûnah rem thu kan sawi a, kan bawhchhiat chuan in chem a chungnung zêl ang a, keini chhim lei angin kan hnuaihnûng zêl ang," tiin an inchham chhâwk a, sathin leh zu an intâwk ţhîn a ni.

Tichuan, indo a bâng a, an sal mante inpêk lêt dân tûr chenin an rêl fel vek ţhîn Saui tan bawhchhetu chu vân ni (chan tha) an chang lo va, an chan a chhe ngei ţhîn a ni.

(3) Tih Dân Leh Thu Serh.

A huhova rammu tûra an kal dâwnin an hun duh ber chu thla de chho lam a ni a, phuba lâkna leh râlrûka beihnaah chuan hun a bik a awm lo. Ruah tui tam hun khawfûr chhûng an kian a, ţhalah an chhuak ţhin. Khawtlâng sakhua kawngpui hawn (kawngpui siam) an tih chu November thla tîr lamah an bia a. Chumi an biak hnu chauhvah rammuin an chhuak ţhin An thiamhla chhamnaah pawh: "Salnu salpa min tlen ang che, mi lû sa lû min thlen ang che," tiin an chham ţhin a, kawngpui hawn chu ral lû leh sal leh sa lû dilna a ni

Râl do tûra kal thei chin chu mipa tleirâwl kum 15 achin chunglam an ni An kal dâwnin an nupui emaw, an nute'n emaw aien nân ârtui an chhûm a, a puak keh a nih chuan an ngaih a ţha lo va, kal an ţhulh ţhin. Kal tûr zawng zawng chu kawtchhuahah an innghak khâwm ţhin; an kalna tûr lam panzâwnga bâwngtê hrâm paha a thlawh chuan an ngaih a ţha a. In lam panzâwnga a thlawh chuan an ngaih a ţha lo Rammu an kal chuan vânneihna

emaw, vânduaina emaw an tâwk ngei dâwn avângin, zû an inring sa ţheuh va; mi lû an hawn chuan an ai nghâl thei mai a Vânduaina an tawh chuan mitthi ruang men nân zû chu hman a ni thung

Rammu hotu, râlrêltu an awm a, chu chu mi remhria leh huaisen hrâtkhawkhêng a ni a; râl beihna, tûr zawng zawng a rêl vek ţhin a ni. Râlrêltuin sal man ve lovin, mi tuemawin sal pahnih man sela, râlrêltuin paknat zâwk chu a lâksak thei a; chu chu 'salkhuai' an ti Mihn râl a' thah chuan a hming a inchhâl a, a pa hming a chhâl tel bawk. A chhan chu a râl thah thlarau kha a sala awm tûr a ni a, a pu a lo hriat theihna tûr a ni. Mi lû (râl lû) hâwntu chu mi ropui leh zahawm an nih dâwn avângin, ral an thah chuan a lû tan ngei ngei an tum a, ram hla leh râl lû hawn harsatna a nih chuan a beng emaw, a lu vun emaw an sâtthla ţhîn Mi dang râl thah sam lâk theih a ni a, a latu chuan a ai ve a, râl thattu ang takin chawisân hlawh lo mah se chhâwn a tawn thei tawh a ni

Sal an man chuan tlan leh theih a ni a, a tlanna sum a inzat lo. Lal chhûngkua leh mipa puitling tlanna sum a tam a, hmeichhia leh naupang tlanna sum a tlêm deuh; a mantu chungah a innghat a ni An tlan lo a nih chuan a mantu mi leh saah an awm hlen ţhin a ni

Mahni râite ni lo,ral lu hawn duh vang mai mai a,mi tuemaw that chu—chhuan thum thlengin sihsâr (vânduaina) a chhuahtîr thei Pluba lâkna erawhchu, thiam chang thu dikah an ngai thung Hmeichhia leh naupang thah ngai a ni lo va, sal atân chuan an man ţhîn Hmeichhe that chu an chêksawlh a, an that palh a nih pawhin bawkkhupa a

ṭuang mutṭîr dân a ni. Indo laia mahni râlte hmeichhe mutpui chu a thiang lo va, chan ṭha chan lohna a ni.

(4) Râl Thuam:

Râlthuam an neih ṭhat hma chuan, 'khawmhma phêng nên an insât âwrh âwrh ṭhîn,' tih a ni. Tin, mi tin inbei lovin chi khat zinga huaisen ber an thlang chhuak a, leilâwn mal dawh chungah Kâwl-hnâmin an insit a, a ding chang zâwk chu 'Hnehtu' an ni mai ṭhîn tih a awm bawk. Mahse, hei hi chu pahnih khat an sawina mai nin a lang.

(a) **Sahmim:** Lêna siam ip a ni a, an thil mamawh lamchaw chenin an ak a, iptê angin an pai ṭhîn. A pâwn lamah savawm phawin an khuh a, chema sahpawh mai chi a ni lo.

(b) **Kingkawt:** Chem hmâwr kawm a ni a, râl that chuan a hûmna lam chemkâwmah chhâwn a thiat (khai) a, taiṭâwn (kâwnghrên) hruiah an thlaih ṭhîn

(c) **Thal:** A tîrah chuan raw fung an zum a, sairawkherhin an perh ṭhîn A hnuah raw fungah chuan thîr zum an vuah a, thal kib r phei chu an perh fuh tawh chuan phawi mai mai chi pawh a ni lo. Thal chu thal bâwm raw dâwng chhûngah an thun a, an pai thîn

(d) **Dârlukhum.** Hei hi dâr phêk chhut kum a ni a, an khum ṭhîn. Kâwlhnâm leh feipui laka indanna a ni

(e) **Feipui:** Râl chhun nân leh khawh nân an

hmang a, kawnga kal laiin tiangah an hmang ţang-kai hle bawk

(f) Phaw Fei leh thal laka indanna thil tangkai tak a ni. Sechal vun chhah rêp châr bam a ni. Kil li neiin an siam a, meithui an hnawih a, feipui leh thalin a hlin (ngam) lo a ni

(g) Ţawlhloh Puan Phelh mai lo tûrin an nawi-hlawh (kawi ţawng hâk)a, hnungtawlh loh tûr tih en-tir nân râlrâpna a ni Rammutnaah zanpuan a ni bawk

(h) Kâwl Hnâm Kâwl hnên atanga an lâk chhuah a ni a, Kâwl chem tihna a ni Hei hi an hman hmasak pâwl a ni a,an hmang reng mai bawk Chem sei a ni a, a paiah an thun a, an pai thin

(i) Silai: Silai hi râl beih nân an hmang hnu-hnûng ber a, a tha ber bawk a ni. A D 1775 vêlah tlângramah silai an nei tan niin an ring Chûng hun lai chuan Khâwlhring tlâng khuaa awm Lusei run tûrin Halkha lalin Kâwlphaia silai nei a sâwm a Chu mi hnu chuan Kâwlho hnên atangin silai an nei ta a ni Râl dona chauh ni lovin sa kah nân an hmang a, heti hian hla an phuah

"Kawia'n a tlaitlung e, a chawitu Siangphahrang,
Sa tin deng daitu e, a aw van lai khaw ni,
An tuah thiam Kawl leh Vai"

Silai hmangtu chuan fungki (zèn dahna sele ki), paitung (zên hmatheh dahna saza ki) silai mu, kah-teh (silai kah tâwk zên tehna bûi tê) tawngkawla (ţeklung chher hriamna thîr tuboh tê) leh teklung an ak khâwm ţhîn a ni

2. RAL AIH DAN

Râl thattu chuan aih ngei ngei tûr a ni a. Râl aih nân chuan sepui ki ṭial hman tûr an ti deuh kher ṭhîn Nimahsela, nei lo tân chuan sial apiang hman theih a ni a; sial nei lo chuan vawka aih ngei tûr a ni. Se tê deuh emaw, vawk emaw an hman chuan aih laiin hnuaichhiahna lam pangah ṭan ṭhat a ṭûl zual bîk a ni.

Râl aih chhan chu a râl thah thlarau kha tih-nêma hnuaichhiah theih zân tûr a ni a; a ai lo emaw, a ai a nih pawhin a hneh zo lo a nih chuan râl that-tu chungah a nih loh pawhin a tu chhuan thlengin sihsâr a chhuak thei a, chu chu âtna leh mi an loh-na leh piansualna a ni. Tin, râl aitu chu mipuiin an chawisângin an zah êm êm a, khaw chhan theitu tûra an ngaih avângin an thlamuanpui hle ṭhîn a ni Zu inhonaah leh puipunnaah chuan chhâwn an tawn a, zu chang hmasatu leh haipâwng (nopui)-a zu intu an ni. An nupui chenin miten an zah a, tui chawi-naah pawh ṭhâl tui nghâka chawi lovin thâl hmasatu an ni.

Râl chu an Inah an hàwnpui ngai lo va, pumah emaw, mualah emaw, thing kâkah an khai lawk ṭhîn a ni An aih lawk theih loh chuin sahlam (râl lu târna)-ah an khai lawk a, a aih ni—ah mualah an khai lût ṭhìn. Mualah thingse kung hnah nei an phun a, chu thing kâkah chuan râl lu an khai a ni

Râl thlarau hneh theih nân mualah âr pa sen, Inah âr pa var an tal a, chu chu 'âr hnuaichhiah' an ti. Ar pa sen ruh chu lampei (hlum bêl keh vut lawhna)-ah an dah a. Râl aituin a vei lam kutin a keng a, lampeiah chuan chil a chhâk a, "Hei, ka

hnuaichhiah che, kei ka chungnung ang a, nang i hnuaihnung zêl ang Nang vei lamah i awm aaga kei ding lamah ka awm ang," tiin a chham a, lampei chu râl lu khaina thing kâk ţhuamah a dah a Kawtkai thlang lamah thingse kâk ţhuam an phun bawk a, Ina âr pa vâr an talh chu a ruh lampeiah an dah a, lampei chu kawt kai bula thingse kâk thuam-ah chuan dah pahin, "Ka hnuaichhiah che, ka âr ang hian i kalna apiangah i lang zêl ang," tiin a chham Râl thlarau tâna chaw an pêk hi 'Malrâwl (mal chaw)' an ti Mi sam latute pawhin an lâkna mi lu bulah malrâwl an pe theuh a ni

Ngulrua atân rawpui a tluanin an la a, hlawi zo lovin a zik an zuah buk a, tan bung lovin a lêr thlengin an zuah ţhin. Râl aitu kawtkaiah ral pa-khat that a nih chuin ngulraw pahnih an phun Raw hmawrah chuan bûr pakhat an khai a, bûr pangah uikawl anga siam kawl an khai thliah a Bûrah chuan thinga siam vahai lem hi uiin an khai chhâwng leh a Thli a lo tleh chuin vahai lem chu a zam phelêng dêr dêr a, bûr kha kawlin a vaw ri a, ropui an ti ţhin hle a ni Hei hi a ni hia pakhatin, 'Tual-ah ngulrua bun e, kawkvahai tlar na ngai," a lo tih chu ni Thingphel hmâwr lam ve ve an suih zuin a, a lai an chêk awng a, a âwngah chuan tuing zuma thil kawkaţhin an do va, ngulraw bulah an phui Chu chu, 'Hrêngkawl' an ti. Ral thlarau kan hneha hrêngkawlah kan tantir tih entîrna a ni

Mualah râllutam tarin a aitupa chu puan a nawihlawh a, fungki leh kâwlhnâm pain silai a pu a, chhâwn a tawn bawk Ral ai tawnte chuan vapual chang tawnin ral aitu chu an zui a Silai zen thun-a a mu thuin loh an pu a, mualah chuan an chhuak khâwm ta a An rimawi chu Dârkhuang, dârbu

dârmang, dârsumsêl, tumphît leh khuang te an nı. Dârbu aw-pui, aw-lai, aw-tê an tum a, tumphît pathumın a inchhâwn dân angın a rawn tlır bawk a. Khuang leh dârkhuang nên dârmang nên an rı vut vut mai a ni Râl lû chu an hêl kual a, rıam patheıh tâwpin an riam a. An lâm dân chu an ke an thên kham phei nalh nalh a, nulahovın mı hrângho hnung zuıın an lo lâmpuı ve a nı. Râl lû an hêl kual hnu chuan aitupaın ral lû chu Kâwlhnâmın a sât a, sılaı mu awm lovın a kâp a, a phuh dum nuau maı a. Mi dangın silaı an lo kâp dum dum bawk a nı.

Mualah zu an thlawr (sıak) bıwk a, zu haı chu mual lâm hovın an in Zu thlum elkhên an beng bawk a, râl aı tawh chın chanpual a nı Mual lâm an zawh tawh chuan râl lu chu daıah an khaı a, aitupa ıi ıa zuı a, upa leh mıpuıın an zui bawk Ràl lu chu daı pâwn thingah an târ a, sılaı an kâp leh chıam a A aitupa chuan, "Ka hneh a che, nıın tlâk hnan ang che Ka hnuaıah kumkhuaın ı awm ang," tiın hnuaıchhıahna a chham khum leh a Râl lu tàrna chu 'Sahlâm' an tı Râl lu chu choâkin an tlân thîn.

Mi sam aitu chuan mualah an lâm ve lo va, malrâwl chauh an pe Mahnı Inah an aı a, ngulrua leh Ina malrâwl pêk chu an ti vek tho va; chhâwn hlawhna a nı ber Zu leh sa semnaah râl ai dawttu—ah an chang ve ţhîn a nı

Chhâwn neıh hı an ınelın an awt nasa hle a puıpunnaa chhâwn tawn ve lo chu an ınngainêp thîn a ni Hei hi râl do an châkna chhan pakhat chu a ni Râl aituın, "Ka chhâwnın a hêm ang che," a han tih chuan râl that ve lo chu an tawmim daıh ţhîn a ni

Râl aitu tawn chi chu, "Lênchhâwn" an ti a. kêl hmula siam a ni. Kêlkhawthang (khuang chawi sathing zâr nia an talh ṭhin kêlchal) hmul an hmang deuh ber a, a sei apiang an ngainâ. Kêl hmul chu a vun nên an sâtthla a, a tawnna raw hmâwr lamah an ṭâwn a, sam zialah an tawn ṭhîn. Chu chhâwn chu a sen a ni a, a chhumsen nân chhâwn hrui an hmang Chhâwn hrui chu ram hnuaiah a tam mai Chhâwn chi khat kêl hmul vâra siam a awm a, chu chu 'Ngênchi' an ti Ngên leh dâr zunghrual pathum neia chhûn a ni Chhâwn tawnna fung chu a tawnna lam a zum a, chhâwn awmna lam a kawrawng A tawnna fung hi thil man to a nih avângin lal leh neinung neih chi a ni.

Râl aih nikhuaah chuan hla sain bawh hla (hla do) an chham bawk a, dâr leh tumphît chuan hla bîk a nei lo va, dâr hla apiang tum theih a ni An hla pakhat chu

"Kan that maw, kan that lo maw?
Kan sahlam hi en ve 'u!
Kan sahlam hi en ve 'u.
Kawrpui thlunglu zur nguai e

Tumphît hla chu

Ralin sial hawl na maw?
Ral chalin sial hawl na maw?

Bawhhla hi Pawi ram aṭanga chhuak hmasa a nih avângin, Pawi ṭawng deuh vekin an chham ṭhîn a ni Râl thah leh aih nikhuaa an chham ṭhin bawhhla ṭhenkhat chu.

Kei chu e, mi that ing e,
Mualah thle lang ka duhin e
Lu chung e, thlang vapual e,
Her law luaisawm ka samah e.

2. *Zu din e, zanah khin e,*
Valin ka hrang nàn ti chiau ve,
Loido e, khen that lo nan hmin e,
Kaikam pha lem hlah e
3 *Tui, zan e, thainu khan e,*
Zei tak man maw na mungah e,
Thingsir e, por hnuaiah Thanglung e,
Nau bang ka tah tir e

Hla awmzia.

1. Kei chu râl ka that a, mualah ka duh dahin ring ka thle vêl teh ang Ka sam ziala vapual chang ka tawn hi, ka lu chungah han her vêl teh le!

2. Zu in zânah chuan tlangvâlin ka huai in ti (in intihuai) theuh va, Râl that lo chu in hming hian Kâwlvai ram a thleng pha lo a ni

3 Ka nupui khan zaninah mumang eng tak lo mang ang che maw! Thingsir par hnuaiah Thanglunga nau angin ka tahtir a ni. (A râl thah a hnuk chah hmaa a tah thu a sawina a ni)

3 INDO LEH INRUNNATE

Kan pi leh 'pute an mâwl laia an indo hun chu upain 'Thing leh raw innawh lai,' an ti thin Chu tawngkam chuan awmze thûk tak a nei a, thawn-thu (History) a ni a, sawi thin mah se thinlunga pai reng loh tùr tihna a ni

(1) Halkhain Lusei An Rûn:

Halkha leh Sûnthla nasa takin an indo va, remna an siam hnu chuan. Mangkheng, Khuanglui leh Zahau te chuan Halkha awp ram hriatpuiin thian thaah an insiam hlawm a. Halkha chuan ram zau takah thuneihna a chang ta a ni.

Chutih lai chuan Khawlhring tlângah leh Vânzang tlângah Lusei khua huphurh awm tham tak khaw khat ve ve a awm a Halkha lal Liandûna

chuan hupburh tûr dang a neih tawh loh avângin. Lusei rûn a tum ta a, phai khuaṬhilin (Daidin) lal Myat San-a chu dopuitu atân a sâwm a Phai mite hian 1758 kuma Manipur ral rûnna aṭangin silai an nei tawh a ni an ti (*Dr. Vumson, Zo P 62*)

Hun a lo rei deuh hnu chuan Myat San-a leh a hote mi 200 chu silai leh laipui pahnih kengin an thawk chhuak a Halkha leh phai mite chu tûna Lungzarh khuaah intâwk knâwmin zînah Khàwlhring tlâng an pan Lusei awmna khua chu tûn Thlântlâng bial Tlâng khaw buia Khâwlhring hmunah khi an a ni. Chutah chuan Khàwlhringho an lo awm tawh avângin, chu tlâng chu Khawlhring tlâng' an ti hlen a ni. Halkha leh a pâwlte chuan zing vârṭianah Lusei chu laipuiin an kâp a; Lusei chuan silai an la neih ve loh avângin an tlân darh a. Halkha chuan an bei zui zêl a, a thla tel in inbeih hnuin Lusei chuan rualitui tlâk hmain Tiau râlah an kai ta a ni an ti (*Cary & Tuck, Chin I P. 154*)

He mrûn ṭum hi tlângramah silai an hmanna hmasa ber a ni a, a hun chu 1775 a ni, an ti (*Dr Vu n Son Zo p 62*) Halkha leh Sûnthla indovah silai tlêm ve ve an nei tih a awm bawk (*Cary & Tuck Chin I p 153*) Hei hi Halkha leh Lusei indo hma a ni Engpawh ni se, tlângramna silai an hmanna hmasa ber chu 1770 vel a ni

(2) Saktain Halkha An Rum

Sakta khuain Halkha khua run an tum a, phai mite zâra Halkhain Lusei an hneh thu an hre reng a. Sakta khua chuan Daidin phai mite bawk chu Halkha dopuitu atân a sâwm ve ta hlauh mai a Sakta khua leh phai mite chuan Halkha khua an run ta a. Halkha chuan khua an tlânsan a, an raite'n an luah ta a ni Sakta khaw mite leh phai mite chuan In hung chhûngah thil ṭha an phûm rûk an

ring a. Chumi hmuhchhuah beiseiin ni hnih chhûng lai lei laiin khûr an cho vêl a. Chutia thil ţha an zawn hun chhûng denchhenin Halkha khuate chuan an hmeichhia leh naupangte ţha taka thupruin, ramhnuai kawnga kalin Sukta khua an zu rûn ve ta thung a. Sakta khua chuan an naupang leh hmeichhiate humhimtu tûr pawh an nei lo. Chu thu chu hriain Sakta rammuho chuan an zu bawhzui a, mahse kalkawngah an in tâwk lawi a, an inţhen hlen ta a ni

Chumi hnu chuan phai mite chêtzia chu Halkha khuate chuan an ngaimawh hle a, an zu rûn a Hemi hnu hian phai mite chuan ni dang aia ropui zâwkin an thawk chhuak a, Halkha khua an bei leh ta a ni. Halkha khua chuan khua an kiansan a, ei-leh-bâr tûr an thupru vek a. Phai mite hâwng chu Halkha khuate'n an lo lambun a, phai mite an che chau ta a ni. An lal Myat San-a chu kalkawng hre tawh a nih avângin a tlân chhuak thei Chutih hnu chuan phai mite chu tlângramah an che ngam tawh lo va, tlâng mite'n phai mite an rûn fo ta zâwk a An mi mante chu phai mite chuan silai, kâwlhnâm, sumpai leh ranin an tlan ţhîn a ni.

(3) Khuanglêng Rûn:

Champhai lal Vânhnuailiana leh Rûn chhaka awm Sukte hian indo lo tûrin remna thuthlung an lo siam a· "Rûn tui alehluan hma loh indo loh tûr; Lungtâtin hnah a neih hma loh kan indo lo vang," tiin. Hetia thuthlung an neih hnu, Vânhnuailiana fapa Lalburha lal laiin Sukte pur chaw mi pakhat Lalburha khuate'n an that a. Vânhnuailiana fate'n an thuthlung bawhchhia niin an hria a. Rûn chhak Sukte an thinur a, indo a thleng ta niin an sawi.

Kum 1871 tâwp lam a ni a, Vânhnuailiana pian pui Thâwmvunga fapa Thanhrânga Khuanglêng khuaah a lal laiin, Lalburha nên phai lamah rammu-

in an kal a. An thang-bo hlânın Rûn chhak mıte'n Khuanglêng khua an rûn a; an hotu chu Mualbêm ţal Za Pau–va a nı a, Sihzâng hovin an pui bawk. Thanhrânga hovın pasalţha leh tlangvâl ţha ţha an lo kal bo vek sı a. Khuanglêng kulhah chuan rûntu–te awlsam takın an lût a. Ina lo awm nunauho an man a, In an hâl vek bawk Rûntu lam sawı dânın Khuanglêng atangın mı 200 an hruaı an tı. (*Carey & Truck, Chın I P- 12*)

Thanhrângaho rammu an lo hâwng a, daı an thlen aţangın an thıl tawn râpthlâp tak chu an hrıaın an hmu ta a Khua an thleng a, Thanhrânga nupuı leh a fanu Vânchhıngpuıı chu an man zîngah an tel a, an hruaı daıh sı a, Thanhrânga awm ngaıhna hre lo lunglêng mangang chuan Kawrnu zaıın hla a phuah a phuah ta maı a nı

1 Dıng rıh ţawh khaw tlang ı thlır ang aw,
Chhung kım darang kan lênna ka hawı ngam lo,
Chhawl a zıng zo ve.
2. Val ţualın tanchhawn zawn laı takah,
Kan run In romeıah zam zo ve,
Tıam loh ral a lıan
3. Chutı taka anpaı ral a lıan,
Chun leh zua kara lêngte zawng,
Raırah chang zo ve.
4 Rıh khaw pıallung sang mah kaı lovın.
Thang nunnemın Run tuı dung a zui;
Sam phıar khua chenın
5. Them rengın lungdı han ngaı ila,
Run tuı thleh rıat ral tıangah hreng thır an bun
Thaı annem te zawng.
6. Chauh vangah laıah zu lam ıla,
Keını anga tual meı ang rem an awm lo,
Khaw van hnuaıa mı

Mualbêm khua chu Rûn râla awm a ni a, an mi manho chu khaw dang dangah an awm darh a. Khuanglêng lalnu leh a fanu Vânchhîngpuii chu Mualbêm lal Za Pau-a Inah chuan an man thenkhat-te nên an awm a. A tlan dân tûr ngaihtuahin Thanhrânga'n palai a kaltîr a, lal chu sepui sâwm, hnam chawm sepui khata tlan tûrin thu an lo pe ta a ni.

Thanhrânga chuan a nupui leh a fanu tlan nân sum a zawng vêl a, a hmuh hnu chuan Mualbêmah a kal a; an khua te pawh an unaute tlan tûrin an kal bawk. An inhmu chu an lâwm hle a, an retheihzia an inkhawngaih bawk a, an tap zawih zawih mai a ni Thanhrânga chuan Mualbêm lal Za Pau a hnêna tlanna sum a hlan a: 'I sumin mi pahnih tlanna a daih lo, pakhat zâwk zâwk thlang la i hawnpui thei ang," a lo ti ta mauh mai a; a hrilhai thlâk hle âwm e. A thlan tûr zâwk a ngaihtuah buai ta a. A tâwpah chuan a nupui a thlang ta zâwk a; Vân-chhîngpui lungchhia chu a tap ta zawih zawih mai a, a pa pawm a ngen a, a khawngaihthlâkzia hi rilruin a suangtuah phâk lo a ni.

Thanhrânga chuan a nupui a hawnpui a, a fanu a tlânsan a, a lunglên thu hlaın a phuah leh a

7. *Run tui thleh riat a ralah va kai ing e,*
Then lai kan e Vanchhingpuii,
Lung a lêng mang e.

A fanu tlan nan sum a zawng leh chûk chûk a hla a phuah leh a.

8 *Khua vêl sum tam kan khawl lai rih e,*
Lung phâng lo la, Lalvânchhingpuii;
Khua rei dawn lovin

Sum a hmuh ngah hnuin a fanu tlan tûr chuan a kal leh a, 'A thi tawh,' an lo ti a; beidawng takin a lêt leh ta a ni

An thu awmzia atang hian mite rilru a khawih a, Thanhrânga hla phuahte hi sak a hlawh hle a ni. Thih nikhua leh khawhar lênkhâwmnaah an sa thîn a, 'Thanhrânga tahzai' an ti Kawrnu zai hla dang pawhin, 'Thanhranga zai' hming a put phah a ni.

An mi man thenkhat chu tlan lohva pasal nei duh zâwk avânga awm hlen an awm nual niin an sawi Hmuizâwl lal Ina awm Liankûngi pawh Japan râl thleng khân a la dam a, chhûngkua ang chiahin an en a, a thih niah pawh ran lu kimin an thlai-chhiah a ni an ti.

Rûn chhak khua an rûn let: Lalburha ho mi tam tâwk tak phuba lâk tumin tum hnih an kal a A tum khatna chu Saizâng khua rûn an tum a Sukte lamin an lo hre hmasa a, Rûn lehlam râla'n an lo lambun a, rûntute mi pasarih an thi a, Rûn lui an kai thei lo

A tum hnihna chu, Mualbêm rûn an tum a, Rûn lui an kai thei nâ a, Mualbêm khua chu Rûn chung khâm chhengchhe tak chunga awm a ni a: kulh dai a tha tâwk bawk a, a rûntute'n hmun tha an chang thei lo Mualbêm hovin an ûm lêt a, rûntute Rûn lui an dai kainaah mi pahnih tuiah an tla an ti. (*Carey & Tuck, Chin.I. p 121*) Hei hi Vai len bâwr vel khân Sukte lamin 'The Chin Hills lehkhabu ziaktu hnêna an hrilh dân a nih a rinawm

(4) **Aina Tonzâng rûn** He inrûn hi 'The Chin Hills' lehkhabuah heti hian an ziak Hei hi Tonzàng lamin an hrilh atanga an hriat a nih a rinawm.

1876 kumah Hualngo leh Zahau hovin Tonzâng khua an han rûn thut a Hualngo lam chu rammu mi 300 an ni a, an tnah leh man mi 29 an ni Tonzângho chuan rang takin an ûmzui a, Inbûk tlângah pumpelh kawnga'n ~ lo tlân khalh a, an lamoun a.

Hualngo lamin chan ṭha an chang zâwk a, an mi mân pawh an kalpui thei zêl a, lambunnaah Sukte lal Haupuma a thi. An mi man pakhat chu 1892 kumah Sorkâr lam rorêltu (Political officer)-in a la chhuak an ti. *(Carey & Truck, Chin.I p.125)*

He thu bul inṭanna chu:–Suktê leh Sim-hrin an indo va, Sukte rammua kal chhuak chuan, Chalhrima nu leh Hnawkbawnga nu ba cho Vangva zovah an thaṭ a; thah palh niin an ring Chumi hnu deuhvah Ṭiau thlang fanga Sukte rammu hâwnglam chuan,Hauthanga leh Thangkâna pa Hnuaithlanga te chu an man a, Tuidil ram Lêntlângah an hruai chho va, thing bulah an diarin an vêtbet a, inthemthiam nân an hmang. He hmun hi tûn thlengin 'Diar khai tlang' tiin hming an vuah hlen ta a ni. Hêng thu avâng hian Hualngo chuan palai an kaltîr a, Sukte lamin thupha chawi lovin, "Hualngo âr lâ tui zât, ba pum rawh zât lek," tiin ṭawngkam an lo hmang ta a.

Mualbêm lal Khan Thuam–a leh Seipui lal Zahuata an inthlah laia an thuthluhg an bawhchhia niin an hria a. Hualngovin Tlaisûn lal an hrilh a Ani chuan, "Suktein thil an ti dik lo a ni. Sehmul zât an ni tih in hria a, in ngam chuan do rawh u Infinkhâwmna hmun nei ula, kulh ṭha takin siam rawh u," a lo ti niin an sawi. *(Thawnglinga Mizo p.59)*.

Tichuan, rammu tûrin Hualngo leh Zahau an thawk chhuak a, an khuaa awm Khiangtê leh Vuitê an tel bawk. Tonzâng khaw bula awm Aina khua an rûn a. An hâwn kian hnuah Tonzângin an lal Hau Puma hovin an ûm zui vat a; an tlânkhalh a, tûna Khawzim ram Pawnphah phûlah an lo lambun a. Rûntute chuan an tlânkhalh thu chu an sûlhnu aṭangin an hria a; pumpelh hrâm hrâm tumin an

hêl a. Chutih lai chuan Khawtinhrânga'n hnim ro meiin a hâl a, an awmna hriain Tonzâng lam chuan an bawhzui a, an inkâp ta a ni. He indonaah hian lambuntute lam mi pahnih an thi a, rûntute lam pathum Sungliana, Hrângkhuaia leh Sânghnîna te an thi Hemi ṭum ḥian Khêṇala (Khiạngtê) leh Thansânga te chu mi huaisen hmingthangte zînga mi an ni Hetih hnu hian Khawpuichhîpah te, Kâptêlah te an inrûn tawn a. Chumi hnu chuan Tlaisûn lal hnênah remna an siam a, sehrui vuanzain an awmho ta a ni

(5) **Senam Rûn** Senam hi hmâr lam hla taka awm Zoho khua a ni He inrûn hun hi Vailen lai a ni a, mahse, British sorkârin hêng ramah hian thuneihna a la nei lo

1891 April thlaah Hualngo leh Zahauvin Senam khaw te tak tê an rûn a Zoho hian an khaw kulh tha takin an siam nâ a, an râlte hian an chîm hneh hrim hrim avângin kulh chhûngah an lût thei a ni. Mi 13 an that a, sal 36 an hruai An sal man 26 chu fûr chhûngin Hualngohovin an chhuah a, an hâwntîr a ni Hei hi Vailianin chhuihtîr tûrin Tlaisûn lal hnênah thu a pe chhâwng a, Tlaisûn lal tîrhin an chhuah a ni An chhuah bâng 10 zîngah pakhat a thi a, a dang 9-te chu Rûn râl column (kawlam) an tih Vailianin Hualngo ram an fan laiin an la chhuak an ti (*Carey & Truck Chin. I p 55*)

BUNG III

VAILIAN LEH VAI–LEN HNU

I. CHIN HILLS VAI LIAN

Tlângrama chêng Zofate hi hnam dang kut hnuaiah an awm ngai lo va, mahnia inawp ram a ni. Ram zau deuh leh khaw tam deuh awp an awm a; khaw tlêm deuh leh mahni khua chauh awpte pawh an awm bawk. Chutia hnam pum pui awptu bîk sorkâr laipui a awm loh avângin a chi chiin an aṭng a, indo an ching hle a, an chhehvêla mite pawh an rûn bawk ṭhîn a ni.

Vailian an tih chu, Sâp kan tih British sorkâr lo lian a ni zâwk a. Vaiho hi Sàp kuthnuaiah an awmna a lo rei tawh a, sipaiah tam tak an ṭang a Tlângram rûn tûrin British sorkârin Vai sipai a hman avângin, 'Vai-lian' an lo ti ta a ni Mingo-ho chu a hoiu leh thupui vawngtu-ah an ṭang a, a tlêm zâwk an ni. Tin, Sâp pawh chu 'Vai' an lo ti mai ṭhîn.

Zofate hian Sàp kuthnuaia an awm tûr hi an rilru pawha an ngaihtuah phâk ngai loh a ni a, hun tidanglamtu ber a ni Vailen lai hre phâkte chuan an thil tawn zînga hrehawm leh lamdang tak a nih avângin, 'Vailen lai, Nikuala man kum leh mawng

vuak kum', tih hi kum chhiar nân tak an hmang a an sawi ngun hle a ni. Tin, thlawhlaia ţiak duh tak hlohar chi khat hi, Vailianin hrem nân a chi an theh sak niin an ring tlat a, 'Vailenhlo' tiin hming an vuah nghe nghe a ni.

1885 November thlaah Kâwl lal Siangphahrâng hnuhnûng ber Thibaw-a chu Mandalay kulh chhûng lal Inah British sorkâr sipaiin an man a, Andaman thliarkârah an dah daih mai a, 1886 kum tir aţangin Kâwlram chu British sorkâr kutah a lût ta vek a Ram chhûngah mi hel leh suamhmang an tam a, chu mi tireh tûrin sipaiho chuan kum hnih chhûng hun an hmang ral a ni Kalemyo phai leh Yaw-rama helho bei tûr sipai ram fangho hnênah phairama awm Shan-ho chuan, tlâng miten phairam mi an zu rûna an man thu an lo hrilh a ni

Sipai zinga Captain Raikes(Raih).Chindwin District Bawrhsâp chu, Civil rorêlna lama hotu (Political officer) a ni a Capt Raikes chuin Halkha lal, Tlaisûn lal leh Sihzâng lal biak a duh avângin, ko tûrin palai a tir a Sihzâng lal pali an kal a, Capt. Raikes nên 26 12 1887-ah Kalemyo Bad lhis' paithiam Inah an inbia. Capt. Raikes chuan

(1) Kâwlphai hi Sâp kutah a luh tawh avângin phairamah buaina siam lo tûrin,

(2) Muang Ba Kyi chu British sorkârin Kalemyo-ram awptu atân a dah a ni tih hriatpui tûrin,

(3) Kâwlphai atangin Chittagong thleng kal-kawng siam tlang tûr leh thu dangte a sawi

Sihzâng lal Tun Suan-an Capt Raikes thu rawt thenkhat chu huai takin a hnial Inbiakna a zawh hnu chuan Capt. Raikes chuan lalho chu thawm-hnaw tam tak a pe

Tlaisûn lal Chawnbîka chu a zu kal a phai kin Sihawng khuaah a awm a. Capt Raikes chuan Angţeng (Indin) khuaa inbe tûrin a sâwm a, Chawn-

bikan a duh lo. Capt Raikes chuan sipai tam fê hruaiin a va-pan ta zâwk a; 3.1.1888–ah an inbia. Chawnbîka chuan Capt. Raikes thu sawi chhângin,

"(1) Phairam rûn lo tûrin Sihzângho ka hi khap thei lo vang,

(2) Chittagong leh Tlaisûnram inzawmna kalkawng siam a tûlna ka hre lo ve;

(3) Kan inbiakna tâwp rih sela, kalkawng thu–ah chuan sawi ka duh tawh lo," a ti a. An inbiakna a zawh hnu chuan, Capt. Raikes chuan lawmman a pe teuh va. Chawnbîka chuan a dawng duh lo lâwk a, tha taka an sawidun hnuin a la leh ta a. Ani'n artui, bâwm hnihin a pe ve thung. An inbiaknaa râlvêngtu Major Macgregor–an hlam 250–a hla tlâng chu Gurkha sipaiho laipuiin vawi nga a kahtîr. Hei hi, "Kan silai tha chakzia hmu rawh se," tia râlrâpna a ni.

Halkha leh Zahau kotu palai pathum zînga pahnih an lo that a, pakhat chu a tlânchhuak thei. Chuvângin anni nên inbiakna an nei lo.

Sâpho tum dân an hriat chiani i Zofate chuan British sorkâr chu an enthla râ i hlawm a Sihzâng leh Suktein phai khua rûnin Police camp an rûn bawk a, silai pawh an lâk sak nual hlawm 'Suichubiu Minta' tia hming invuah Kâwl mi leh a thiante Tauh Sin leh Ta Du i chu Tlaisûnah an tlân a. Chu mite leh Tlaisûn tangrual chuan phai an rûn a. Halkha leh Zokhu .in an hnaihna lam Yaw-ho khua an rûn bawk Tin, Sihzâng mi Khawsak lal Khai Kaman phai a rûn a, Shan pakhat a that a, naupang pali a man bawk

British sorkâr chuan Tlaisûn chu Suichubiu Minta leh a thiante an hnênah hlân tûrin a phût a. Tin, Sihzâng lal chu Khai Kama leh a sal mante an hnênah hlân tûrin a phût bawk An phût anga

zawm a hmehin Zofate chuan phai khuate chu an rûn zui zêl a. 1888 October thla chhûngin Suichûbiu leh Tlaisûnin vawi khat, Sihzângin vawi nga, Kamhau-vin vawi khat an rûn. Ni 12 chhûngin Shan mi 122 an man a, 12 an that a 14 an hliam. Khampat khua an tichhia a, Kalemyo khua an hâl a, In 35 a kâng.

British sorkâr chuan "*Sal tang zawng zawng chhan chhuak tur leh Suichubiu Minta leh a hote man tur*' tih thupuia hmangin Chin ram rûn thu an tithlu ta a ni. A hmasa berin Sihzâng khawpui Khai Kama khua Khawsak lâk an tum a Tlângram kai tûra an inbuatsaih hun 1888 November leh December thla chhûngin phaizâwl hmun tam takah inkahna a awm.

1888 December ni 30-ah Sir George White chu Kambale (tûna Kalemyo bul) a thleng a, tlângram-an nawr nghâl ta a ni. Chumi ṭuma Vailian sipai hotu chu Brigadier General Founce a ni a, civil rorêlna lamah Sir George White leh Major Raikes te an ni. (Raikes hi major a kai tawh a ni âwm e). Vailian hian kalkawng an siam pah zêl a Nasa takin an inkâp ṭhîn a, inkahna apiangah sipai leh an hotute pawh thi an awm zêl a ni. Zofate hi an huai a, râl do ṭhang an ni a, râl beih dân an thiamin do harsa an ti hle a ni âwm e. George White-an Rangoon thîrhrui a thawnnaah, "Ka râl do azawngah harsa bera ka hriat a ni," a ti hial a ni.

Gen. Founce-a ho chu laipui pahnih kengin sipai tam tâwk tak nên 1889 February ni 4-ah Khawsak khua an la. Sihzâng khaw dang an fang zêl a, an In an hâl sak vek a ni. Vailian chuan ṭan-hmun khuarna hmunpui Thâng tlângah an siam a, an hotupa George White-a hming chawiin 'Fort White' tiin hming an vuah Sukteho khua Vangteh leh Saizângah an kal leh a, an khawpui Tedimah an lût a, inkahna ropui tak a awm. Vai lam chuan an

râlte chu mi 25 an thi a, mi 45 leh 50 inkâr hliam niin an sawi. Tedim an hâl chhiat hnuin Vaiho chu Fort White–ah an lêt leh a

Tlaisûn lal pakhat Bawi Hmunga leh Major Raikes chu Ngatan luiah an inbia a Tlaisûnin Suichûbiu leh sal tângho an chhuah loh tûr thu a hrilh a. Vailianin Fahlam — Tlaisûn rûn nghâl an tum chu an ţhulh rih a ni.

Sihzânghovin kulhpui pahnih an siam a, Lei laih khuarah thingluang an kham a, a chungah thing an kham leh a, lei an khuh Vaiho chu he kulh bei tûrin Fort White aţangin 1889 May ni 4–ah an kal chhuak a, an inkâp nasa hle a Vai lam sawi dânin Sihzâng mi 29 an thi a, 11 an hliam Buanman lal Liin Kim-a a thi zîngah hian a tel. Vai lam 2nd Lt Michel leh Sipai 3 an thi Sâp officer pahnih leh sipai 8 an hlia n. He inkahnaah hian sipai doctor Lequesne (Lehkhuin) chuan Medal sâng ber Victoria Cross a dawng He kulh hi 'Siallup khantat' tih a ni a, sorkârin thîr hlingin an hung a, enkawltu dahin vawiin ni thleng hian an la humhalh reng a ni.

1888–89 chhûnga inkahnaah Vai lam thi leh hliam 67 an ni a, Sihzâng leh Sukte khua 18 tihchhiat a ni. Fur chhûng chu Fort White–ah an châwl rih a ni.

Halkhaah leh Tlaisûnah·

1889 kum tâwp lamah chuan nikhua a lo thengthaw ta a. Zokhua leh Halkha leh Tlaisûn rûn tûrin an intekmuk leh a. Tlaisûn khawpui Fahlam khuaa intâwk tûrin hmun hnihah an inthen a. Hmun khat chu 'chhim Column or Gangaw Column' an ti a. Hmun khat leh chu 'Hmar Column or Fort White Column' an ti Lusei ram hrûttu an awm bawk a, 'Chittagong Column' an ti. He Co-

lumn pathum hi Brigadier General Symon–an a ho va, a laita ber chhim Column a zui a, civil lam leh sipai rorêlna a kawp nghâl a ni.

Chhim Column

1,	1st. Battalion, Kings Own Scottish Borderers	500
2.	No. 1 Bengal Mountain Battery	84
3.	No 6 Coy. Queens Own Sappers and Miners	151
4	2nd Battalion, 4th Gurkha Regiment	410
5.	2nd Madras Infantry	630
6.	Burma Coy Queen's Own Sappers and Miners	94
		1869

Hmâr Column

1	1st Battalion Cheshere Regiment	300
2	42nd Gurkha Light Infantry	477
3	No 5 Coy Queen's Own Sappers and Miners	95
4.	10th. Bengal Infantry	460
5	38th Bengal Infantry	290
		1622

Gen. Symon-a ho chhim column chu sipai 1869 an ni a, hnung zuitu leh kuli 2073 an nei Gangaw khaw kiang Kaan khua atangin tlâng ram an nawr. Hmâr column chu Colonel Skene-an a hova sipai 1622 an ni a, hnung zuitu leh kuli 1300 an nei. Fort White atangin an thawk chhuak a Sihzâng, Sukte leh Ngâwn khua Bualkhua, Lati leh Parte khua te an hrût. Chhim column chuan Zokhua an la a, inkahna a awm nual a, Sakta khuaa lambunnaah Lt. Foster a thi. Chittagong column chuan Lunglei atangin Halkha ramah an lût a, Gen. Symon–a ho an rawn fin. Halkhaah an kal a, Falâm khaw panin an kal zêl a ni.

Tlaisûn khawpuiah:

Gen. Symon–a ho column pahnih chu 1890 March thla ni 11–ah Tlaisûn khawpui Fahlâmah an

intâwk a, daiah riahna camp an siam ta a ni. Gen. Symon-an Tlaisûn lal a bia a. Phai an rûn man luhsum chawi tûr leh chhiah pe tûrin an phût a. Suichubiu-va hote hlân tûrin an phût bawk Ni hnih chhûng inngaihtuahna hun a pe a, an phût ang an pêk loh chuan inkah tûr tih a ni.

Fahlâm khaw chhûngah chuan Tlaisûn awp ram chhûnga mihrâng 3000 aia tlêm lo an kal khâwm a, silai, feipui, kâwlhnâm leh thal an keng fur mai a, Tlaisûn lal an inthuam a silai an keng a, fungki leh kâwlhnâm an pai a. Thil awmzia tûr ughâkin 10 rualte 100 rual tein hmun ti.iah an inthen darh a, Vai nên an inep reng mai a ni. Tlaisûn lama tangte chu Zahau, Zangiat, Khualsim, Hualngo, Khuang-li, Sukte, Sihzâng leh Pawi hnam kim an tel vek a. Mahni hnam thuam theuhvin an inthuam a. Lam-chaw an pai theuh bawk a, hriam tha nei lo zâwk mah ni se Vai lam pawh hian an huphurh ve hle a ni. Chhipa sam zial Pawi kâra tukkhuma sam zial, inthuam dân danglam tak Hualngo pa an hmu chu Vai chuan mak an ti hle a ni âwm e.

Tlaisûn lalho chuan an ngam zo ta lo va, an phût zatve luhsum leh chhiah pe tûrin an hrilh a. "Hei bâk kan nei tawh lo, Suichubiu leh a thiante an awm tawh lo," an ti a. Tichuan inkâp lovin an inthen ta a ni. An huphurh ber Fahlam khawpuiah mihrâng hei zat ral thuam nên an hmu chu an lungngaih ve nâkalaiin Vai lam hriamhrei tha nei nge nge chuan chan tha an pawm ta deuh a ni. An entawn ber Tlaisûnin Vai an ngam tâk loh avângin hnam dang pawhin an nîrn a zuai phah. Hmâr column chuan Fort White an pan a, chhim column chu an kîr a, Halkhaah post hmun an din.

Chin Hills chu District pahnihah an then a, an hmunpui chu Fort White leh Halkha a ni. Hmun-pui ahmangin sipaiho kal chhuakin khua an fang zêl

a. A lo dodâltu khua chu an nghaisa a, in an hâl a, ei-leh-bâr tûr chenin an tihchhiat sak Tlâng mi-te lah chu râl thah châk leh râl do mi an ni a, hnam dang an hmuhmawhna nên hel tâwk an lo awm zêl a, an inbiakna thîrhrui an sah chahsak thin. (Thîr-hrui tih hi, Japan râl hma kha chuan khawpui pa-khat leh pakhata post office ve ve inzawm tûrin ban an phun a, thîrhrui thlungin an inbia a ni)

Khawpui thar:

Tlaisûn chu 1892 kumah British sorkâr kutah a lût ta a Tichuan, Tlaisûn leh a awp ram zawng zawng an lo er leh theih tawh loh nân, a khaw kiangah British sorkâr chuan khawpui a din vat a Fahlâm khaw hming lâk sakin 'Falam' tiin hming a vuah Falam khaw thar din a nih hnuin Fahlâm khua chu 'Tlaisûn' tih a ni ta a, an hnam hming nên a inang ta a ni Falam khua chu 1892 June thla aṭangin an luah. 1893 kumah Fort White Hqrs chu Tedim-ah an sawn a. Chutichuan, Halkha, Falam, Tedim tiin khawpui pathum a awm a, an hmunpui ber Head-quarter office chu Falam-ah an dah.

Nikuala an man:

Nikuala chu Chawngtlai khua In 400-a lal a ni a, Zahau mi Zahau ram aṭanga thlang tla a ni Pa bêm ṭe iaw, thu sawi tlang zung zung mi a ni. Ni-kuala khuaten Dàwn khaw mi panga an that a Chu thu chu Thlântlâng lalin Sâp a hriattîr a, Nikuala man tûr chuan Fort White sipaiin mawh-phurhna an la a ni. Ni tam a kal liam hmain Capt Rose-a hovin Fort White aṭangin an thawk chhuak a, Mualbêmah, Bochungah; Bochung aṭangin Chawnghawiha an kalna Hlaizâwl ramah an sakawr pathum a lum hlum a, chu hmun chu tûn thlengin "Sakawr tlâkna" tih a la ni. Chuta ṭangin Saêk-

ah, Phunteah, chutan Ţlau an kân a, Thatthunga khua Leisenah, Vaihleia khua Khuanglêngah an riah hnuin Tuipui an kân leh a, ni 8 an thang hnuin Nikuala khua chu 1892 April ni 3-ah an thleng.

Nikuala chu sipai camp-ah kovin thu an zâwt a. An râl thah chu a zêp lo va, "Kan tisual tak e, mahse kum sarih kal ta aţang khân kan râlte hian ka mite 65 meuh min thah sak tawh a, phuba kan la a ni," tiin a chhang. Râl thattu mi pahnih leh râl lu panga an hnêna hlân tûrin Sâp chuan thu a pe. Luhsum atân silai 25, kâwlhnâm 25, feipui 25 leh sial pakhat pe tûrin an dîl bawk An pêk loh chuan an In tihchhiat vek tûr tih a ni Thil dang zawng zawng chu an pe vek a, râl thattu leh râl lû an pêk duh loh avângin sipaiho khaw chhûngah lûtin pa zawng zawng an hruai hnuah mipui an ko-khâwm ta a:

"Râl thattu min hlan lohchuan lal upa mi paruk Fort White-ah hruai in ni ang," tiin an vo va. Chumi hlauh avângin mi pakhat a ding a, "An biru a, an awmna ka hre reng alâwm," a ti a Râl thattu mi pahnih chu sipaiin an man ta a, Nikuala in an ţhiat a, bana an phuar beh râl lû panga an hmu Sipai-ho chuan an kal chhuah hmain In an hâl a. Râl that tu mi pahnih chu Fort White-ah an hruai a, pakhat kal kawngah a tlân chhuak a, pakhat zâwk chu Myingyan lung inah kum nga a tâng

Nikuala chu an man a, Lusei ram rûntu Capt. Shakespear (Tarmita) kutah an hlân a, lal dang an mante nên Calcutta lung inah an tântîr An chhuah dâwn hnaiah Nikuala chuan anmahni chaw petu mi pakhat thing fâkin a vaw hlum a. A vuak chhan an zawhin, "Ka kut khawlhnakah" a ti ta mai a A tâng kut sil nân kut a thlâk mai a ni âwm e. Khai hlum a phu ta hial a, mahse a rilru a kim lo nia an ngaih avângin mi â tânnaah an dah a. chutah chuan

a thi ta a ni

Khai Kam a:

Khai Kama chu Khawsak lal Khup Pauva fapa a ni a, Sihzâng pasal tha a ni. Vailian lo dangtu mi huaisen a ni a, sâphovin hel hotu tia lung in an tântîr zingah an hrem nat ber a ni. Dam chhûng tâng tûrin Andaman thliarkârah an thawn a. Nimahsela, kum 16 a tân hnuah an chhuah leh tih hriat a ni. Amah hriat reng nân 'Khaikam khua' tiin tûnah khaw thar an din. Tedim bial huap Kalemyo bial nên inri-na zâwlkin motor kawng kamah a awm

Sulchubiu Mintha: Thayetmyo biala banzai hna thawk a ni a, a hote nên Sâp sipai officer pahnih ram fanga an zin lai an thah avângin Yaw ramah an tlân. Vaiho Yaw ram an thlen chinah chuan Tlaisûn nên inkawpin Phai rama British sorkâr hnuaia khua an rûn a. Vailian Tlaisûn an thlen hnuah Kâwl phaiah an tlân lêt leh a. Chutah chuan sipaiin an man a, 1891 kumah an khai hlum ta a ni.

Mawng vuak. 1893 January chawhnu lam leh February chawhma lam inkâr a ni a. Fort White-a awm Capt. Caulfield leh Mr Fowler-aho chu Kâptêl leh Suangzâng khua vêlah helho zawngin an kal a Hel hotute Hualngo ramah an tlân tih an hriat avangin Inbûk (Lêntlâng) an kân a, Hualngo ramah an lût "Hualngo chu helho râl tlân (rebel refugees) tanpuitu leh thurualpuitu an ni" tia hrem nghek tumin talhtum pu saa lût an ni. Râl tlân chu Siallàm khuaah leh Lianhna khuaah, Heilei khaw mi leh Surbung khuaah Kaptêl khaw mi tlan lût chu an hmu ngei bawk a. Tin, Vailian pawh tlângram an thlen hnuah Senam runnaa an sal man leh an râl

lû târ te an hmuhin Vailian thin a ur zual deuh deuh a ni.

Sipai thleng tûr chu an hlau lutuk 'a, ram hnuaia relhru an awm a, zu leh sa nêna lo hmuak an awm bawk. An thlenna khua apiangah lal an man a, mipui an ko khâwm a, mipui hmaah lal chu na fe fein an mawng an vua a, an vaw zo chu doctor-in damdawi a hnawihsak. Silai nên an vêng ţhup mai si a, hmêl lamdang tak tak, pa lian pui puiin an khaw hotu ber lal mawng an han vuak sak ta chu an thlabâr hle a ni ang: an sawi bâng thei lo a ni.

Lalho chu Fort White-ah an hruai a, an khaw silai neih zawng zawngin an tlan a, an hâwntîr leh ta a ni. Mahse Phunte lal Do'iana chu a khuaten 1892 May thlaah Kâwl kuli mi pali an thah avângin hâwng ve lovin Kindat lung inah an tântîr a, 1893 August thlaah an chhuah ta a ni Kindat chu Mawlaik kianga awm a ni a, khawpui hmun atân a tlâk loh avângin a hnuah Mawlaik-ah an sawn.

Chin lalho Rangoon-ah· 1893 November thlaah India Viceroy Rangoon-ah a zin a. Chumi ţum chuan Falam Bawrhsâp Carey-an Falam bial, Tedim bial leh Halkha·bial aţangin lalho 49 leh an hnuaig zuitute nên hruaiin, Rangoon-ah a zinpui a, Sorkâr hmuapui leh tuifinriat lawng chawlhna te, rail chawlhna te, sipai hmunpui leh mipui tamna hmun an fankualpui a, chîk takin an entîr zêl a ni. Viceroy chuan lal 10 hnênah lâwmman kâwlhnâm a pe. Lalho hian an khual zinnaah tuihri natna chi an tuar a, mi 8 an thi. Hetia an zinpuina chhan chu sawizawi an tumna chi khat a ni. Tlâng ram zîm têa mi tlêm tê hian, hetianga sorkâr ropui leh mipui tam tak hi kan do zo chuang lo'ng e, tiin inngaitlâwm rawh se an tihna a ni.

Silai an tung. Vailianin an râlte hneh theihna kawng a zawng a, silai la khâwm tûrin ram an fang zêl a, 1893 kumah silai an khâwm tam ber Halkha bialah 1895 kum thlengin an khâwm. Tedim bialah In hisâp chuan silai a tam ber ang. 1895 April ni 1 thlenga silai an tun chu hetiang hi a ni.

No.	Ram	Silai	No.	Ram	Silai
1.	Tlaisûn	255	7.	Halkha (chhim)	940
2.	Zahau	40	8.	Sihzâng	433
3	Hualngo	76	9.	Sukte	340
4	Halkha	650	10.	Sukte Rûn râl	553
5	Thlântlâng	490	11	Kamhau	307
6.	Zokhua	140	12	Thahdo	123
				A vaiin	4302

1894 kum tâwp lamah chuan thîrhrui sah chah te, silai ri te, inrûn te a awm tawh lo va, Vai sipaiho râlmuang takin an khawsa thei a. Kum ruk hnu ah Vailian chuan thangchhuah puan a sin thei ta a Chin Hills chu Falam atangin Bawrhsâpin a awp a. He indonaa tel ṭhin political officer Mr.B.S Carey hi Chin Hills Bawrhsâp hmasa ber a ni. (*Carey & Truck, The Chin Hills, Volume One & Two*)

1. CHIN HILLS BATTALION

Râl reh hnuah Chin Hills vêngtu atân 1894 ah Chin Hills Battalion tiin sipai Battalion khat an dah a, an hmunpui chu Falâm a ni. Halkha leh Tedim-ah company khat ve ve an dah. Sipai chu Gurkha leh Garuali-ho an ni. Diar buk (Sikh) an awm bawk a, laipui chelhtu an ni deuh bîk. Falam atangin sipaiho column pahnih 1895 kumah an kal chhuak a. Chhak lam column chuan Zangiat ramah silai an khâwm. Thlang lam column chuan Biate lal Kairûma an man a. Chhiah leh silai a pêk duh loh vânga man niin an sawi.

He mi ṭum hian sipaiin Tlaisûn lal hruai an tum a. Kairûma hian Tlaisûn lal Chawnbîka hnên-ah amah ngei kal chhovin dawvân a kai a, chhiah pe zêl tûrin a intiam. Tûn hnuah pawh inhum tawn a, ṭhian ṭhaa insiam tûrin Kairûman a ngên a, Chawnbîka pawhin a ṭawmpui a ni Chawnbîka chuan thutiam bawhchhiat a duh loh avângin Kairûma mannaa tel a remti lo va, kal lo tûrin sorkâr hnênah a dîl a. Tichuan Tlauhmun lal Vânnâwla leh Loṭharâwn lal Tinthanga leh Lawitlâng lal Lianhrânga te chu sipaiin an hruai ta a ni.

2. RAM AWP DAN LEH TANGKA

Burma chhim lam leh India ram chu British sorkâr awpa an awmna a rei tawh a Vailianin Chin Hills a beih rualin Lusei Hills pawh a bei bawk a. A tuk-dawl hnu chuan Burma leh India chu India Viceroy kuthnuaiah ram khatin a inzawm ta a ni. Burma chu India ram bung province pakhat angin a dah a, Lusei Hills chu Assam province-ah a bet a,Chin Hills chu Burma province-ah a bet ta a ni. Assam province leh Burma province inṭhenna ramri chu Chin Hills leh Lusei Hills inkâra Ṭiau lui a ni

British sorkârin Chin ram a lâk hnuin Bawrh-sâp leh a puitu A S Sâpte chu vêngtu sipai hruaiin ram an fang a, "Kan indo tawh lo vanga ṭhian ṭhaah kan insiam zâwk tûr a ni A ṭulna apiangah kuli in thawk zêl ang. Khaw kâr kalna kal-kawng ṭha takin in siam tûr a ni, kan kohna apiang-ah in kal ang. Kum tin leiman in chawi tûr a ni Mi tupawh in rûn a nih chuan keimahniin phubâ kan la ang. In chunga rorêltu thu apiang in zâwm tûr a ni," tiin an tiam zêl a ni.

Tangka: Tangka hi Kâwlin Dinka an tih aṭanga Zofaten an lâk chhâwn a ni a, lam rîk dân

a hrang hret a ni. Kâwl ram chu India ram bung province pakhat a nih avângin India nên tangka a thuhmun vek a; Rupee an hmang. England kumpinu (King or Queen) lu lem chuang tangka thîr a ni. Lehkha tangka (note) a awm ve tho va, mahse, Zofate hian lehkha tangka an ngaina lo; tangka thîr deuh vek an hmang. Tangka thîr chu lungah an thlâk a, a ri vang vang mai a, ri thei lo a awm a. chutiang chu an la duh lo. Chûng hun lai chuan tangka a hluin a vâng hle a. Ni thaa an hlawh chuan tha riatin chêng khat an hlawh thei. Kum tin leiman Rs. 2/– chawi tûr pawh an harsat hle ţhîn a ni.

1937 kumah Kâwl ram leh India an inţhen a. mahse British sorkar hmun khat tho a nih avângin Rupee vek an hmang India leh Kâwl ram chuan Independence an hmu ve ve a, tangka a hrang ta a. India–in Rupee a chhawm zêl a, Kâwl ramin Kyat (chiat) an hmang

3 INDOPUI VAWI KHATNA

Indopui vawi khatna chu Austria lal fapa, helhovin an thah avânga inbulţan a ni. British leh France an ţangrual a, German nên an indo va. Lehlam ţang leh lehlam ţang an awm chho zêl a, khawvêl sorkâr tam tak indonaa an tel avângin 'Khawvêl indopui (World War)' tih a ni He indo avânga Zofaten an tawrh thu târlan tum a ni.

He indo hi 1914 kumah a inţan a, a hmasain German lam an chak hle a. British sorkârin Zofate chu France rama kuli (labour corps) thawk tûrin a phût a. Hei hi Zofate hian 'German ral rûn' an ti ţhin. France ram chu hriat phâk loh ram hla tak a ni a, râl buaina ram a lo ni bawk nên; thih zawhna tûr niin an ring a, kal duh an awm lo. Sorkârin kuli leh leiman âwl tûrin a thlêm a, kal loh

theih loh tiin a vau titih bawk. France kal an duh loh avângin biál zau ber mai, Halkha bial pum puiin an hel a. Falam bial atangin Simhrin an hel bawk a, Tedim bial chauh chu bial him a ni

Chuvângin a chingpen deuh ta a, Tedim bial aṭangin mi 1000 vêl an kal a, an hotu chu Falama sipai ṭanglai Sub. Mangpûma a ni Falâm bial thenkhat aṭangin mi 500 vêl an kal a, an hotu chu Lumbang lal fapa Hlurhmunga a ni Tedim mi chu 1917 June thlaah an kal chhuak a Falam mi chu an kal hhuhnûng zâwk Kalewa thleng kein an kal a, chuta tangin lawng an chuang a, Rangoon thlen hmain Rêl an chuang. Rangoon atangin tuifinriat lawngah lei hmu lovin an kal a Rêl leh lawng inthlâk thleng zêlin France ram an thleng. An hmuh ngai loh khua leh ram an hmu a, an mit a tlai èm êm a ni

France ramah chuan Bara Camp-ah an awm a, chu hmun chu rál thuam chi tin dah khâwmna hmun a ni Chutah chuan Rêl chhûnga thawmhaw lâk chhuah leh hlân kai chu an hnathawh ber niin an sawi. (*Pu K L Khama Zofate Nunphung p.147*). Trench khur laih hna thawk an awm bawk Zofate kal zawng zawng hi hmun khatah an awm lo va. Lusei ram aṭangin mi 2000 chuang an kal a, chûngte nên pawh an inhmu lo Sipaiin an vêng a, mahse râlṭi rengin an awm a An hlauh ber chu German thlawhtheihna leh natna hri a ni. An chênnaah chuan hri a lêng a, thi pawh an awm

Falam bial ṭhenkhat Hualngo leh Zahau chu France ramah an kal lo va Halkha an hel avângin sorkârin Halkha ramá sipai kuli phurtu atân a chhawr tá zâwk a ni. German râl rûnho chu 1918 August thlaah an lo hâwng a. Lu an mêt a, kekawr leh vaikawr an ha a, Kuli leh leiman hautak deuh man an âwl avângin miten an awt hle a ni Lum-

bang Chief Hlurhmungan IDS (Indian Distinguished Service) medal a dawng.

German lam an tlâwm a, 1918 November thla ni 11 zîng lam dâr 10:35 (B.S.T)—ah remna thu-thlung an siam ta a ni. Indopui hian‛thil ţha ţha leh In leh mihring a suat nasat êm avângin indo awm leh tawh lo tûrin Khawvêl ram insuihkhâwm pîwl L,N. (League of Nations) an din a. Kum tin Switzerland ram Geneva khuaah intawh khâwmna an nei ţhin. He pâwl hian 1939 kum thleng a awh.

(I) **Falam sipai lâk**·

Falama Vai sipai nên thawkho tûrin sorkârin sipai thar a la a. Huaisen taka anmahni lo dodâltu kha an la hmasa zâwk. Hnam khatah 50 zêlin an la a, a hnuah an lâk belh leh a ni. A hmasa berin 1909 kumah Sihzâng mi Mangpûma-ho an la. 1914 kumah Halkha mi Vanleia ho an la, 1917 March thlaah Hualngo mi an la a, Hrângkhama chu Jemadar kai hmasa ber a ni a, a dawttu Hrângtinliana a ni a; Subedar hmasa ber chu Rosûma a ni.

1931 kumah Zahau mi Saikhuaia-ho leh Zotung mi leh Khuangsai mi an la leh a. Chutichuan Falâm sipai, Chin Hills Battalion chu Vai, Sihzâng, Halkha, Hualngo, Zahau, Zotung leh Khuangsai an ni. A B C tiin Company invuah mahse, Sihzâng Company, Halkha Company, Hualngo Company an ti mai a; Zahau chu Hualngo Company-ah an dah. Hei bâk hnam dang an la lo va, Burma Rifles (pal ţan)-ah an lût thung. Falam sipai chuan Roman Urdu an tih Roman hawrawp hmangin Hindi Vai tawng an zir a, chu chu ţawng tualléngah an hmang.

Sipai ţang hmasate chu tirhluihnaa lût an ni a, kum thum thawh hnuah bâng duh bân theih tîh a ni. Kum thum an thawh hnuin bâng duh chu an hâwng a, Hualngo mi hi bâng an tam bîk Chu mite ai-

awhtu atân Hualngo hmingin Ţiau thlang mi, Ţiau chhak Hualngo khaw hming invuahin an lût.

Sipai ţang hmasate hian lumeh an duh lo va, anmahni dân ţheuhvin sam an zial a, diar an khim Sipai lût hnuhnûng lu mêt tawh pawhin sam an zial leh hlauh mai a ni. Sihzâng leh Khuangsai leh Hualngo chuan hnung lamah-an zial a. Halkha leh Zotung leh Zahau chuan hma lamah an zial. Varin lu an mêt a, lukhum an khum. Chutichuan Battalion pakhatah lu put dân hrang hrang an lêngza a ni. Japan râl laia Hualngo ram Tlângzâwl Camp-a an awm laiin 1944 January thlaah lu an mêt. Mahse, Halkha chuan meh an la duh lo ia cheu mai a, Kâwl ram phai zâwl an thlen hnu-ah 1946 thlengin sam an la zial a ni.

Chin Hills Battalion chu Mingo Sâp Major leh Captain leh bâwk (arsi) khat or Bawk hnih, mi pathumin an ho. Chutih laia mi hâng zînga sipai rank kai sâng ber chu Sihzâng mi Pau Cin-a a ni a, 'Naik Commanding,' an ti. Subedar Major ain a sâng zâwk. A koki chungah bawk a bel ve ţuk mai a, mahse mi ngo Sâp bawk khat kha salâm a pe tlat mai Mi ngo leh mi hâng hi hlawh ihu-ah pawh an inthlau hle a. Mi hâng sipai hian an luh tirhin thla hlawh Rs 14/- an dawng.

1940 kumah Halkha leh Hualngo sipai thar Company khat ve ve an la a. He mi ţum hian Hualngo hmingin Ţiau thlang mi tam fê an lût a ni. Chin Hills Battalion leh Kokine (Rangoon) Battalion-ah an ţhen a, officer chu a hnuaia mite hi an ni.

Chin Hills Battalion

1. Sub. Rosûma
2. Sub. Thângthiauva (BGM)
3. Jem. Râlthanga (BGM)
4. Jem. Saikûnga
5. Jem. Thâwnglinga
6. Jem. Taikânglova
7. Jem. Lianlûnga.

Kokine Battalian

1. Sub. Hrângluaia
2. Sub. Sachuana (BPM)
3. Jem. Bualkulha (BPM)
4. Jem. Satinrâla
5. Jem. Bualthanga
6. Jem. Lallûla
7. Jem. Taiṭhuama

(2) **Halkha Hel:**

Indopui vawi khatna German râlah France ramma kuli thawk tûrin sorkârin Zofate a phût a. Halkhaho chuan, hriat phâk loh râl buaina rama kal chu thih zawhna tûr niin an ngai a. "Nupui fanauten min hmuh phâk loh ram hla taka thih ai chuan mahni hmunah kan thi zâwk ang," tih chhâlin hel thu an rawt ta a. Vai sipai ṭhenkhat an kal kiang tawh bawk a Falâma Vai sipai la awm leh sipai lâk thar chu an zuam hle a. Inbiakna thîrhrui sah chah a nih chuan puitu an koh theih an ring lo va. Sorkâr hmunpui lamah an buai si a, hneh ve hlauh pawh an inbeisei a ni.

1917 November thlaah Halkha helho chuan Halkha khuaa awm sipai 50 chu an hual bet a Phau bangla an hâl a, kalkawngah thing an kit hnawk bur mai a, inbiakna thirhrui an sât chat bawk. Sipaiin êng (signal)-in Falâm an be thei hlauh mai a. Falâm atangin Sipai 75 laipui pakhat keng telin Halkha sipai chhan tûrin an kal a, an chhan thei hrâm a ni.

1917 December thlaah Falum aṭangin sipai ṭhuang khat an kal belh leh a, Phau lui vêlah an inkâp nasa hle a ni. An kal zêl a, Hniarlâwn khua an thleng a, sipaiho chuan In an hâl sak. Hetih lai hian Aizâwl aṭanga lo kal Assam Rifle ṭhuang khat Halkha an lo thleng a, Falam sipaiho an rawn dopui a. 1918 Janaury thlaah Sûrkhuaah inkahna a awm bawk Halkha râl rûnnaah hian Sihzâng

leh Hualngo sipai an tel a, Falama Halkha sipai erawh chu Tedimah dah thatin an awm. Aikâ leh Lungkhin khua an hâl a, he mi thla chhûng vêk hian Leitak khuaah inkahna a awm a, sipai 7 thiin an sawi.

Sipai chuan khua an fang zêl a, Thang-aw khua, Lotaw khua, Hnaring khuate an tlawh. A hnuah chuan Halkha an tlâwm ta a ni. An lalho puipa deuh deuh an man a, Kâwl ram lung Inah an tântîr. Chhuitu pakhat chuan Mingin lung Inah an tântîr a, Pi Ṭialnâwni leh Pu Vungmanga chu kum thum an tâng a. Pu Râlduma leh Pu Râlbawia, Sakta khuate erawh chu kum 20 an tân hnuah an chhuah chauh a ni a ti. (*Pu K.L Khama, Zofate Nunphung p. 127*). An mipui chu Halkha aṭanga Gangaw kalna kal-kawng an laihtîr a, Halkha khaw laiah dîl an laihtîr bawk.

Halkha Ral Dâwt: Halkha râl reh hnua thil awm a ni a, 1925 kumah Halkhaho phuba lâk tumin râlrûk (rawlrâl)-in an che a; ram tinah vâkin mi bangte rek pawpin chawthing tuiṭhing an dap a mi tupawh an hmuh apiang a hmei a pain an that vek zêl tih ṭhu a thang vêl chia n a. Chu chuan mi tinte a tithlabâr nasa hle, chumi avâng chuan mahni khua ṭheuh a chhûn a zânin an vêng a. Silai leh khuang leh dâr nên zânah dai an hèl ṭhîn In thum In li infinkhâwmin vêng laili leh In ṭha deuhvah an riak khâwm bawk. Hun a lo rei deuh va, chu buai-na chu a reh a; an han chhui chian hnu chuan dâwt vek a lo ni a, "Halkha râl dâwt" an ti ta a ni. He râl dâwt hi Halkha ngei pawhin an ṭhlau ve a ni, an ti.

(3) **Simhrinho an Hel:** Simhrin leh Halka hel chhan hi thil thuhmun a ni. 1917 kum tâwp lam a

ni a, France rama kulia an kal duh loh vâng bawk a ni. An thu rawt dân chu: "Falamah Vai sipai tlêmtê chauh an awm a, Sipai tharte chu kan unaute an ni a, min kâp lo tûrin kan tiam sa ang In-biakna thîrhrui kan tichat ang a, Saêk damdawi Ina Vai babu kan thah chuan ram dangah thu an in-pe chhâwng thei lo vang a; puitu an nei lo vang Halkha an hel bawk a, Sap leh Vai tlêmtê chauh chu kan râwt chimit vek ang," tih chu an thu tlûkna a ni.

Hel tûra inthurual chu Khuanglui bial chhûnga Simhrin khaw 13 leh Ngâwn khaw thum an ni a, In 1366 an ni. Khuanglui khuaah an intâwk khâwm a, Falam rûn tûr chuan an râlthuam neih zawng zawng silai, feipui, thal, kâwlhnâm leh chem an keng a; an râllâk bungrua — sipai thingrem leh thawmhnaw phurh nân nghâwngkawl pawh an keng bawk

A hmasa berah mi hrâng 400 an thawk chhuak a Zamual khua an thleng a, 'sorkâr sipaiin an hria a, ṭan an khawh nasa a ni,' tih thu an hria a, an lêt leh ta a ni. An lo hriat lâwk theih dân chu· an thil tum hi an Mi-uk Noala'n a remtihpui lo va, sorkâr a hrilh loh chuan a vawr tâwpah amahin a tawrh leh tûr a hria a A kal chhuak a, Zathîr khua aṭangin mi dang tîrin sorkâr a hriattîr a ni, an ti Saêk babu that tûra kal pawh an dang kîr a; babu pawhin a hria a, a tlânchhia a ni.

Tichuan, Falam Bawrhsâpin sipai hruaiin khua a fang a, remna a siam zêl a. Helho zînga an hruaitu mi panga manin kum nga tâng tûrin Kâwl ramah an thawn. Chûng pasalṭha te chu (1) Lian-khup kum 65, Bualmin khua; (2) Liankâmlo kum 25, Dihai khua; (3) Ṭhakulh kum 36, Khuanglui khua; (4) Sângchungnung kum 30, Khuanglui khua; (5) Thanghre kum 65, Losau khua te an ni. Thang-hre hi Minyan lung Inah 22.12.1918—ah a thi an ti

(*Thawnglinga Mizo p 52*) Mipuite chu Falamah an khâwm a, hrem nân Falam Chinmual kawng thlanga ṭlâng hêl kualna (circular road) kawng an laihtîr a ni.

4. BAWI CHHUAH THU

Bawi leh sal hi a inang lo va, sal chu indonaa an man hi a ni a; tlan leh theih a ni Bawi chu ṭâmpui a thlenin ei tûr nei lo chhûngkuain emaw, mi malin emaw, lal leh neinung Inah an tlulût a; an mileh-sa atân an zuing lût ṭhîn Tin, indo lain emaw indo reh hnuah emaw, hlauhthâwnna an neihin a humhim theitu hnênah bawi atânah an intulût ṭhîn. Bawi atâna pâwng lâkte pawh an awm bawk.

Bawi an enkawl dân a inang lo hle a. Mi hawihâwm leh mi tluangtlam chuan an bawite chu unau angin an en a, bawi tih pawh hriat hran lohvin unau laina emaw tih mai tûr khawpin an khawsa a ni. Ṭhenkhatte chu pu nih lantîr duh a, an lo bawina chhan leh an mangan laia an lo chhawmdâwlna sawi lan phêt duh an awm bawk Chhûngkaw khat bawia an tlâk tawh chuan, a thlahte zawng zawng pawh a puin a bawi vek a ni Bawi chuin chawnlam a neihin emaw,a nih loh leh unau sa lu pêkna chi-ah ran a talh phawt chuan a pu chu sa lu a put(pe) ziah tûr a ni. Pa ber salupui ni lo, unau sa lu pêk tûr zîngah a lal ber a ni An fanu man, palal chu puia a ei bawk.

Khawvêl pum puiah bawi chhuah tûr thu a lo ri chhuak a, Falâm DC, L.B Naylor chuan Chin Hills pum puiah bawi chhuah thu 23 4 1939-ah a puang a. Bawi chhuah duh zawng zawng an chhuak a, chhuak duh lova unau anga awm hlen ta pawh an awm. Bawi dik takte chu sepui (or) Rs. 40/- chawiin bawi aṭangin lâwm ṭakin an chhuak a, zalenna an hmu ta a ni.

Ram ṭhenkhatah chuan bawi dik tak ni lo, unauva invuan ṭhîn chu he DC thu chhuah aṭang

hian sum hmuh duhna rilru an pu thar leh ta a. Invuan tawh lo pawh unaua zawngtute kha bawi anga ngaiin an thlah chhâwngte an chhui chhuak leh a. "Ka bawi che u" tih leh "Min bawi lo ve" tih hi a ri nuk mai a; 1939 kum hi bawi thubuai sawi kum a ni. Hetia inhnialho hi an mangan laia an lo chhawmdâwlna a dik a nih chuan, rorêltuin an thu awmzia azirin a sâng ber Rs 9/–, a dawttu Rs 7/– a hniam ber Rs 3/– chawiţîrin a rem ta zung zung mai a, bawi thu sawi a bâng ta a ni

5. HRIPUI LEH MINPUI

Hripui leh minpui hi a hun laia mite thil tawn râpthlâk tak zînga mi a ni a, an sawi ngun êm êm a; kum chhût nân an hmang ţhîn a ni.

Hripui (1918-19): He hripui hi German râl reh hmaa natna hri lo thleng a nih avângin, "Germanin hri an theh," an ti ţhîn He hri hi khawvêl pumin an tuar a, indopui laia râla thi aiin hripuia thi an tam zâwk an ti. Zofate zîngah chuan 1918 kumah a inţan a, khaw tin a fang zêla 1919 kumah a reh ta a ni

Halkha ral rûn sipaiho hi, thingtlâng khaw têah natnaa thi an awm nual a, hêng mite hian an vei hmasa ber niin an ring A tîrah chuan hri a ni tih an hre lo va, khaw tinah an inhnawih kai ta zêl a ni An nat dân chu: an lu a nâ a, an taksa pumin an ruhchâng a nâ a; an na â bual mai a ni. He natna hi mi thiamte chuan, 'Influenza' a ni an ti Vei lova him ta an tam lo va, vânnei chuan ding chungin an tuar a; vânduai chu In khatah ruang hnih ruang thum an thi. In khata ruang hnih indelhte pawh a awm nual a, vânduai zual bîk chu chhûngkuaa chimit ta pawh an awm a ni.

Minpui (1929): 1929 kum hi thâl lai atangin ruah a sûr tam tan a. June thla tîr vêlah ruahpui vânâwn a sûr deuh reng mai a Leiin a tuar ta lo va, a min hum hum mai a ni. Ram tinah min tleu sen hmuh tûr a awm a, tui pawh a lian hle a ni. Ram a min chhia a, thlawhlai a min chhia a, kalkawng leh leilâwn a chhe bawk a; minpui hian chhiatna tam tak a thlen a ni. Tlângramah chuan thih phah awmin an sawi lo va, phairamah chuan thih phah an tam hle an ti.

6. HRISELNA LEH ZIRNA LAM

Hriselna Lam: British sorkârin Tedim, Falam leh Halkhaah damdawi In a dah a, Doctor chu Vai an ni. Lên tlâng leh Tiau inkâr chu ram kilkhâwr ni mah se, ngaihsak a hlawh a, 1906 kumah Saêk khuaah damdawi In (Dispensary) uluk takin an sa a; Vai doctor pakhat leh compounder pakhat a dah a, 'Babupuia leh Babutea,' an ti thin. Tawng lettu atân Zimte khua. Pathangan he damdawi Inah hian a thawk Sorkâr lakah Simhrin an hel avângin Saêk babu chu thah an tum a Babu chu awm ngam lovin a tlânchhia a, 1918-ah damdawi in pawh sorkârin a bân ta a ni.

Thingtlâng khuaah hrisêlna lama an hnathawh ber chu bân zai a ni Bân zaitu hian khua a fang a, zâwnghri dan nân bân a zai a; chu chu naupangten an nat phah a, tha pelha naupang dam lo awm a ngaih thin avangin lawm tâka ruangin bân zaitu chu an haw thîn hle a; ânchhia an lawh hial thîn a ni.

Kâwl ramin zalenna a hmuh hnuah chuan thingtlâng khuaah hrisêlna hmunpui (Health Centre)-te leh damdawi In (khum 16 dah theihna) te an dah a; a changtlung sâwt hle a ni Falamah damdawi In lian (State Hospital) a awm ta a, Kâwl

phaia mite pawhin an chhawr hle a ni.

Zirna lam: 'Zofate hian lehkha kan nei a, savuna ziah a ni a, uiin a ei avangin lehkha kan nei tawh lo' tih hi an sawi ţheuh hlawm a, a thawnthu hle mai. Tûn hnuah Zofate zîngah lehkha hawrawp siam chhuaktu pakhat a awm a, Mualbêm khua Pau Chin Hau-va a ni Pathian inlârna aţanga a hmuh chhuah niin an sawi. Nimihsela, chu lehkha chu sikula zir a ni lo 'Laipian Pawlpi' an tih Pau Chin Hau-va hnung zuitu pâwl Kohhran chi khat a awm a, an zîngah chu lehkha thiam chu an awm.

Chin Hills-a Zosâp thleng hmasa ber Rev A.E. Carson-a chuan Kristian sakhaw inzirtîrnaah a ţangkai beisein Kâwl lehkha zirna skul hawn a tum a Phai rama chêng Kristian lo ni tawh Karen mite a ko va, a hmasa berin San Win-a a lo thleng a; 1901 kumah Halkha khuiah Kâwl lehkha zirna sikul an hawng ţan ta a ni Tichuan, zirtirtu an lak belh zêl a 1903 kumah Tedim, 1904--ah Khawsak, 1905-ah Tonzâng leh Thlântlâng, 1906-ah Falam leh Lumbing 1911-ah Zokhuiah sikul an hawn belh.

Chumi hnu chuan sorkâr hriatpuiin Tedim, Falam leh Halkhaah pâwl 6 thleng zirna an hawng a, 1913 kumah Falamah pâwl 7 thleng hawn a ni. Kâwl lehkha zir sâng theite hian an ţangkaipui hle. Amaherawhchu, Kâwl lehkha chuan Zofate ţawng hi ziah famkim theih a ni lo Falam, Halkha leh Tedima Kâwl lehkha zirte chu phûtluihnain lal fate'n an zir Mi rethei, nu leh pa nei lo leh zir duh awm chhunin an zir bawk. Sikul kalte chu khawchhûng vântlângin buhfai leh tuahthing phurin an châwm ţhîn. Sikul kalte chu tleirâwl an ni hlawm a, lunglên vânga zir zo lova hâwng leh an tam hle a ni.

Roman hawrawp hmanga zirna hmasa ber chu Saêk khuaah 1914 kumah sikul an hawng a. Hei hi Chin Hills sorkâr hriatpuiin Lusei ram aţanga Pres-

byterian kohhranin a dah a ni Zirtîrtute chu Chhim Khawbung khua Pâpawnga leh a puitu Durtlâng khua Hrângchhuana an ni Lusei ram zirlai bu an hmang a, Duhlian ţawngin an zir. Zirlaite chuan, "Laipuana ţawng bet thei," tiin lehkha phêk chunga ziah ţial, mahni ţawng ngeia chhiar rîk theih a lo ni ta chu mak an tiin an phûr hle a ni. Mahse, he sikul hi Saêk khuaa damdawi In an bân rualin 1918 kumah bân a ni leh ta.

1890 kum tîrah Mr Ross chu Halkhaah ram awptu (Political officer) niin a lo thleng a, a rual hian sipai Doctor A E G Newland a lo thleng bawk. Newland-a chuan Halkha nula hmêl ţha tak nupuiah a nei a Lehkha lama tui mi a nih bâkah a puzawnte ţawng thiam tumin Roman hawrawpa Zofate lehkha siam dân tûr a ngaihtuah ta a Halkha mi Ngaihlinga ţanpuinain a puitlin ngei a, mahse sikula zir zuina a awm loh avangin Newland-a hming hi sawi lâr a ni lo Zosâp Carson-in Newland-i sâlhnu zuiin lehkha a siam a, chu chu Kâwl lehkha zirna sikulah tlêmtê an zirtîr ţhin

1908 kumah Zosâp Kawp-a (Dr Cope) chu Halkha a lo thleng a Kawp Sâp hian puitu neiin Zosâp Carson-a lehkha siam chu enfiahin a rem ţha a ni 1923 kumah Falam D.C Bansâp (Col. Burne) chuan Zofate ţawngi lehkha zir ni sikul hawa dân tûr a duang vêl ta a Kawp Sâp chu sikul endiktu (Honarary Inspector of Schools) atân a ruat a, zirtîrtu atân Kâwl lehkha pâwl 6 leh pâwl 7 zirho a la a. Zirtîrtu lâk tharte chu Kawp Sâp hovin Halkha-ah te Tedimah te lehkha zir dân tûr training pahin zirlaibu tûr an buatsaih a. Zirlaibu chu Halkha bial tân (tûna Matupi leh Thlantlâng bial telin) Halkha ţawng, Falam bialah Laizo ţawng leh Tedim bialah (tûna Tonzâng bial telin) Kamhau ţawng ţawng chi thumin an siam a, Rangoon-ah an chhuttîr a ni

Tûn hnuah chuan Laizo ṭawng chu Falam ṭawng, Kamhau ṭawng chu Tedim ṭawng tiin an thlâk

Zofate tawnga pâwl 4 thleng zırna Primary sıkul chu 1925 kumah an hawng a, Kâwl lehkha zırna sikul an dah tawhna khua bâkah hnam hlâwm awmna hmun laili-ah sıkul an hawng a, Sım hnam tân Khuanglui khuaah tih angin. Kâwl lehkha chu zır tawh lovın an bân a, Falâm, Tedım leh Halkha sıkul pawh Sâp lehkha zırnaah an thlâk a, Kâwl lehkha tlêm tê an zirtîr tel avângın A/V(Anglo Vernacular Mıddle School) an tı. Halkha A/V School chu 1929-ah an bân a, a bıal mıte chuan Falâmah an zır Falâm—ah chuan Japan râl hma khân pâwl 9 thleng zırna an dın a, 'Govt. A/V Hıgh School' an tı Prımary pâwl 4 an zawh hnu—ah A/V sıkulah pâwl 4 aṭang bawkın an ṭan leh ṭ'hin

Sikul naupang hmuh theih dân tûr chu Bawrhsâpın Mı-uk (Trıble Chief) hnênah mawh—phurhna a pe a, Mı-uk chuan anmahni bial chhûnga sıkul sak leh sikul naupang hmuhchhuah dân tûr mawhphurhna an la ṭheuh a nı Hêng hun laı hıan mahnı thua sıkul kal duh an awm lo va, lal fa leh khâwnbâwl fa an phût luı bîk. In 10-ah naupang pakhat zêl kal tûrın an tuk a; mahnı khuaa nau—pang hmu zo lo chuan khaw danga mi an la a ni Zırlaite chu buhfaı leh tuahthıng phurhin an châwm a, lehkhabu man chenın an tum sak a nı Hmun ṭhenkhatah chuan chawnlâmna se sa — a tı hrang 6 zêl, sıal pakhat atangın an la a, an zirlai châwmte an pe. Pawl 4 zır zo lova bân ṭûlna a awm chuan Mi-uk hnênah dîl a ngaı a ni An sikul kalna hı a kâra zân riah ṭûl khawpa lam hlate a ni. 'Sikul naupang' tih an ni na a,tlangvâl leh nupui nei tawh-te pawh an awm nual a ni

Sıkul an hawn tirhin Kâwp Sâp chu Chin Hills pumah sıkul endıktu a nı a, bıal tınah puitu an dah.

Falâm bialah chuan Falâm Kâwl Sikula zirtîrtu thawk tawh Karen mi Saw Aung Dwe chu sikul endiktu a ni Falâm bialah 1925 May ni 1 ni–a sikul an hawnna khuate chu Lumbang, Chawngkua, Laizo, Khuanglui, Tlauhmun leh Chawnghawih a ni. Zirtîrtu hmasa kan hriat theihte chu: Lalbîka, Tumcheuva, Khenpûina, Sangtlira leh Zarûma an ni Hualngo tana an dah, Chawnghawih sikul hawngtu chu Zarûma a ni a, a puitute chu Lian–thanga leh Kâphmunga an ni Anni hi Papawnga sikula kal tawhte an ni a, an zir belh a, Zarûma'n Falamah Kâwl lehkha pâwl 6 a zo a ni.

Japan râl hmain sikul an hawn belh nual a, râl avânzin 1942 March exam zawh hnuah sikul an khâr vek a, 1945 July-ah an hawng ṭan leh a ni Râl reh hnu chuan zirlai châwm a awm tawh lo va, hmeichhia pawh sikul kal an ṭam ṭan tawh a ni. Japan râl buai hmain Chin Hills pumah Graduate pahnih chauh an awm a, Siah Luai, B A (1938) leh R.Ṭuang Hmung B A Hon. (1941) te an ni Tûnah chuan Graduate engnge maw zât an awm a; pâwl 10 sikul leh pâwl 8 sikul pawh a tam hle tawh a ni. Pâwl 4 sikul phei chu In 10 khua lekah pawh sorkârin a dah vek a, zirna lamah an chang–kâng tawh hle a ni

7. MI-UK CHHIAH LEH LAL CHHIAH

Vai len hmain inawp dân chhâwng hnih a awm. Lalin ramri neiin a khua leh ram chhûngah thu–neihna famkim a nei Chumi chungah khaw tam tak awp leh chhâwngtu lal chung-chuang an awm a; chu chu sorkâr laipui a ni. Vailen hnu chuan chu–tiang chhâwng hnih chu a ngaia dahin, sorkâr laipui lo ni ṭhîn chu, 'Tribal Chief' tiin hming an vuah a, sorkâr kan tih nên chhâwng thum a awm ta a ni.

Tribal Chief (Mi–uk) chu hnam lal an ni a. khaw tam tâwk tak awp leh, khaw tlêm deuh awp an awm. Koh dân hming vuah chi hrang hrang a awm Tedim mite chuan, 'Ukpi' an ti a, Falamin 'Mi-uk', Halkhain, 'Ram-uk'; Kanpalet lamin, 'Chaung-uk' an ti. A tam zâwk chu Vailen hmaa lo lal sa an ni a, a ṭhen chu Vailen hnua sorkârin a dah an ni. An chhiah lâk dân a inang vek lo va Bawrhsâp-in Mi-uk leh lal thuneihna (power) leh an chhiah lâk dân, hnam hrang hranga mite inkhuang-rual deuh tûrin 1922 kumah dân a siam a. Mi–uk chu thunei ina sâng tak leh buhchhiah chanpual a pe a, lal thuneihna leh chhiah lâk ṭhin chu a paih hniam sak thung Chuta tangin lal chu, 'Chief' ti tawh lo-vin 'Headman' an ti a, Mi-uk chauh chu, 'Chief' hming an puttîr ta a ni.

Mi-uk chu an lal sâwt hle a, thubuaiah leh dân bawhchhetu chungah chêng sawmnga thleng chawi-tîr theihna an nei a, anmahnin an ei mai a ni Buh chhiah pêk zât a inang vek lo va, a tlângpui thuin In tin rêl hni'h a ni. Rêl khit chu no 18 dawng, thing ker khuar khawtlâng tehkhâwng a ni a, 'tlang-rêl' an ti. Buh chhiah chu tam lo mah se, khaw hla tân chuan zan tam riaka kum tin buh chhiah pêk chu phur a rit hle a ni. A tîrah buh chhiah an pe si lo va, lal chanpual a tla hniam a, Mi-uk an sân tâk avângin lalin Mi-uk an thîk a,mipui nên an ṭang-rual ta a ni.

Chutichuan, chhiah pe duh lovin an ṭang tlat a. Bawrhsâp hnênah an sawi a. "Vailen hmaa chhiah kan chawi chu, min awptu hnênah kan pe a. Tûn-ah British sorkârin min awp a, leiman kan pe a, in hnênah chhiah kan chawi tawh a ni. Mi-uk hnênah buh chhiah kan pêk bawk chuan sorkâr pahnih nei ang kan ni," an ti a; Bawrhsâp pawh an tichiai thei hle a ni

Tedim bialah chhiah pêk duh lova mi huaisen bîkte chu sorkârin a hrem a. Hmuizâwl lal Pau Khena chu bawi leh chhiah thu-ah Mi-uk a dodâl avângin Falâm bial Khuanglui khuaah a awmtîr a, a awmna khuate'n ei-leh-in tûr an lo ruat sak. Kaptêl khua Song Theuva (Hualhnam) chu Tahan Tawngphila–ah a kaltîr bawk a, kum thum hnuah an hâwng leh niin an sawi Falam bialah Chawnghawih lal Khuangthauva chu buh chhiah pe lo tûra huaisen taka Bawrhsap hmaa thu sawitu leh mipui fuihtu a ni.

Chutichuan, sorkârin Mi-uk a ṭan tlat a, Mi-uk lahin mipui an lo tur chhên bawk. Mi-uk laka tlâktlum tumhovin an pe hmasa a, mi dang pawhin an pe ve ta zêl a. 1929 kumah chuan, "Chhiah pêk vek tûr" tiin Bawrhsâp–in thu a chhuah a. Chumi ni thlenga chhiah la pe lo nia hriatte chu (1) Zathlîr (2) Khiangzâng, (3) Seipui, (4) Chawnghawih, (5) Siallâm, (6) Saêk, (7) Zâwlte, (8) Zimtê, (9) Zimpui, (10) Dârkhai khua an ni. Tichuan, chhiah an pe ta vek a, lal erawh chuin an pe lo Japan râl buai hnu 1944 kum aṭangin chhiah pêk a bâng ta a ni.

LAL CHHIAH:

Hnam tin lal chhiah pêk zât leh hming vuah a inang lo va, mahse a lâk dân erawh chu a inhrûl deuh vek. Lalin lal man an dawn chu hêngte hi a ni.

(a) **Khaw hlawh:** In tinah tha hnih, fûr hlawh leh ṭhâl hlawh an dawng A awmzia chu fûrah tha khat, ṭhâlah tha khat an dawng. Tlâng an auva lal lovah an feh khâwm ṭhîn. Chu chu, "Hlawh rawih nî" emaw, "Hlawh thlâk ni," emaw an ti. Ṭhâl hlawh chu Bawrhsâp–in dân a siam ṭumah a ṭaih sak

(b) Sa chhiah: Ramsa awh leh kah apiangin sakhi achin chunglamah a zâng chu lal sa chhiah a ni A zâng la lova a bawp la an awm bawk. Sa aihna ran bawp bung an la Chawnlâmna se talh zînga a lian ber zâng, vawk a nih chuan a tikzum (a dul) an la. A nêm zung thum tia vêla zai thlâk chu 'd. r-nga' an ti a, lalin dâr a neih loh chuan a la lo a ni Thlaichhiahna sial a nih chuan a zâng phel an la a, vawk a nih chuan lal sa chhiah a awm lo Ran vulh chi sial leh vawk aṭanga sa chhiah chu Bawrhsâp dân siamin a paih leh a, mahse lal tam tak chuan an dâwngzui zêl a ni 'A zâng' tih hi a kâwng leh a nâkruh inkar, a nâkruh pakhat ve ve tela bun hmawk a ni. Sakhi-ah chuan a dâr ain a duhawm zâwk

(c) Zukhai leh ârkhai: Lal khual lian danna leh khawtlâng sakhaw biaknaa hman atân In tinin zu bêl khat leh âr pakhat an pe a, a ṭûl dân ang zêlin La tin an inchawi chhâwk a, an chawi kim vek hnuah a bulah an ṭan leh a ni Lo ram ṭha thlo, lohual upa hi a ṭantu an ni zêl. Zukhai leh ârkhai chu mipui lam pawhin a ṭûl dân azirin hman ve theih a ni. Entîr nân Kuli rûnpui kalnaah chawhmeh atân leh thlenchhâwl zu atân lal thupêkin an hmang ṭhîn.

(d) Lohual: Hei hi ram thlawh man a ni a, lo pil thar lâk apiangin zu bêlpui lo neituin a pe a, zukhai nên a hman dân a inang Kristian nih hnuah pawh sumpai emaw, buh emaw, zubêlpui aiah an pe a; lalin a ei. 1956 hnuah pêk a awm tawh lo

(e) Ṭhahlun: In tin buh rêl hnih zêlin an khawn a, khaw chhûnga ṭâm fâl bîk an leitîr a; khual lian vawk talh leh khawtlâng sakhaw biakna ran lei nân an hmang

(f) **Sahniang:** Khual lian vawk talh te, khawtlâng sakhaw biakna te, lei chawina vawk talhah te lal chanvo atân sa dah hran bîk an nei a, 'sahniang' tih a ni. Chu chu, a lu, a ngûm, a tâng, a chuap leh a lung, a kalte a ni.

Lalin lal man a dawn ţhin zu leh sa chu, 'zunu sapa' an ti. (*Ka nu ka pa tih ang lam rik tur*) V/C inthlan hnuah lal chhiah pêk a awm tawh lo

8. JAPAN RAL.

1939 September ni 1-ah German-in Poland a rûn a. British sorkâr-in Poland chhanin 3 9 39 ah German do a puang ta a. Khawvêl indopui pahnihna (World War II) a inţan ta a ni Japan hian German lam a ţanpui avângin Asia khawmuala British sorkâr awp ram zawng zawng rûn fai phiar a tum a. Kan ramah Japan râl a lo len avângin Indopui pahnihna ti lovin 'Japan râl' kan ti ta zâwk a ni. Japan râl laiin inkahna ropui tak tak a tam a, mahse ziaktute mita hmuh leh benga hriat phâk lam hnaia thu chauh târlan tum a ni.

Burma ram chu 1942 June—ah Japan—in an la fai vek a, Chin Hills chauh a bâng. Chin Hills ram vengtu chu: Tedimah 17th Indian Divission sipai sîng khat rualin hmun an khuar a Chhim lamah Chin Hills Battalion leh sipai lâk thar Chin Levy 2,000 lai an awm bawk. 9.2.1943 tlaiah Kâwl phai aţanga hla vak lo Theizâng ramah inkahna ropui tak a awm a, Japan lam tam fê an thi a, sorkar lamah Chin Levy thi an awm bawk Japan chu phai lamah an kir leh ta rih a. He inkahnaah hian Company Commander Capt. Outh-an M C (Military Cross) medal a dawng. Jem. Thangţhiauva'n Subeder a hmuh phah a; BGM (Burma Galenty Medal) a dawng bawk. Hei hi tlâng rama Japan râl kah hmasak ber a ni

Japan chu Falam lâk tumin Tlângramah an kai leh a; Lente tlâng leh Mangkhêng tlâng tluanah 2.11.43 aţangin inkahna a awm ţan a, Falam aţangin silai ri hriat phâk a ni. He inkahnaah hian Maj. Milligian leh Sgt. Lalţhiauva ho mi panga an thi. 7.11.43-ah Falama bungraw dah khâwmna chu Japanin a rochun hlauvin an hâl kâng. Chin sipai an hnungtawlh a, Falam lût tawh lovin Falam aţanga Rih kalna kawng mêl 6–na Sûrbung tlângah an lo ţang a, Japan–in an nawr zêl avângin an hnungtawlh leh a, mêl 21-na Aikâwn tlàngah ţan an lo la leh a; Japan chu 9.11.43-ah Falam an lût. Bungraw hâl ni 7.11-43 hi Japan–in Falam a lâk ni tia sawi an awm bawk.

Japan-in Aikâwn an rûn leh a, Khuangsai mi sipai pahnih an thi. Chin sipai chuan mel 35–na Tlângzâwlah ţan an la leh a; Japanin an ûmzui tawh lo. Tichuan, Falâm bial zawng zawng Japan kutah a lût a, sipai awmna Hualngo tlâng dung — Ţiau hrût chaüh chu British sorkâr kutah a awm. Chin sipai hahchawl tûrin 6.3 43–ah Tlângzâwl aţangin India ram pana kal tûr an nih avângin Rajput Vai sipaiin an rawn thlâk a; Punjabi diarbuk an awm bawk. Vai sipai leh Chin Levy chu Surbung, Saêk, Siallâm, Saţawm, Tuibual leh Ţlângzâwlah an awm a, Tiau râl Vaphaiah hmunpui pakhat an dah Falam civil rorêlna lam S D O hmun chu Tuibualah a awm a; Chin ram pum huap D C hmun chu Champhaiah an dah Ral buai lai hian sipai rorêl dân anga a kal avângin Civil lam hna thawk pawh officer chin chuan an phû tâwkin bâwk an bel ţheuh a ni.

Japanin sipai an la a, 'CDA (Chin Defence Army)' an ti a; British sorkâr sipai lâk thar chu. 'WCL (Western Chin Levies)'tih a ni. Chutichuan, hnam khat ni siin inhlauh, inman leh inkah a lo ţûl

taa; unau pawh nun pafa pawh nise, hmêlma leh râl a lo ni thei ta mai a. Hetiang hian: CDA-in Tuibual an rûn tum hian a fapa chu rûntu lam CDA a ni a, a pa zâwk chu Tuibuala awm Chin Levy officer a ni tlat mai.

Tedim chu British sipai-in nasa taka ṭan an lâkna hmun a ni a;Ṭiau hrûta sipai erawh chu Japanin rawn rûn ta sela,Ṭiau râl kai mai tûra inpeihsa reng an ni. Kâwlkil aṭangin Tlângram thleng rawk a,hun reilo tê chhûngin Japanin an râlte an ûm chhuak dur dur mai chumak an ti hle.Sorkâr hmunpui lamah German râl a la buai zual lutuk avângin hnung tawlh zêl tûra chung lam thupêk a lo ni. Hêng hun lai hian British sorkâr a chak leh tûr hi rin ngam a har hle a ni

. Falama awm Japan D C. Ei ada leh enthlatu (Intelligent) officer Sàngkhuaia hi an hming a lâr hle, ṭhut khâwmnaah tawh chuan sawi laih laih reng an ni. Enada hi, 'Mi thah hmang' tih a ni a Khual thu thangah phei chuan: "Mihring thin a ei a, a châk chàng apiangin mi a that zêl mai Kâwlhnâm sei tak a nei a, an hngâwngah a fik hmawk ṭhîn a ni," an ti a; a râpthlàk hle mai. Mi 18 lai an that a, an thah zînga langsâr te chu Luzo mi Sub Maj. pension Thatdûna leh Hriangngai lal Tual Za Kim-a an ni. Inhêkna avângin àn that ṭhîn a lo ni zâwk a. Enada erawh chu kut thlâktu chu a ni êm lo va; thu petu a ni. Sângkhuaia hi an râlte chanchin dâwp chhuah tuma vuak mai chîng mi a ni. Thu ho tak ni si, a hun laia an sawi duh êm êm chu: Sângkhuaia hi, a zinna khua apiangin vawk an talh a; vawk thau leh artui chawhpawlh chu a thi nên a rîlah a thuntîr ziah ṭhîn a. Hei hi a sa ngainat zawng ber a ni âwm e.

Kuli (Porter): Japan râl hre phâk chin chuan kuli-phura an retheihzia an theihnghilh thei lo vang

Tlângramah Japan an rawn kai hma aţangin kuli phurh a tam hle a. Sipai ration an chhêkkhâwmtir ţhîn. Kuli phur khat chu pound 60 a ni a, a rit êm êm mai Imphal leh Tedim inkâr motor kawng laiin kuli tam deuh deuh an phût a; an inkahpuk-chaw zut mai a, 'Tuitûm kuli' an ti mai ţhîn Kuli man chu nikhat chêng khat a ni a. Bangla kar phurh man chêng khat a ni bawk.

Lal Inah kuli torêla inkoh-khâwm a ţul reng mai a "Chutah, khatah ka kal tawh,' ka hun a la thleng lo" tih leh lal upa lahin, "Khua leh tui chhan a ţûl a, in tlâwmngai hrâm tûr a ni," tih leh invo khur khur chângte a inkalh nuk mai a; lal leh mipui tân engthâwl bîk awm hleihtheih a ni lo A châng chuan feh reh hnuah sipai an lo thleng thut a, kuli an dîl nghâl mai a, lo feh inkoh hâwn emaw, chak-vak lo, Ina awm leh nunau te an bânah an vuan chawt a, phurhtîr mai te pawh a awm. Sipai râwng deuh chuan an kuli chau an mawnga pêt mai te, silai feia tin mai te pawh an awm.

Imphal lâk tuma Japan rual lo kal lai hian a hmei a pa-in Japan kuli phurh a ţul a, zânah an kal deuh ber ţhin. Tlân rûk nachang hre lo phei chu an inkahna hmun thlenga phur te pawh an awm An thi ta emaw tia chhûngte ţap ţap lah bo lo Kuli phurh manah Japan tangka an dawng a, Japanho an lêt leh hnuah a hman theih loh leh mai bawk.

Inkahna Tuikhiang vêla inkahna tih loh Ţiau hrût vêlah inkahna ropui tak a awm lo.

(1) Ni khat chu tlai lamah bomb a puak nasa hle a, a hlauhawm ngei mai. Tlângkhuaah silai mu an dah khâwm a, Japanin an rochun hlauvin an ḥâl ta mai nin an sawi.

(2) Seipui dai Tlânchîng kawngah inkahna a awm a, Japan pakhat a thi.

(3) Japanin Ex. Jem. Hrangkhama, Seipui khua an man a, an kalpui lai chu Tlângzâwl Camp-a chêng Chin sipaihovin Lianduh daiah an lo kâp a, Hrangkhama chu a tlânchhuak thei ta.

(4) 10.2.44-ah CDA-in Seipui khua an hal a, In 6 a kâng.

(5) 23.3.44 zîng vartianah CDA-in Tuibual an rûn a, silai a ri nasa hle a; British sorkâr lam sa-kawr pu — Lumbang mi pakhat a thi a, CDA chu Falâmah an-lêt leh ta a ni.

(6) Tedim rûn tûra kal kawngbo nia rin Japan pakhat chu, Hriangngai khua atangin Chawnghawih-ah a lût a; hand-grinade pahnih a pai a, silai a nei lo. A kal zêl a, Saêk sipai hmun zânah a tâwn a, an lo kâphlum. Chu silai ri avàng chuan sipaiho-vin khawchhûng lam hawiin silai an kâp chiam mai a, Saêk khua an buai phili hle a ni

(7) Capt. Banion-a leh a hote Chin Levy chu Khiangzâng khuaa CDA rûn tûrin Saţâwm khua atangin an kal chhuak a; 19.5.44 zîng vâr hmain Khiangzâng khua an hual a, CDA santeri mi pahnih an man. Capt. Banion-a, Jem. Bualkulha, Jem Tlulzâma leh sipai thenkhat khawchhûngah an lût a. CDA chu Khiangzâng lal Biakchîna sumhmun-ah an lo riak a, an mu lai chu Capt Banion-a chuan vârtianah tual atangin stengun-in a hâwl chiam mai a, na thama kah fuh pakhat mah a nei lo; pa-khat nghâwngah a thawi chauh a ni. A hoten, "A manin i man zâwk ang u," an ti a, a duh lo a ni an ti.

CDA chaw chhûm pakhat a lo thơ tawh a, ardan-bang phên atangin rifle-in a lo kâp a; Capt. Banion-a chu a tlu ta a, Chin Levy Tluangsan, Au-hmun khua a thi bawk. Sàp lu chu an tan a, Falam-ah an hâwnpui a, a ruang chu British sorkar lamin an chang a. Khiangzâng khuain an zâwn phawt a,

inpe chhâwng zêlin Tuibual bangla hung chhûngah an phûm.

CDA—ho Falam an thlen chuan an râl lu hawn chu Japan lal an hmuh vat a. Japan chu lu tan hnam an nih loh avângin râpthlâk a ti a ni ang "In ral thah chu in titha a, ka lâwm e Mahse, engah nge a lu in tan? Rang takin va phûm rawh u." a lo ti a, an beisei angin a lo chawimawi lo a ni, an ti

Thlawhna. Indopui hmasaa France ram kal hawn hnuin, 'German an thlâwk thei,' tih hriat a ni a, Japan râl buai chinah chuan a taka hmuh a ni ve ta a. Sipai leh sorkâr hnathawk ei tûr leh thawmhnaw te thlawhnain an thlak a, Phunte, Saêk, Chawnghawih leh Bualte ramah an thlâk thîn 'BT ration' an ti a, Sâp ei tûr bîk an thlâk tel ziah bawk Kehsawm mai thei chi chu parachute—in an thlâk a. a hrui chu chûng hun laia nuho chuan kâwngchilh atân an duh hle mai. Dârkhaiah pawh ṭum khat chu sipai kal kian hnuin supply an thlâk bawk

Ni khat chu British lam supply thlâktu thlawhna pakhat a che sual a, Bualhrei tuikhûr bulah a tla Thlawhna pu mi pali an ni a, pahnih an thi An ruang chu Tuibual bangla hung chhungah an phûm. Liandang zaiin pa pakhatin heti hian hla a phuah

India lami an mi mangbawi khua khirh nawn hlah ngai,
An bawmpi thawn an ria chem maw,
Bualhrei hnar kungah,
Hrinhniang kâ biak lawn (lo'n)

Hla thu India lama an lalte, an khaw lam kîr leh tawh lovin, an fate awka be lohvin an bawmpui (thlawhna) nên Bualhrei daiah an riral hlen ta, tihna a ni

Tuikhiang vêla an inkah laiin Japan thlawhna

fighter pakhat British fighter pahnihin an hual a, Japan thlawhna an kâp alh a, Ngênte ramah a tla a, ram a tihkan phah nghe nghe a ni. Japan kuta awm, Khuanglui leh Cherhmun khuaah British thlawhnain bomb a thlâk a, a kâp zui bawk. Sipai awmna pawh a ni lo va, hei hian thingtlâng khaw lam a tirâlṭi hle a ni. Kâwl ram an nawr chhoh hnu chuan phai ram bei tûrin thlawhna 20, 30 rual an thlâwk ṭhîn.

Homeguard: Khaw tinah Homeguard mi paruk zêl an dah a, râl chanchin sorkâr hnênah thlentu leh lehkha mamawh pe vêltu an ni. Thla hlawh chêng 30 an dawng a, râl rawn kalna tûra an rin kawngsirah bûk sain ral an vêng thin. Mahni invên nan ulhbun silai an hmang Rifle pawh pahnih khat an kawl bawk. Khaw hnih emaw, khaw thum emaw hotu atân Homeguard Commander pakhat zèl dah a ni a, chûng chuan hlawh cheng 60 an dawng Râl buai laia an hman ṭhin silai chhuak thar chu 'Homeguard silai' an ti hlen. Râl reh hnu-ah Homeguard hna thawk ṭha chuan lâwmman si'ai in dawng. Homeguard hi sipai ni lo vêkah chuan hlauhawm ve tak a ni a, râl lam hian an ngaimawh hle a ni.

Chi a vâng: Chiseh an phurhna ber Kâwl phai chu Japan kuta a awm tâk avângin, thlang lam ata phurhchhuah a ngai ve thung a, Aizâwl, Sairâng leh Tuiruang ata zâng thain an phur a; sakawr chhawr a phur pawh an awm Saitual leh khaw dang aṭangin bâwngin chi an rawn tawlh a, no khat chêng khatin an inlei ṭhîn. Chûng hun lai chuan arpui pakhat Re 1/- a man a, arpuiin chi no khat a thleng tihna a ni. A hnu lamah a ziaawm deuh va, thlawhnain chi a thlâk a, a thlâwnin an sem

Champhaia mi phurh châng a awm bawk a. chu pawh chu sorkâr ta a thlâwna sem a ni Sailungvâr ang chi tlang a awm a. sipai hnên atanga la chhuak thei an awm bawk

Inawpna lam Japan CDA-in Tuibual an run avângin Falam SDO hmun chu Tuibual atangin Khawpuichhîp Banglaah an sawn Japan lo thlen atangin Tiau hrût chuan Mi-uk an nei lo va Lalin mahni khua ṭheuh, enkawl tûrin sorkârin thu a chhuah a ni

1944 May thlaah Hualngo ram lal zawng zawng an hnungzuitu nên mi 200 vêl Khawpuichhîp bangla tualah an ṭhu a A kotu chu Champhai atanga lo kal D.C. Maj. Pho Nyo a ni. Karen mi a ni a, râl buai hma khân SDO niin Falamah a awm tawh Savûta'n a ṭawng a let a·

"Vawiina meeting ka koh che u hi a thupui hle a ni Thangtinliana chu Japan kutah a lût ta a, râl kan hneh hunah pawh a awp tawh lo vang che u. Zahau ram leh Hualngo ram kan ṭhen fel tawh a, Mi—uk in nei hrang tawh ang. Mi-uk thawk thei tûr ṭûna pungho hian thlang ula ka nemnghet ang Tûnah in duh ber pakhat thlang rawh u," a ti a.

Zâwlte lal Saikiauva a ding a. "Kan ramah Mi-uk awm lovin mahni khua ṭheuh lalin kan awp a Lal pawh mipui pawh kan lâwm êm êm a ni Mi—uk hnênah chhiah pêk a ṭul tawh lo va, ar kho khuh hawn angin kan thaw a veng a ni Thangtinliana kut hnuaia awm pawh kan duh tawh lo. Hualngo Mi—uk kut hnuaia awm pawh kan duh hek lo Tûna ang hian mahni khua theuh min awptîr rawh u — U Khuangṭhauva pawhin i ngaih dan rawn sawi ve la," a ti a. Tumah thu rawn sawi an awm lo va, thu tlûkna awm lovin an tin ta a ni

Mipuiin Mi–uk an hne tawh a, nei lova mahni khua ṭheuh lalin a awp hi an duh dân a ni Lal leh SDO inkâra thu pe vêltu atân Kâphmunga an hmang a, Kanpelet lam koh dân lain "Chaung-uk" tiin hming an vuah A hnuah Sêlṭhuaman a thawk

Tedim Khua Japan Kutah: Tedim chu Gen Cowan-a ho 17th Indian Divission sipai sîng khat rual ṭanhmunkhuarna a ni. Râl buai hmain Chin Hills–ah motor a la thleng lo va Râl buai lain Imphal aṭangin motor kawng an siam a, Tedim-ah motor lian pawh a thleng thei a ni

Japanin Imphal lâk a tum a, hmun thuma inṭhenin tlâng ram an nawr Hmunkhat chu Homalin aṭanga Kohima nawrtu an ni a; hmun dang chu Tamu aṭanga Imphal lût tûr an ni Hmun dang leh chu Kalemyo atanga Tedim tâwn tlangin Imphal lût tûr an ni a. Lt. Gen Yanagida-an a ho va, Divission khat an ni He mite hi tlâng mite hrawn ber chu an ni.

Gen. Yanagida-a hote chu Tedim aṭanga Imphal kalna motor kawngah lo lambuna Tedim sipai hual-beh tumin hmun thumah an inṭhen a, Brigade khat sângthum zêl an ni. Hmun khat chu Tamu atangin Tonzângah, chuta tangin Chikha motor kawng an thleng a Hmun khat leh chu Tedim tâwn tlang tûr an ni Hmun khat chhim lam bera kal chu Mual–bêmah, Bochungah, Hriangngaiah, Tuichirhah an kal, chuta ṭangin Lên hrût kawngah an kal zêl a, Tuidil, Dârkhaiah, Dârkhai aṭangin hmâr lamah motor kawng an pan a. Bapui aṭanga pan an awm bawk. Chutichuan, Tuikhiang leh Thingngialah an lo lambun a Hemi ṭum hian enthlatu sipai 30 rual chu Tualchêng leh Khuangphah an thleng zawk a. Hei hi Ṭiau thlangah Japan hmêl an lo hmuh chu a ni. Japan sipai hian laipui phuitu atân sai an hruai

a, tlângramah sai an lo hmuh phah a ni An lalte hian kawlhnâm sei tak an pai ţheuh va, lal zual bîk chuan sai an chuang.

Tichuan, Gen. Slim–a thupêkin Tedim sipai chu an hnungtawlh ta a Japanin an lo lambun hman tawh si a, sipai sîngkhat chu tlân chhuak thei lova hualbehin an awm ta a ni Imphal sipai Brigade khat chuan Temdim sipai kalna kawng hawn sak tumin Japan sipai chu an kâp a, Tedim sipaiin Tuikhiang leh Thingng'ala mi chu an kâp bawk a. Japan chu lehlam lehlamah an kah rawn ta a ni He inkahnaah hian thlawhna, laipui leh puakrang chi tin rêng an hmang a, silai a ri chur chur mai Tuikhiangah chuan silaifeia invihna leh khukri-chema insâmna pawh a awm. Thi an tam hle a, Japan lam thi tam zâwk daihin an sawi 11 3 44 atangin an inkâp a, hualbehte chu 5 4.44–ah Imphal an thleng thei ta a ni

Japan chuin Imphal an hnaih hle a, mahse hmalam an nawr thei tawh lo Tlâng chârah an chau zo va, a zâtve aia tam 65% thi leh hliam an ni An tlâwma an hnungtawlh ta a An sorkarin sipai lalte nihna rank a thlâkhniam sak vek a ni He inkahna hi indopui chhûnga inkahna ropui ber zîng-a sawi tel a ni.

Tuikhiang leh Thingngialah hian Tedim sipai motor leh bungrua an hâl chhiat a tam hle a, hâl loh pawh an awm bawk Inkah buaina a ven hnu chuan a chhehvêl mite hian Japan la awm chûng pawhin motor bungrua leh thawmhnaw an phur huai huai a ni Japan hian 1975 kumah he inkah-na hmuna Japan luruh an zawng a, an ramah an phur Japan luruh chu an hre hrang thei zêl a ni an ti

Falam British Kutah· Kum khat zet Japan kuta awm tawh Falam chu 17 4 44 zânah British sorkâr kutah a lût leh ta a. Falam latu chu Capt Baker-a ho Chin Levy an ni a, Baker-a hian Major a kai phah. Falam an lâk lai hian Japan an hnungṭawlh vek tawh a, inkahna a awm lo Lusei Brigade pawh Falam pana kal zêl an ni a, Falam an lak zân hian mel 15-na Tlauhmun sikulah an riak Falama an lal hrawn Enada leh Sângkhuaia chu phai ram panin an kal a. Enada chu phai a thlen hnuah British leh American ṭangrual sipain an man Sângkhuaia chu Rûn râl a kai hnuin a dam lo va, khua inpe chhâwng zêla an zâwn lain Tlawrtang ramah a thi.

Japan chu ṭangrual sipaihovin an ûm zui zêl a, an tlâwm ta a. 15.8.1945-ah inremna thuthlung an siam ta a ni.

9. JAPAN RAL HNUA RAM INAWP DAN

Japan kuthnuaia Kâwl ram a awm lain Sipho India lamah an tlân zo va, Japan an nawr lêt hnuah British sorkâr chuan a awp ngain ram a awp leh ta a ni.

General Aung San-an Kâwl ram chu British sorkâr kutah awm lo va, mahni insorkârna (Independence) a dîl a Gen. Aung San-a chuin, 'AFPFL (Anti Facist People Freedom Leaque)' tiin political party a din. British sorkâr pawhin a dil anga pe tûrin a tiam. Kâwl ram chhûnga awm tlâng mi zawng zawng leh Kâwl mi inthuruala inzawmkhâwm tûrin Shan ram khaw tê Pinlung khuaah Conference inkhâwmpui an nei a, inthurualna hming an ziak. Chumi ni chu 1947 February ni 12 a ni a; "Union Day" an ti. Vawiin ni thlengin chumi ni hriat rengna chu kum tinin hman a ni.

Pinlung Conference an kal hma hian Chin Hills

puma Mi-uk zawng zawng leh palai koh bîk leh Falam bial chhûnga lal zawng zawng nên 1947 January thlaah ṭhut khâwmna an nei a, Pinlung Conference-a kal tûr palai pathum an thlang Chûng mite chu

1. Pu Thawng Za Khup Saizâng Chief, Tedim bial;
2. Pu Hlur Hmung Lumbang Chief Falam bial,
3 Pu Kio Mang Halkha Chief, Halkha bial,

Falam upa rorêl thupui ber chu Kâwl ramin Independence a hmuh hunah Chin Hills chu kum 10 chhûng British sorkâr enkawla la awm rih kan duh Kum 10 hnuah Kâwl ram sorkar zawm kan duh chuan zawm leh tûr," tih a ni Mipui chu politics lamah an la harh lo hle. Sâp awp beha awm ṭhin an nih avângin, 'Sâp lo ngai hian (Sâp tel lovin) sorkàrna a din thei ngût dàwn em ni le!" an ti sap sap a, hriatna a la hniam rih hle mai

Chin palai thu ken chu Gen. Aung San-an a lo remtihpui lo va, ṭha taka an sawiho hnuah mahnia thuneih ve theihna Chin Special Divission an rawn hâwn ta a ni. Gen Aung San-a leh a Cabinet-ho Ram Indinna Dân bulpui (Consititution) an siam laiin 19 7 1947-ah mi sual kutah a thi a U Nu-an Gen Aung San-a ai a awh vat a; thawh tûr zawng zawng a chhuihzui zêl a, 1948 January ni 4 zîng dâr 4 minute 20-ah Independence a hmu ta a ni

(1) Independence Hnua Chin Special Divission

Kâwl ramin Independence a hmuh hnuah Chin Special Divission ah chuan Mi-uk leh lal an bâng mai rih lo a Chin Minister Vawmtumawng-a hovin Falamah rorêlna an nei Kanpelet, Paletwa. Halkha leh Tedim bial atangin bial tin palai tlemtê theuh an kal a Falam bial atang chuan lal zawng zawng an ko va, an hnungzuitute nên rorêlnaah an tel vek a ni. An rorêl thupui chu· "Kâwlramin

Independence a hmu a, Democracy-in a insorkâr dâwn a. mipui thlanin ro a rêl a ni. Chin ramah chuan Mi-uk leh lal an la bâng lo va, Democracy mipui sorkârna a la hmu lo, Beurocracy sorkârna a la ni. Mi-uk leh lal an bâng ang a, mipui thlan council-in ro a rêl ang," tih a ni

Ni thum chhûng rorêlna neih a nih hnuah, Town Hall chhûnga mipui 1,000 vêl ṭhukhâwm zîngah vote lâk a ni a. "Mi-uk la awm zêl duh zawng zawng ding rawh u," tih a ni a. Rorêl upa zînga hotu pakhat Capt Mang Tung Nunga'n, lal leh an hnung zuituten Mi-uk duh lamah vote an pe palh ang tih a hlau a ni ang — a ding vat a, "Ukpi bek bek, hausa tel kei (Mi-uk chauh, lal tel lovin)" a ti a. Mi 18 an ding a, Mi uk bân duh lan votein a hneh hle a ni. Lal pawh hian Mi-uk awm an duh bîk lo va, bân duh lamah vote an pe. Pungkhâwm zîngah lal leh an hnungzuitute chu zaah sawmriat (80%) an ni Mi uk chang ni lovin lal pawh Mi-uk bân rualah ban an ni tho mai He thu tihtlûk ni hi 1948 February ni 20 a ni a, "Chin National Day" an ti ta a ni

Chin Parliament hovin Mi-uk leh lal thlâktu tûr council inthlanna dân an siam a, bial tinah circle an ṭhen bawk. He dân hi 'Chin Special Divission Act' an tih dân bu-ah an ziak lût a ni. Khaw chhûng council V/C chu a khaw mipui kum 18 chung lamin an thlang. Khaw khatah V/C chu a tlêm ber pathum an ni a, khaw zau dân ang zêlin an tipung a ni. Circle council chu circle chhûnga V/C zînga mi an thlang. Bial tinah circle hming an vuah dân chu hnam hming zêlin an kaltîr a, 'Zangiat circle' tih angin. Inthlannaa vote hmu tam ber chu, 'Circle Chairman' a ni a, a dawttu pahnih chu member an ni. Chutichuan Chin Special Divission pumah 1949-ah inthlan an buatsaih a, Mi-uk leh lal an bâng fi-

hlîm a, sorkârin zângna dawmna sum a pe ta a ni Inthlannaah hian lal hlui thlan tlin an awm nual hlawm Falam bial chu circle 16-ah an then a Mi-uk thlâktu an thlan hmasak bei ţuma Hualngo circle council an dah dân chu hetiang hian a ni

Hualngo circle No 1

1.	Thâwnglinga	Chairman	Siallâm khua
2.	Saikiauva	Member	Zâwlte khua
3	Kâphmunga	Member	Chawnghawih khua

Hualngo circle No 2

1.	Lianthanga	Chairman	Rihkhawdâr khua
2	Lalkhêncheuva	Member	Haihêng khua
3	Lalthangvunga	Member	Zimpui khua

(2) **Chin Minister Thawk Tawhte** Perliament (M.P) hmasa berte hi mipui thlan an ni lo va hmunpui Rangoon atangin bial tin aiawh MP an ruat a ni. Chin Parliament hmunpui (Secretariat) chu Rangoon-ah an dah Chin Minister leh State dang Minister te hi ram pum rorêltu lû (Central Cabinet) an ni fâwm bawk Chin Minister hmasa ber chu Kanpelet M.P. Vawmtumawng–a a ni 1952 kumah inthlanpui a awm a, Kanpelet M P Sing-thangan Chin Minister a thawk lâwk a, a hnuah Falam M.P –Zahreliana'n a thawk 1956 kum in-thlanpuiah Zahreliana'n a thawk zui

1958 kumah sorkârna latu (ruling party) party hlâwm lian ber AFPFL a keh a; Prime–Minister thlan thatna an nei Party keh phel hotu ve ve U Nu leh U Ba Swe an inchuh a U Nu-a chu party tênau leh Independent M P–in an pui a; vote 8–a chakin sorkâr a din Party keh hian Chin ram pawh

a nghawng ve zêl a, U Nu–a sorkârah hian Falam North M P Thangliana'n thla hnih chhûng Chin Minister a thawk. Thla hnih hnuah U Nu–a sorkârna chu Gen Ne Win–a kutah sorkâr lailawk (interim) chelh tûrin a hlân a Hemi ţum hian Halkha M.P. Râll munga'n Chin Minister a thawk.

1960 kumah inthlanpui an siam a Clear AFPFL party U Nu–a ho leh Stable AFPFL party U Ba Swe-a ho party hlâwm lian an inchuh a U Nu-a hovin namên lovin an hneh a; sorkar an din chinah an party pawh 'Pyidaungsu Party' an ti Hemi ţumah Zahreliana'n Chin Minister a thawk leh a ni

(3) **Dân bulpui siamtu** Kâwlramin 1947 kumah ram dinna Dan Bulpui (Constitution) a siam a, Dan siamtu Legislative Assembly Parliament a din a Chu mi zîngah hêng Chin mite hi an tel·

1. Vumhtu Muang 2. Capt. Mang Tung Nung 3 Pu Sa Vuta 4 Pu Ngun To 5 Pu That Hlaing

Kâwl ram Revolutionary Council chuan Dân Bulpui siamtu Constitution Commission a din leh a. Commission zîngah chuan hêng Chin mite hi an tel

1. Pu Son Kho Lian 2. Pu Put Pa 3 Pu Vumhtu Ha Shing 4 Thakhin Aung Min 5 Pu Sa Vuta 6 Pu Tin Zam

1971 October–ah an tan a, 1973 December-ah an siam zo. Pu Sa Vuta hi Dân Bulpui siamnaah a ţumhnihin a tel a ni.

(4) **Socilist Sorkar–a Chin State**: 1962 March ni 2-ah Gen Ne Win-a ho sipaiin sorkârna an vuan a, 'Tawhlânzî (Revolotionary) sorkâr' an ti 1963 kumah BSPP (Burma Socialist Programme Party) an din. Dân Bulpui an siam a, BSPP party pakhat chauhvin ram a hruai ang tih a ni. 1974 kumah in-

thlanpui a awm a, Chin State atangin Hlautdaw (MP) 13 an tel He sorkârah hian party line leh Council line a awm a, party-in kawng a hruai a council-in hma a bung a ni

Party Central Committee (Hmunpui party) mi 250 lai an awm a, term khat chu kum li a ni. Chu mi zîngah Zofate 12 vêl an tel ṭhin Party Central Committee te hi Hluatdaw atan thlan tlin an ni ṭhin bawk 1985 kum inthlanna a thlan tlin Chin mite chu hêng hi an ni

1 Pu Vàn Kulh
2 Pu Sing Kho Khai
3. Pu Kam Lian Buaia
4 Pu Lian Chia
5. Pu Pe Ling Muang
6 Maj.Gen Tuang Za Khai
7 Pu Ling Ha
8 Pu L K. Kim Ngin
9 Pu Pau Do Nang
10 Pu Tum Khar
11 Pu Pau Khan Thang
12 Pu Za Hmung
13. Pu Son Kho Vum

Political lama Central daipha chin mi dang leh chu: Pu Mang Liana leh Pi Ciang Za Dim leh Pu R Ṭuang Hmung an ni Pu Mang Liana hi lo hna-thawk mite (Central Peasants Organization) Chin State aiawha thlan tlin a ni Pi Ciang Za Dim hian Ṭhalai Central Committee-ah a thawk a, Pu R Tuang Hmung hi Thubuai rêltu pawla thawk a ni

He sorkàrah hian sorkâr hna thawk pawh Party leh Hluatdaw leh Council–ah an tel thei a ni Sor-kàr hna thawkin party leh council hnapui(full time)-a vawn chuan sorkâr hna a kalsan lâwk a, a thawh tawh loh hunah a hna ngai–ah a lût leh a ni 1 11 1980 atangin Hluatdaw, party leh council hna-puia kum thum chung lam thawk chuan kum 60 an tlin chinah Political pension an dawng Inawp dân chhâwng li a awm a, Central atangin V/C Chairman leh Secretary thlengin inthlau hlei zêlin pension an dawng

Chin State hruaitu atân party Central Committee zînga Chin mite mawhphurhna pêk an ni a, Party Regional Committee an ti Mi pangain an thawk a, Chairman, secretary leh member pathum an ni

Chin State Council members 35 an ni a, full time 11 an awm Chu chu hmun thumah an ṭhen a, 1985 kum inthlan ṭuma thawk chu hengte hi an ni

E C (Executive Committee)

1.	Pu Son Kho Vum	Chairman
2,	Pu Kam Do Khup	Seretary
3.	Pu Van Lian	Member
4.	Pu Ge Ling	”
5.	Pu Siang Uk	”

Thubuai reltu (People's Judge)

1.	Pu Gee Khui Sing	Chairman
2.	Pu Lai Lian Dala	Member
3.	Pu Lian Kho Zam	”

Hnathawk Endiktu (People's Inspector)

1.	Pu Aung Pha	Chairman
2.	Pu Ma Bun	Member
3.	Mang Za Lian	”

BUNG IV

VANTLANG NUN

I ZAWLBUK

Zofate zîngah hnam dangin zàwlbuk an neih thu hriat a ni lo Zâwlbûk an lo neih ṭanna hun hi hriat chian a ni lo va, Seipui chhuak Lusei hnahthlâk lalna khuaa piangah zawlbûk a awm zêlavângin, Seifate Seipui khuaa an awm khâwm laiin an lo nei tawh a, an khaw sah thar apiangah zàwlbûk an nei zêl a nih a rinawm, Tlangvâl riahkhâwmna In a ni a, nunphung leh tlâwmngaihna pawh zâwlbûk atanga tihhmasâwn a ni

Zâwlbûkah chuan thingnawi fawm naupang te, tlangvâl te an riak a, mikhual pawh an riak thîn. Hmeichhia erawi chu Zàwlbûkah an kal ngai lo Zalên taka inkawmna, inthununna, khawlai thu leh khual thuthang sawihona leh sorkâr thu chena hriat zauna hmun a ni. Vêng laili — lal In bulah a awm deuh ber ṭhîn Zâwlbûk dân hi, khaw tin hman dân a inang vek kher lo va, a tlângpui erawh chu a inthuhmun a ni.

Zâwlbûk chu In hna sang, zau taka sak a ni A chung a pû khûn mai a, a chung khuh di, a bang dâp a ni Luhna kawngka zau tak, kawngkhâr nei lo a awm. Chumi chhûng lamah chuan thing an dawh a; chu chu luhkâ a ni Luhkâ sir lehlam pangah thing an keuh khâwm thîn Luhkâ leh a

chhûng inkâr dan nân thingphelin an ping a, a chungah thingpum lianpui — pa pawm sên loh an kham zuah mai a; chu chu 'Bawhbel' an ti Bawhbel thing chu tai thleng vêla sâng a ni Luh dâwn leh chhuah dâwnin kâr chhoh paha zuan kaia zuan thlâk leh a ngai Taksa leh thawmhnawin a nawh fo avângin bawhbel chu a hnûm hluau mai a ni.

Zâwlbûk chhûng chu chhuat dawh vek a ni a, a lai takah mei tuahna tap zau tak a awm a, lei atanga inṭoh a ni. Meipui tuah rengna a nih avângin a sîra thing mût lo tûrin lungphêkin an hualtîr vek a ni Tap chhehvêl zawng zawng chu mutnain a hual chhuak vek a ni Bang depah chhuat aia khâp khat vêla sangin chhuat dawh zawm a awm eh a,chu chu 'Dawvân' an ti Dawvân hi vâl upa pawnthuah nei deuhvin mut nân an thlang zâwk thin A sìr tuakah pawn tawm dahna chhuar siam a ni

Vâl upa leh nupui nei tawh ṭhalai zînga telho hi, rorelna khâwl chelhtu an ni An thu hnuaiah tlangvâl thing tum puho leh thingnawi fawm naupang an awm a. Thingnawi fawm chu mipa nau pang kum 10 aṭanga kum 14 vêl an ni a, thing tum pu chu: tlangvâl kum 15 aṭanga kum 18 thleng an ni Dàn bawhchhia an hremna chu (1) Thing put nawntîr (thingvawi) (2) Nan zilñ (3)Do a ni Hremna sâng ber chu do a ni a; chhiat ni that ri-ah ensan tûr a ni a, zâwlbûk member tumahin an kâwm tûr a ni lo Chutianga do chu an hlau va, lal Inah zu bêl an pu lût a; vâl upa an thlêm lungawi ṭhîn Nulate pawh zâwlbûk atangin an thunun vek ṭhîn.

Thingnawi fawmho chuan thingnawi bân chen vêla sei, uipum tiat vêla lianin an têl a; zan tin an keuh ṭhîn. Thing tum puhovin zan tin pu khat ṭheuh an keuh bawk Zanriah ei khamah zâwlbûk an parr a, tlangvâl lên chhuah hmain an thingput an enfiah a; mahni put ṭheuh an dehtir a, chu chu,

'Thingput deh' an ti Deh tûr hre lo, pu ve lo chuan a tûk leh zânah zanhnih ta a keuh a ngai a chu chu. 'Thing vawi' an ti Chawng chen tiakah emaw, kût ṭiakah emaw, nula leh tlangvâlin a huhova thing fawm châng an nei ṭhîn. Thing an ngah deuh chuan zan tin keuh lova âwl châng an nei bawk

Thingput âwl theih dân chi hnih a awm chi khat chu nupui neih a ni Chi khat dang leh chu serh hmul teh a ni. An tehkhâwng chu Zungchal changhnih chen a ni a, vaibel dâwn kîm hmang an awm bawk Thingput an âwl dâwn hian 'A tlipna' an ti a, thing pu thum an keuh thin Tehkhâwng tling lo chu a tlipna a tam deuh zêl a ni

Zâwlbûk rorêlna chelhtu pâwl chuan, hmeichhia leh mipa, tupawh puitling tha khing thei tawha an ngaih chu, Mîmkûtah puitling atân an lalût a, chu chu, "Upa kai" an tih loh leh "Nula tlangvâl kai" an ti Upa kai chin chuan nula leh tlangvâl an lâwm thei tawh a, chawngchenna leh kût ni–ah puitling kârah an tel tawh a ni

Zâwlbûk thalaite hian an mawhphurhna chu fel takin an thawk a, Upain aia naupang an thunun a, naupangin upa an zah thiamin an thu an zâwm ṭhîn Thingnawi fawm naupangin zan tin zâwlbûk meichhêm an inchhâwk a mei chhemtuin hmun a phiat a, tui in tûr a khai sa diam bawk. *Z*îngah an ṭînsan dâwnin mei mût an thelh ziah thîn Chawnlâm a awmin thingnawi fawm naupangin hnahchhâwl an pu a, farzu puah (siam) chu an hna tûra ruat a ni Zualko tlân, khaw kâr lehkha pêk, khawhar riahpui, thlân siam leh châkkhai thil dang zawng zawng chu zâwlbûk thalaite mawhphurh a ni Zâwlbûk kiangvêl leh mual an sial fai bawk. Mi rethei, mangang leh tâwmkai lo ṭanpui ngaite an puibâwm ṭhîn

Hun a inher danglam zêl a, ınthunun a lo harsa ṭan a. Sıkul zirlai tân thıng put a lo remchâng lo ṭawk nên, zâwlbûk ınenkawlna a mumal thei ta meuh lo a ni. Zâwlbûk chhiate siam ṭhat a awm tawh lo va, thlı len chhiatte pawh an ṭhıat nghâl zêl a nı Zâwlbûk neı rei bera hrıat chu Bochung leh Dâr-khai khua an nı a; Dârkhaı khuaah 1952 thleng a ding.

'Kan zawlvanbuk vırthlı'n a lak tak,
Vâl Demdawma lawına ka neı lo'

ṭia, 'Dâwn zaı' an lo phuah angın tlangvâl chuan lawina rûn bîk an neı tawh lo Zâwlbûk memberte mawhphurhna chu, ṭang thar hunah chuan khaw tinah "Ṭhalai Pâwl in" an thlâk ta a nı.

2. NUPUI PASAL INNEIH DAN

Hman lai chuan tangka a awm lo va, nupuı man atân ṭhı leh sıal an hmang a: nupuı man tlın zawh a har êm êm a nı. Vaı len hnuah pawısa (tangka) a awm a, sıal leh tangka an hmang thung. Tangka awm hmaa an thu bulṭhutna sial a nıh avângın, se man zuı zêlın man atân tangka an ıipe a Japan râl hma 1940 bâwr vêl thlenga man bı an hman dân tlângpuı chu: sepui Rs 40/–; setlaı Rs 20/– a nı.

Nupuı pasal atân chuan sakhaw hmunkhat an thlang ṭhın Sakhaw ınang lo hnam dang an neıh chuan, mahnı sıkhua bâkah hnam dang sakhua biak tel a ngaı. Nupui pasal atân an duh meuh loh-te chu hêng hi an ni.

(1) Kutkem nei an duh lo. Hei hi chu tûn thlengin an duh lo ṭheuh âwm e.

(2) Sa rîl zai hnan tawh ınneih a thiang lo tih a ni; ran tlûkna khawpa lei inchawitîr tawhte sawına a ni.

(3) Tute neih a thiang lo, tute neih chu min tu hlum duh tia serh an awm.

(4) Nite tiang tunnaah tiang an tung ve ngai lo tih a awm a: Nite fapa pasala neih a thiang lo tihna a ni

(5) 'Sûn thum châng' an ti a, nupui pasal vawi hnih sûn tawhte an hnualsuat thin

Nupui Biak ṭan Dan: Nula leh tlangvâl thu ai chuan nu leh pa thu a lal zâwk thîn Tlangval' nu leh pate hian nula chanchin hriat an tum hmasa phawt a, an hriatchian loh deuh chu an ngamzâwng a hre âwm deuh hnênah an zâwt thîn a "Thing-phurh hlo thlawh a tha em? La deh a tha em? Tuibûr zûk a ṭha em?" tih hi an zawhna tlângpui a ni An remtih tlân chuan palai an tîr a, palai lût hmasa ber chu "Maimawm râng tâwntu" an ti Palai chuan tap kûnah thuk thai meuhvin, a thiam tâwka tawngkam mawi hmangin nula nu leh pa a va dîl a Anni chuan, 'Kan nula, kan lo zâwt ang a, unaute kan lo râwn dâwn nia," tiin an lo chhâng a. Vawi khat luhna maiah chuan thu a tiah ngai lo

He tih chhûng hian nula lam pawhin tlangvâl' chanchin an lo dawngsawng thin Nula chu an zâwt a; a duh loh chuan tan a khawh tlat a Nula-in a remtihna awkâ sâng bei chu "In thu thu a ni ang chu!," tih hi a ni Inbiakna a rem chinah man-leh-mual sawihona a awm a, chu chu, 'Man thah' an ti. Man ngen dân tlângpui a awm sa a, man an innêp ngai lo Man an sawi fel hnu chuan, inneih hun an tiam a. Thla de chho lam an intiam thin a thla bial lai leh thla nawi lam an duh lo

Zâwl sawi ni Zâwl sawi tûrin hmeichhe lam leh mipa lamin an unaute ve ve leh lal leh upa an sâwm a, hmeichhe Inah an kal khâwm thin Mipa lamin zubêl khat a pu lût a, a thlawrin an sem. Chu

chu, 'Zu man man' an ti. Hmeichhe lamin vawk an tal a, chu chu, 'Zâwl vawk' an ti Zâwl vawk atân a pa sûm thum chin chung lam an hmang a; vawk nu a nih chuan no hring tawh chin an hmang Vawkrial chu 'inrialna' an ti a, hman an duh lo Zâwl vawk chu ai enna a ni a, a thin an en a, a that chuan zâwl an sawi a, a that loh chuan talh nawn leh a ngai Sa thin tha lo chu, a mît ping te, a thin bawl hrep hrup te, a laia lei ang awm te a ni

Zâwl vawk hi palai ruaiah an hmang a, ruai theh zawh hi mo lawi hun a ni. Mo hian thlahtu atân thian nula a sâwm a, a vêngtu atân a nutate an tel bawk a, chu chu 'Mo chal' an ti Mo lawi kal chhuah rualin upain' "Pathian samsuihin, fanu fapa chawiin" tiin mal an sâwm sak An lawi chhuah hnu chuan mo chu thil theihnghilha kir emaw, hnung lam hawi emaw an duh lo Mo lawi kal chu tleirâwl leh naupangin se êk leh chirhdiak thil bâl thei chiin an lo dêng (theh)a, chu chu 'mo se êk den' an ti a Chutianga dêng thei lo tûrin mochal leh mipa lam palai kalhovin an vêng a ni.

Manpui Mo man hi, 'manpui leh man-tê (man tang)' tiin chi hnih a awm Nula narân man tlângpui chu, thi nghâwng bah thei lo,(tlîng-ruak)-in tlai li a man a; thi bah theiin tlai nga an man. Lal leh neinung deuh fanu chuan tlai ruk an man Tlai sarih man mi tlêm tê an awm a, chu chu mi inngaihlute tih chi a ni a; dem a kai deuh thin A tlângpui thuin nute man an zui deuh thin A nu tlai nga man a nih chuan a fanu pawh tlai nga tih angin. Mahse, thi a awrh loh chuan tlai nga a man thei lo Tlai nga man chuan thi val nga, tlai ruk man chuan thi val ruk a awrh ngei tûr a ni. Thisen pal (fa hring tawh) chu man bi aiin tlai khatin a kiam Tlai hi, sela a ni a, tlai hnihah sepui a ni

Se nufa, a no la tê hle mah se, man a tân an pêk chuan tlai thum aia pawm a ni Man chu inpêk tlâk a harsa bawk a pe thei awm mah se, a vaiin an inpe ngai lo. Manpui pêk dân chi hnih a awm a 'Sum-zân-lût' leh 'Se-ro khên' tih a ni

Sum-zân-lût chu a tâwna pêk a ni Pêk hnu-hnûn atân tlai khat an dah ngei tûr a ni Tlai ruk man chuan sepui a dah ang a, a dah loh zawng chu 'sum–zân-lût' an tih chu a ni Sum-zân-lût a pe kim thei lo a nih chuan mo neitute nulain pasal a neih hunah man an dawn atanga pêk ngei tûrin a tiam thei a, chu chu 'sekotchhiah'an ti Hei hi sum-zân-lût tho a ni.

Se-ro-khen chu, pêk hnuhnûn atân, tlai emaw, sepui emaw a dah kha a ni 'Thutphah' ti an awm bawk Serokhên pêk hun chu, inneite. nupa, an fate upa berin nupui/pasal a neih huna pêk a ni Serokhên an pêk chuan, man dawngtuin pawn dum a pe ve thung. Sial an chhun hman tawh a nih chuan, se chhun puan an pe a, an chhun loh chuan pawn dum narân zodi puan an pe Chu chu 'Puan-vawm' an ti

Man–tê Man–tê (man tang) chu manpui zînga tel lo, a hrana pêk a ni. Se-tlai a ni a, unau sem darh tûr a nih avângin sial pe lovin chêng sawmhnih pêk a ni Mantê tang hian Nivawm chêng hnih, Naupawnpuak chêng hnih sem chhuah a ni Nivawm chu Mo (pasalnei) nîin a ei 'Ni-ar' ti an awm bawk Naupawnpuak chu mo, a nau-sên laia awmtu bîkin a ei Chutiang an awm loh chuan mo laizâwn zînga pakhatin a ei A dang chu palalin a ei tam ber a, unau, man ei phâk chin an sem darh a ni Khaw danga pasal nei chuan, a va, lawina khuaa an unau pakhat palal atân an zawng a, man an eitîr thîn Man eitu zawng zawng hian

mo leh moneitute nupa tân âr emaw, an neih thil chi khat khat indan nân an pe a. Man enuten thil an pêk zawng zawng chu an inthen chuan hmeichhiain an hâwn lêt leh a ni

Pusum Manpui leh mantê zînga tel lo, a hranin puin pusum a dîl Pusum chu se ke zui a ni a tlai li man chu chêng li; tlai nga man chu chêngnga, tlairuk man chu chêng ruk a ni. Pusum chu an inthen pawhin man dang angin a kîr ve lo va fanghma no ei a ni Pu chuan pusum a dîl pahin, in kan nân âr pakhat a keng ngei tûr a ni.

Puchuam: Puchuam hi mi tin neih a ni lo va, hming satu emaw, pu atân a zawnin emaw, zu bêl khat leh âr pikhatin hming a deih a, tu atân a thlâk (vawn) chauhvin puchuam a ni Hming satu nazawng hi puchuam an ni lo. Puchuam chuan a a ṭûlnaih pu nih a tling tûr a ni Puchuam chuan pu pui ei zâtve a la thin Man siwi lain puchuam an neih thu an sawi loh chuan, mipa lamin pe lovin hmeichhe lamin an pe a ni.

Thlah man: Mo thlahtu, mo thian chu mo neituten thlah man ârpui an pe Hei hi a thianin pasal a neih huna rulh tûr a ni kher lo A ṭhian sâwmi apiangin thlah man chu an ei a ni.

Se khung-ar: Man atân sial an pêk chu, mo neitu' ṭhian (rual) chuan sial a khung (pêk) sak a, hmeichhe lamin sekhung manah âr an lo pe a, chu chu, 'Se–khung–âr' an ti Hah zû an lo beng sak (siak) bawk thin. Sial inpe lo va tangka an inpêk pawhin se khung ai a ni a, se-khung-ar pêk tho tûr a ni Mo thlah man leh se khung man hi a inzât chiah a ni.

Rem ar. Mo lawi an thlen hnuah mipa Inah ar an tal a, 'Rem ar' tih a ni; 'Ar chuk' an ti bawk. Puithiamin zukhâwn a fâwp a, ar chungah phuhin a chham a "Tuak ang, tuak ang (*Mo leh mo neitupa hming lamin*) tuak ang Fanu chawiin tuak ang, fapa chawiin tuak ang Tarkûnin tuak ang," tiin mal a sâwm sak a; ar chu a talh hnuah mipa ṭhian an pe Puithiamin rem ar a talh hi inneihna neimnghettu a ni

Khâwn thiang: Puithiam rem ar talhna zukhâwn—ah dâwn pahnih an bun a, mo leh mo neitu an fawh tlântîr (an in dûn) a, chu chu, 'Khâwn ṭhiang' an ti

Infan Tlangvâl' Inah nula a luh a,a fan chuan, nula hming chhiat manah man bi bâkah tlai khat a pung. Mipain a lo pawm rem lo a nih chuan, pawndum emaw, pawnfên emaw a pe ang a, zân riak lovin a hâwntîr tûr a ni. A lo mutpuia a hâwntîr leh si chuan 'mâk' a ni a, man a pe tûr a ni. Nula' Inah tlangvâl a luha a fan chuan, tlangvâl hming chhiat manah man tlai khatin a kiam Hming chhiat man hi, fanghma no ei a ni lo.

Se—hrui sât chat. Inbiak rem hnua man pawh thah vek a nih hnuah tlangvâl dangin a chuh hneh a nih chuan, 'Se-hrui sat chat' tih a ni Tlai khatin a man a pung a, fanghma no ei a ni lo Inpuah buaina a awm tawh a nih chuan a be hmasatuin hmeichhe lam a chawitîr thei

Chârsût phawi: Unau zînga a naupang berin pasal a neih chuan, 'Chârsût Phawi' tih a ni, tlai khatin man a pung thei. A nu rokhâwmtu a nih avânga man pung a ni a; a nu thih hnuah a nu ro zawng zawng a khâwm ang. Ute pasal neih khalh

leh khalh loh thu ni lovin, fanu naupang ber a nihna chauh hi, 'chârsût phawi' tih a ni. Man pung hi fanghma no ei a ni lo.

Inneih serh hun: Thiţîn (Vansâr) thlaa inneih an serh. Chu chu August chawhnu lam leh September chawhma lam thla de leh thla de inkâr thla khat chhûng a ni. Nimahsela, July thla aţangin September thleng thla thum chhûng chu inneih nân an duh meuh lo.

Kum khat chhûngah In khat aţangin nupui nei leh pasal nei lût leh chhuak awm a thiang lo. 'Vanduai zâwk an awm duh' an ti. A lût ţhiang leh a chhuak ţhiang chu an serh lo Inbiakrem hnuah tlangvâl lam Inah pawh, nula lam Inah pawh ni se, mitthi an awm chuan, 'ruang delh' an ti a, a kum chhûnga inneih an serh ţhîn.

Hmeichhe thuam: Mo chuan a pasal Inah pawnpui, thûl, êm, hnamhrui, tuthlawh, hmui sahriak, samkhuih leh pawnbu a chhawm a. Hêng hi hmeichhe thuam a nih avângin, uirê vâng ni lo va, inţhenna dangah chuan hmeichhiain a hâwnpui leh vek a ni. Ţhangthar hunah chuan pawnpui aiah rizai, thûl aiah thingrem emaw bizu (almira) emaw, a hunin a zir ang zêlin an chhawm ta a ni

Mâk: Mipain a nupui a duh lova a ţhen chuan, 'mâk' a ni a; man ba zawng zawng — serokhên chenin a pe kim vek tûr a ni Khumpui luah a nih chuan an buh—bâl neih zawng zawng hmun thuma ţhen hmun khat hmeichhiain a chang a; chu chu, 'Thlai ţhen'an ti. Mâk chu a pate'n vawkin a thla an hual ţhîn. Thlahual hnuah a pasalin a hruai leh chuan tlâi khat pêk belh a ţûl'a; chu chu man zînga chhiar tel a ni lo va, fanghma no ei a ni.

Sum chhuah Hmeichhiain a pasal a duh loh va a hâwn chuan, 'Sum chhuah' (tân) a nı a, man pêksa zawng zawng manpuı, mantê a kîr vek ang Man atân sıal an pêk chuan, an pêk taka kha a kîr a, no a lo neı pung a nîh chuan a pung chu a kîr lo vang

Sum lai tan, pêksa chang Nupa thuruala ın-ṭhen an remtı a nıh chuan, 'sum laı tanın' emaw, 'pêksa changın' emaw an ınṭhen theı. Sum laı tan chu man zawng zawng zâtvea ınsem a nı a, pêksa chang chu, man pêksa zawng hmeıchhıaın a chang

Uire: Pasal neı laı mıpa dang nên an mu tlâng a nıh chuan, 'Uıre' a nı a, man a pe lêt vek ang, a taksaa a ınbel laı bâk chu a hâwnpuı theı lo A thı awrh laı chenın hlıh sak vek a nı . A pa In lamah thawmhnaw a lo chheprelh hman a nıh chuan, chu chu sawıbuaı theıh a nı lo. Uırê tıh a hrıat veleh a hnawt chhuak tûr a nı a, uıre tıh hrıat hnua nupa anga a la awmpuı chuan uire anga hnawhchhuah theıh a nı tawlı lo

Thih ṭhen Nupa tu zâwk zâwk pawh thı se la, man chu a bate nên pêk kım vek a nı Ṭhı chu a dam zâwkın duh a thlang theı a, tlaı khat aıa pawm a nı Hmeıchhıain thı a hâwnpuı chuan, a man tlaı khat hen aıa nan tûr a nı a, mıpain ṭhı a chan chuan man ba pêk kim vek a ngai Hmeıchhıa a thıh chuan a chhûngte'n a thlarau an hruaı a, hmeı-chhe thuam an la Mahse, fanu a neıh chuan thuam chu a fanu tân-an dah a nı

Inthen dân dang: A pasal a mıpa theı lo (zang- zaw) a nıh chuan, mâkın a hâwng ang. A nupui hmeıchhıa nıhna tlıng lo (chhu pıng) a nıh chuan, sum chhuahin a hâwng ang Mı'n nupuı

dang khumpui luah tûrin hruai sela, a nupui hmasa chu mâkin a hâwng thei.

Mi' nupui, tlangvâlin pawng sual sela, lo hlawh tling a nih pawhin uire—a ngaih a ni lo. A pasalin iai phah nân a hman chuan mâkin a hâwng ang Pâwng sualtu hian sual hremna se tlai a chawi sûr a ni.

Ṭhi—chuam: Man bi ang zêla ṭhi awrh tûr bituk chu, 'Ṭhifâng' an ti Ṭhifâng bâkah nei—nungte chuan a chuangin ṭhi an bah thin a, chu chu, "Ṭhichuam" an ti. Thichuam chu hmeichhiain a duh duhin a hmang thei An nupa thuruala ṭam—bara an hman tawh ṭhichuam leh hmeichhe thuam dang pawh nise, inṭhen hunah sawibuai theih a ni lo

3 KÛT

Mipui vântlângin hunbi neia inkawm hlim nân zu inhona an siam chu, 'Kût' tih a ni An hnathawh rah an seng zawh hun leh âwllén laiin kût an hmang ṭhin. Hmân lai chuan, kût ni vâng—thla leh chawng chen hun lo thleng tûr hi an nghâk-hlel a, hahipin an sawi ṭhin Kût chi thum a awm a :(1) Mim kût; (2) Pâwl kût; (3) Kûtpui/Chapchâr kût te a ni.

(1) **Mîm kût:** Kût zînga an hman hmasak ber chu, Mîm kût a ni. 1550 vêlah Seipui khuaah an lo hmang tawh niin an ring A tîrah chuan mi-pui vântlâng kût a ni lo va, khawhar lusûn chhûng-kuain mitthi tân thlai thar zu an chiah aṭanga tin-chhuah a ni. Khawharte chuan an chhûngkaw zînga thi taten thlai thar an ie ve loh avângin an thla-hlel (siherh) êm êm a. Mitthi pawhin thlahlel ve hlein an ring a; thlai thar zu an sa a, ina lo hun chuan ar an tal a, buh thar an chhûm a, chhang leh

thlai thar dang nên thi an chhiah. Chhûnah unau laina sâwmin zû an inkhâwm ṭhîn. Chu chu, 'Thar–thichhiah' an ti. Nupui sûnte hian thar-thi an chhiah zet loh chuan nupui dang an zawng ngai lo Thar–thichhiah an buatsaih hnuchuan, mitthi pawh lungsi takin an ṭîn ta niin an ngai a, 'Thiṭîn' an ti bawk.

Hun a lo rei deuh hnu chuan, khawhar lung–lêngte chauh ni lovin In tinin zû an sa a, a huhovin zû an in a, mipui kût a lo ni ta a. Pi leh pute chu buhchang chîng lovin buhtun leh vaimîm chînga khawsa an ni a. Buhtun an seng hmasa a, Vaimîm an seng leh a. Vaimîm seng zawh hunah kût an hman avângin, 'Mîm kût' an vuah. September thla tâwp lam leh October thla tîr inkârah hian an hmang deuh ber a, September thla hi Mîm kût thla an ti zâwk mah a ni.

Mîm kût hman rual hian Zofate zînga hnam hrang hrang pawhin kût an nei ṭheuh va An hman chhan chu lusûnte thil tih aṭanga inbulṭan niin a thuhmun vek a. Nimahsela, tlâng hrang hranga awm an nih avângin an hming vuah erawh chu a inang lo. Tedim miin 'Khawdo' an ti a; Zangiat–in 'Dawngpui' an ti. Zahau leh Simin 'Fânger' an ti a; Halkhain 'Tho' an ti.

(2) **Pâwl Kût:** Pâwl kût chu buhchang an chîn hnua an hman a ni a, kût chi thum zîngah a naupang ber a ni ang. He kût hi Mîm kût aṭanga lo chhuak a ni a, buhchang chîngte chuan Mîm kût hman hun laiin thlai thar an la nei lo va, Mîm kût chu a hming bo lohna chauhvin an hmang ṭhîn a. Buh pâwltlak huna an hman avângin 'Pâwl kût' an vuah a; January thla tirah an hmang ṭhin a ni. Buhtun chînghovin Mîm kût uar taka an hman tawh chuan Pâwl kût an hmang tawh ngai lo.

(3) **Kûtpui/Chapchar–kût:** He kût hi urhsûn takin an hmang a, kût zîngah a ropui ber a, 'Kûtpui' an ti. 'Kûtpui hman hun chu buhtun lo rih zawh âwllên lai tak a ni. Tuahpui a pâr a, hmâwng hnah a til a:

"Hmawng hnah til iai iai e, Tuipui In chungah; Kut khua rel na e"

He hla hi 'Tlingi zai' an ti. Seipui khaw mawng khâm koyah hmâwngpui a awm a, a hnuaiah 'Tuipui' an tih lui a luang a. Chu lui chunga hmâwng hnah a tilh hun chu, "Kût hun a ni," tia an lo chhinchhiahna a ni.

March thlaah lo an rît a, lo rih zawh hah chawlh nân April thla tîrah an kût thîn. An lo rih chu ruah a sûr loh pawhin chirh (sih) kam leh lei hnâwngah buh a ţo va, 'buh ke a lang e, kumpui a linglet ta,' an ti thîn. Thlai hlui kum a zo ya, thlai thar kum intanna a ni a Kumpui linglet hian, kum khat chhûnga thil thiang lo — kawlâwkte kha a thianfai ta a ni Entîr nan: 'Kum khat chhûngah lût leh chhuak awm a thiang lo' an tih chu lo rih hma lawk khân a uin nupui a nei a; lo rih hnua buh ke a lan veleh a nauvin pasal neih a thiang tawh a ni Kûtpui chu kum hlui thlaha kum thar lawmna a ri. Ţiau thlang lamah chuan lo rih a awm tawh lo va, kût hun pangngai kha chapchar lai a lo ni a; chapchâr âwllên laia kût an hman avângin, 'Chapchâr kût' an ti ta a ni.

Khua a lo thâl a, kûtpui lo thleng tûr hian an rilru a khawih hle a; kût chai hlaah an lung a lêng tan ta thîn a ni A hun hma thla hnih dâwn vêl atangin kût an ur a; lal tualah emaw, mualah emaw meipui an chhem a, an chai thîn a ni. Thla ên ţhat lai an denchhena:

1. Kutpui kan ur Seikhaw zawl mawiin,
Thlapa zan kal mualah liam ruai e
2. Kutpui kan ur thuangruah chiar nghian e,
Chappui rawh lokvin a tul ngai lo

A chunga hla hi Chhim zai a ni a, Seipui khuaah kûtpui an ur thu leh kût ur hun chu kawihthuang pâr lai ṭhuangruah sûr hun a nih thu a tilang a ni

Kûtpui a hun dawn chuan thlen In tûr an ruat a. Kûtpui thlenna chu a tlângpui thuin khaw upa leh lo hual lo ṭha nei pha chin an ni deuh ber ṭhin Khawhar Ina thlen châng pawh a awm Zû an inring sa ṭheuh va, an pawk kumah chuan upa neinung deuh chu rûn tûrin an tiam sa a; zu bêl thum, bêl li lai an inring thin 'Rûn' tih chu an Inah kût chai hla hmang tûra va pan tihna a ni Thlen In chuan zu bêl nga aṭanga bêl sâwm thleng an inring ṭhin a ni Mim kût ang bawkin naupangin thlen In hran an nei

Kût niah chuan sa ei ṭheuh an tum a, zân riakin an ramchhuak ṭhin a, 'Kût sá zawng' an ti Kût sa an zawn ṭum chuan an hlawhtling duh bîk an ti Ramchhuak ve loten sazu, sava, sangha leh chak ai te an lo zawng ve ṭhin a, chu chu 'ramvâk' an tî Tin, kût sa atân sakûng vawkpa talh an chuh bawk Mahse, kût nipuiah chuan, 'Khuain a chhâng lo' an ti a, sakhaw biakna an hmang ngai lo Ramchhuak an hlawhtlin chuan tlâng an tlir a, 'Kût sa zawng an lo hâwng e,' tiin an hmuak chiam ṭhin

Kût sa zawng hâwn ni atûk chu kût ṭan ni a ni Tûkṭhuan ei khamah thlen Inah zû an beng a, an inpan khâwm ṭhin Khawihnunin vapual lem an siam a, a chalah ṭuahpui pâr belin tlangvâlin an tawn a, ngotekherh puan an sin Nulain pângkhen mu kual leh pisir pâr tawnin, pawntlâng ṭiál an sin a, kawrchei an ha Zu an kam nam (rul)

deuh va, hla an sa ṭan a:

"1. *Kan lammual a chuai,*
Sial ki ring leh lênchâwm va la 'u.

2. *Sial ki ring leh lênchâwm va la' u,*
Amah erawh tlai khua kan var pui.

tûn khuang an bêng a, khuang ben rualin sechal ki ring tak an tum a; inkaihkuahin an sawi dual dual mai a ni. Lâmthai an ṭan dâwn a,dingin an kokiah an inkaihkuah ṭheuhva tualah an chhuak ta a ni. Dinglam ke sîr lamah an pên hnuin vei lam kein lei an ṭhai zeuh a, hei hi 'Lam-thai' an tih chu a ni. Lâm an thai lai chuan an inkaihkuah kual pup a, ding lamah zawi zawiin an herkual a. A laiah khuang bêngtu, seki tum tu, zai vawr leh lâmtu an awm. Lâm-thai an hah chinah an ṭhukual a, ṭhu chunga zai rem chi an sa leh a. Kût chai hla chi tam tak a awm a: Chhim zai, Tlawh zai, Mangkhai zai, Neihlai zai Thailung zai, Tiuangtlili zai, Lêra zai, Hualngo zai te a ni. Chhim zai chu hla tam ber a ni a, Zopui zai leh Darlung zai pawh hi Chhim zai chi-a phuah a ni.

Kût ni hnihna chu nipui ni a ni a, chhâwng hnawh turin tlâng an au va. Thlen Inah chai hla saa lâm an thai hnuin tlai lamah lungdawh an pan a, lâm-thai pah zêla kal an ni a, an hnungah dâr tumin an zui. In tin aṭangin buh-bâr-kho (Chaw-thlêng)-in chaw leh artui an chhipchhuan a, an thûl khung ṭhawmhnaw ṭha ber bur hain an fate chu an hmachhawm a, lungdawh panin an kal chhuak a. Lungdawh neituten zufâng tui bêl lianpuiin an rawn zâwn bawk. Upa lâmthaiho an thleng a; lung-dawhah lâm an thai a,zu chu hai lêng (zu inna fian)-in an sem.

1. *Kum sul lo vei kut khua in rel e,*
In hrai sial hmachhawmin, dawnlung chungah
Neih tin zar che u
2. *Kan chauh leiah rolung thang kan dâwl,*
Lalngova chuang lo ve, hnam tin hrai chawi
Mi za chuang na e.

A chunga zai hi tlawh zai a ni a, kum veiin kût hun a hril chhuak a, an neih tinrênga inthuamin an fate hmachhawm a, lungdawha an kal thu leh, lungdawhah chuan a hming putu tel lova mi tin an chuan thu sawina a ni. Zu an sem zawh chuan chhâwng an hnawt a. Chhâwng–hnawh chu chaw leh artui chawhpawlh an duh duh an barh a, barh lêt tumin an inûm zawr zawr mai a, an sa chêl chûl mai a ni. Mipuiin hlim êm êma an hman laiin lungdawh neitu leh lusûnte chuan, kût hmang ve lo an chhûngte ngaiin an ṭap an ṭap ve thung.

Chhâwng–hnawh an zo va, lâm thai pah zêlin an hâwng a Rûn tûra an tiam sate chuan an Inah chai (lam thai tûrin) an sâwm a Tichuan, an zu neih a zawh chinah khawlaiah lâmthai pahin In dangah an insawn a Hausak kumah chuan ni thum aia tam an hmang a, an hlim êm êm ṭhin a ni.

Chhâwng–hnawh a lo awm tanna chu, lung–dawh neitute'n chaw leh artuiin lungdawhah thi an chhiah a. Chu chu naupangin an ei a, fiam-thu thawh nân an inbarh a, chuta ṭang chuan an hmang hlen ta niin an sawi Khaw ṭhenkhatah chuan kût hi urhsûn takin hmang tawh lo mah se, hnam nun–phung humhalhna anga ngaiin chhâwng-hnawh chu an hmang rei hle a. 1975 thleng khân khaw hnih thum vêlah chuan chhâwng–hnawh a la awm a, a hmang rei ber khua chu Bochung a ni

4. ZU LEH ZUK-LEH-HMUAM

(1) Zu: Zu hi kawng tin rêngah an hmang a, sakhaw biaknaah te, chawnlâmah te, saaihnaah te, thih ni khuaah te, leichawinaah te, khual lian dannaah te, ţhian ţha duhsaknaah te, an hmang vek a ni. Zu ruih avânga an inhau thinur pawhin zu bawkin an inthlêm lungawi leh a. Zu hian kawng tamtakah ţangkaina a nei a, hman dân thiam loh chuan hna sual tak a thawk thei bawk.

Zu thlum leh thlum lo a inthlau hlei hle a. 'Zu thlum elkhên, zuthlum buang, zu hnam nam, zu liang, zu thûr,' tih a awm thluah a. Zu thlum elkhên chu dangah (hrawkah) a tla êm êm a, pum a tipuar lo va, zun a tiam hek lo Ţawng a titui a, thiseinaah a kût a, hmai a tisen ţhîn. Zu thlum buang chu a thlum nâa ruih a har. Zu hnam nam chu rîm a nei a, in a hrehawm. Zu liang chu a tîrah thlum angin a lang a, a rei deuh hnuah a ţeuva chil a fawm ţhîn. Upain zukhâwn an tem a, 'A thûr thei e' an tih chuan a lo hlimawm hle ţhîn a; 'a thlum hle' an tihna a ni. Zu chi hrang hrang a awm:

Zupui: Buh emaw, Vaimîm chiah puam emaw an dêng a, a vai nên ngânah an âwm a. hmanna a tam ber a ni.

Zufâng: Uluk taka siam a ni a, zufai tih a ni bawk. Buhchang pawh buhtun pawh siam theih a a ni a, an dêng fai a, favai dip tlêm tê nên an pawlh a, ngânah an âwm ţhîn. A tui a nâlin a thlum tui duh bik a, upa chanpual a ni deuh bîk.

Eichuam: Buhban fai an chhûm a, bêlah an bilh a, chhûngkaw chhâwlhâl hâwp atân an chiah a, naupang nalamin an ei ţhîn. Chhûngkuaa an ei bil thin avângin, 'eichuam zufâng' an ti a, 'nau chaw zufâng' an ti bawk.

Ţinzu: Eichuam zufāng sak dân nên a inang a. buhpui chhum a ni thung. Hei pawh hi mipui hraina a ni lo.

Rakzu: Zu tuiso khû (hu) kha tui vawtin an titui leh a, chu chu an lo dawh a ni. A mi hmer a nâ a, ruih chhiat a awl bik. An siam thiam hnu-hnun ber a ni a, an hman lâr ber a ni ta

Zu sak dân. Buh emaw, vaimîm emaw, zu atân an siam tùr chu an den hnu chuan 'Ngân' an ti. Ngân âwm tûr chuan Bêl pahnih a ţûl. Khâp sarih bêlah tui an dah a, thukah an chhuang a, chu chu, 'Ngân do bêl' an ti Changêl kâwr emaw, pawn-chhia emaw an zem kual a, bêl rawng chungah an dah kual a, chu chu, 'Ngânsâp' an ti Khâp ruk emaw, khâp sarih emaw bêl mawng pawpah 'ngân dam' an tih hnâng tah âwng an dam a, a chungah ngân chu an dah a, chu bêl chu 'Ngânbêl' an ti Ngân bêl kha Ngânsâp chungah an zu nghat a, bêl leh bêl inkârah a thaw a chhuak thei lo Ngân do bêl chu meiin an ur ta vut vut a, ngân bêl a thâwk chho va, a hmin thuai mai a ni.

A hmin hnuah tladarh khovah emaw, pherah emaw an khawrh dai a, chawl (dawidim) an phul a, tah-rang khovah hnahin an bilh a, tûk thum hnu-ah an hai tho thin. Zu tho chu rapa an hâk ţansa bêlpa chhûngah an thun a, thaw chhuak lo tûrin hnahin an tuam a, a rawngah hruiin an rêk bet tlat a ni Bêlpa chu ngân khat bêl leh pui khat bêl a awm a Khâp ruk bêl khata chhum hi, ngân khat a ni a, ngân hnih chu, 'Puikhat' emaw, 'bêlpui' emaw an ti.

Chawl siam dân: Chawl (dawidim) hi a tîrah saphai ek atanga siam chhuah a ni an ti Buhfai an chiah puam hnuah an deng phut a, chhang ângin an chiar a, an bêng phêk a, an chawl neih sa

an phul a, khovah emaw bêl chhûngah emaw favai kârah an dah a; zan thum hnuah a tho. Fa nei thei lai leh pasal nei lai chuan chawl siam a thiang lo an ti a, hmeithaiin an siam thin.

Zu in dân: Zu an khâwn chuan khâwn rêl an awm a, an thlawr chuan zu semtu an awm. Zu chu duh duhin an thâl ngai lo. Zu in hmasa tûr chu a tlângpui thuin lal leh upa an ni. Zu inna chhan leh a hmuna thuin, in hmasa tûr an awm Chawnlâm niah chawng upa, sa aih niah sa ai tam, khawhar lênpui niah khawhar chhûngkua, Phung-bâwm zu-ah thleng hmasa apiang tih angin Zu a tam deuh chuan zu semtu kuta pêk ni lovin duhsak mite chu, 'inleh, intâwk, inkhawh, inbir' tiin intîr theih a ni.

(2) **Zûk-leh-Hmuam:** Tuibûr an lo hman ṭanna hi hriat phâk a ni lo. Zofate hian Tibet ram aṭangin Kâwl ramah an rawn chhawm a nih an ring hial a ni. Tuibûr zûk leh hmuam hi hnam dang tih ve ngai loh Zofate chauhvin an hman niin a lang Hmeichhiin tuibûr an zu a, mipain tuibûr tui al an hmuam a; vaibêl zu an awm bawk Hmeichhia pawh kum upa chinin tuibûr an hmuam. Kuaite leh maizial zûk hi chu hnam dang tih dân an lâk a ni.

Tuibûr: Tui an thunn a, a hnuaihnung bera dâwng (thei) hi 'Tuibûr mawng' an ti. Tuibûr mawng atân mau châng ṭha tak an hmang a, tûr hnuah chuan thirphêk an kual a, chutah chuan tuibûrlai an vuah. Tuibûrlai hian kâk a nei a, a kâk ding zâwkah chuan rawdâwn an vuah a, chu chu 'Phunthli' an ti. Phunthli hmâwrah tuibûr lû an vuah. A kâk zâr zâwkah chuan tuibûr dâwr an vuah. Dâwnah chuan thirkhai leh chhînkhup an khai thin. Chhînkhup chu tuibûr lu chhinna a

ni a; thîrkhai chu vaihlo nung thei lo hawlh âwng na a ni. Tuibûr lu-ah vaihlo an ṭankai a, dâwnah an pak a, a khu khân tuibûr mawnga tui kha a fan vêl a, a lo al ta ṭhin a ni. Thun khat chu thei khat an ti a, a al chuan tuibûr ûmah an thun zêl a ni.

Tuibûr al hian ṭhianrual a kâwm zau thei a, khawhar lênpuinaah a ṭangkai bawk 'Sepui chawi tûr tuibûr hmuam khatah a tla' tiin ṭawng upa an lo nei. Thinur hle tawh pawh tuibûr an ṭheh a, an thlêm chuan an nêm duai mai a ni. Tuibûr hi hla-ah pawh an lo chuantîr ṭeuh a ni. Salulam hla pa-khat târlang ila·

Duh leh burtui hmuam thul i' chang rêl thul i'.
Lenrual lakah ka khel thu ka hril ngai lo

Nu leh nulate chuan an chhûngkaw mipate tuibûr nghei hlauvin tuibûr zûkah ṭan an la hle thin. Feh kawngah an zu a, chhûnah hlo thlo pahin an zu bawk. Nula tuibûr zûk taima chu pasal ṭha an hmuh phah a ni. Hmân lai chuan tuibûr khawp-kham loh avângin nupa tualthu chhiatna a awm ṭhin. Hun a lo danglam zêl a, tuibûr zu an tlêm a, a hmuam pawh an tlêm sâwt hle a. Tuibûr zûkna khâwl an siam thiam hnu chuan tuibûr hmuam an pung leh ta

5 THUAM LEH INCHEINA

Incheina thawmhnaw hi a hun azirin a danglam zêl a. Hmân laia inchei dân leh Vailen hnua inchei dân a inang lo Japan râl hnua inchei dân a dang leh a, chu pawh chu tûn laia inchei dân nên a inang tawh lo Pawnchei leh kawrcheite hi tûn hnuah chuan a ṭial dân a mawi bîk a; la pawh a vâr ṭhain a nalh bîk riau a ni.

Mipa silhfên te chu, tual tah kawr vâr bân tlâwn khûp chhîna fual a ni a, a kilh atân a hma lamah

puan them an thui chilh a, an suih mai thîn. Kawr nghâwng a mûmа cheh a ni. An taiah hruiin an hrêng a, diar vâr an khim. Kawr-fual hnuaiah pawnngo an veng. Hna an thawh châng chuan hrên an kaih thîn. Pawnven hi Seifate tih dân a ni. Zofa hnam dangte chuan hrên an kaih a, hrên dum kaih leh hrên ngo kaih an awm

Hmeichhe thuam chu, nuin pawnfên dum chàwn thleng an fêng a, tual tah kawr vâr bân tlâwn mawngtam hup, a hma lam kawr kilh aiah la hrui suih an ha Lukhum vâr, a sei lam hlam khat vêl, khâp khat vêla hlai an khim vêt thîn. Nulain kawr vâr, a bân lasena tial an ha a, pawnfên phel a dungzâwnga la sena tial an fêng Pawntah chawp bân chen vêl an khim. Inchei nân pawnfên dum tlângkawi an hmang.

Naupangin puan an sin a, tual tah kawr var an ha. Hmeichhe naupang chuan an nulat hma zawng chu sêpsual (sêpsuap) an fêng. Sêpsual chu fîp takin la an thlûr (hrual) a, chu la chu vet hnih daih tûrin an bung a, a hmawr an bawl Chu chu la hruaiah an ram tlar thliah mai a, la hrui chu an kâwngah an suih bet a ni. Sêpsual hi naupang chuan an hmang rei hle a; 1960 kum thleng khân hmun thenkhatah hmuh tûr a la awm.

Khuangchawiin thangchhuah puan an nei a, chi khat chu awm mai maia sin chi a ni. Chu chu pawnngovah a sen leh a dum te tak tê tê zing takin an tial a ni. Chi khat dang chu pawndum a sen kalha tial a ni a, chawnlam nikhua leh puipunnaah an sin thin a, thih huna ruang tuamna tûla vêng pawh a ni. Sechhun puan a awm a, sedawi chhun chinin an nei Zung li bawka a dum leh a sena tial a ni a, la dum bânna lai tukah zungte bawk vêlin la vâr an bâng a, chutah chuan la senin an chawih An thui kawp hnuah chuan la sen chawih chu

hmun li-ah a awm ta a ni. Se chhun ve loten zodi pawndum sin theih a ni na a; pawnngo an sin zâwk ṭhin. Tlangvâlin ngotekherh puan an veng a, tui-bûr ûm pai nân iptê an ak ṭhin.

Ṭhi: Mipain ṭhipui leh ṭhivâl an awrh a, hmeichhiain ṭhival leh ṭhidum leh ṭhiṭial an awrh. Pumṭek ṭhi hi ṭhi man to bera an ngaih a ni Tûn hnuah chuan chawite ṭhi leh ṭhihna te an awrh.

Bengbeh. Hmeichhiain saiha te, ṭhifang te leh dârkual te an bengah an beh. Mipa pawhin beng an vit a, bengbeh an nei Lal chuan ṭhipui an lo beh ṭhin a ni ang — ṭawngnaah pawh, 'Ṭhipui beh chin' tih leh 'Ṭhi beh lo thu' an ti ṭhin a 'Lal thu-nei chin tih leh lal thu lo chu miten ngaisâng hek lo,' tihna a ni. Hmeichhia chuan naupang aṭangin puitlin thlengin dâr leh tangkaruaa siam huiva-êkzial bengbeh an beh.

Ngûn: Ngûn hi hmeichhe naupang aṭangin puitling thlengin an bun a,dâr ngûn kual khat emaw, kual tam deuh emaw an bun thin Bân bun a awm a, chu chu 'Bannâk' an ti a, bân bulah an bun ṭhin

Kingkul leh Ṭhimkul: Kîngkûl chu mipa thuam a ni a, thîmkûl chu hmeichhe thuam a ni Sam zial rêk beh nân an hmang a, incheina chi khat a ni bawk. Kîngkûl chu thîra siam a ni a, zungchal chen vêla sei, a hmawr zûm a ni. Ṭhîmkûl chu saipir vêla sei, dâra siam a ni.

Elkim leh Hrangkha Kâwnga hren chi ve ve, hmeichhe thuam a ni Elkim chu dâr zai herh pum a ni Hrangkha chu dâr phêk thlep, rem taka siam, chhuak hnuhnûng a ni.

Kep: Kep hi tuifinriat rannung chi khat kâwr a ni. Hmeichhiain naupan lai aṭangin pasal an neih thlengin ṭhi kârah an awrh ṭhin.

Darselu leh Dârsekuang: Dâra chhûn selu leh se kuang (ṭhi) chu mipa naupangin an awrh ṭhin

Khîngtê: Khîngtê hi dâra siam a ni a, a mûm leh a tung a awm a,'tengeng' ti an awm bawk. Naupang thuam a ni a, a ri chheng chheng a; kâwngchilhah te, sêpsual hruiah te an khai a, kea bun an awm bawk.

Chawi lukhum: Chawi lukhum chu khuang-chawi niah chawng nuin khuanghlâng chungah a khum thin avângin 'Chawi lukhum' an ti. A siam dân chu: A kualah archangkâwm (choâk kâwl-hnâm) an hmang thîn a, tûn hnuah chuan thîr phêk an hmang. Hruipui rawng sen leh rawng danga cheimawiin an cher a. Thuah hniha kual a ni a, a laiah khawihnûn an thun. Khawihnûnah chuan sakuh an vit phun a, a hmâwrah vakiria chu khawi-hnûnin an châr a, hârin an tuam. Vakiria hmâwrah chuan pehbuk (la mawi) an chir leh a ni. Tin, a hnung lamah pihte (pingpih) thil khâwm, a hmâwr-ah thlêmthle (tlêngtle) an khai a, chu chu, 'Samkhai' an ti. Samkhai pahnih an siam a, tukkhum zâwnah an vit tawn thîn a ni.

Vakûlchâng: Vakûlchâng chu, sava mei sei leh mawi chi, vakûlchâng te, arâwnchang te la senin an vêt khâwm a, dâr chhûn kawrawng chhûngah an thun. Khuangchawi pahovin sam zialah an tawn thîn. 'Zân mualchîl' an tih zân khuangchawi pawhin an tawn phu tawh a ni.

6. TUMRIK

Zofate hi tumrîk te, hla te leh huau huau ngai-na leh lunglêng thei mi an ni.Tumrîk tam tak a awm a; dâr, khuang, seki, tumphît, talhkuang, phêng-lâwng leh lemlawi, tingtang, perhkhuang, raw-chhem, ngûkpui te a ni. Hêng zingah hian khuang an chhawr ber a; an ngaihhlut ber chu dâr a ni. Dâr chu: dârkhuang, dârbu, dârmang, dârsumsêl dâr-benthek) a ni. Dârkhuang chu khâp riat, khâp kua

a nı hlawm a, a laıah tumpawng a neı. Dârbu leh dârmang chu, 'awpui, awlaı, awtê,' tıın pathum zêl a ni Dârmang chuan tumpawng a neı a, dârbu chuan a nei lo Dárbu leh dârkhuang tam tak a awm a, a thente chuan hming a neı a, a thenın hmıng a neı lo Hmıng nei lo chu, 'maı-rang, kâwl-dâr' tıın an lam maı thîn

Dârah chuan dârbu an ngaıhlu ber a: Lıando-dâr leh Sıallâm-dâr hı a hmıng thang hlc Lıando-dâr chu. Liandovate unau thawnthu aṭanga hrıat a nı a, a sûlhnu zêl chhui a harsa a nı Sıallâm–dâr chu Ngênteho Sıallâma an awm laıın, an lal Lam-lûna'n a neı a, chuta ṭangın 'Sıallâm–dâr' tıın hmıng a pu hlın ta a nı, an tı Tûnah Ṭıau thlang-ah a awm a, Kaıhrânga fapa Zaımakthanga, Khual-en lalin a kawl nıın an sawı. Lıansa-dâr chu Lal-burha fatlum Chawnbîka, Vanchêngpuı lalın a kawl Kalzâng–dâr chu Lıanlûnga kut aṭangın Hêndova hnênah, chuta ṭangin Vanhnuaılıana hnên a thleng a, a hnu lam hrıat a nı lo Chawngtual–dâr chu Zahuata thlah chhâwng Khawtınkhuaıa, Khıangzâng lalın a kawl.

(I) **Selbuang dar**: He dâr hı dâr hmıng thang leh rı ṭha tak a nı a, Râltêho ta Lallula kut a thleng nıın an sawı. Chu chu a fapa Vûṭan a rochung a; a thlahte zînga kum upa ber apıangın lo kawl zêl tûrın thu rochhıah a neı. Vûta thlah Kaırûma fa Lıankanglova leh Lalvunga fa Zataia chu upa zâwka in chhâlın Sêlbuang–dâr chu kawl an ınchuh avâng-ın, Bawrhsâpın Aızâwlah a hrên sak nghe nghe a nı Hun a lo reı deuh a, Zataıa chu upa zâwk nıa an hrıat ṭâk avângın Selbuang-dâr chu Bawrhsâpın a pe ta a nı.

Sêlbuang–dâr hı, a man sepuı sâwm hû a nı a 1915 kum khân Chawnghawıh lal Khuangṭhıauva'n Khawhaı lal Zataıa hnên aṭangın Rs. 300/-ın a leı a,

sakâwr pa pakhat a pe tel niin an sawi He dâr hi an ngaihlu êm êm a, thih nikhua an tum pawhin dâr hian a ṭahpui ni hiala ngaiin - heti hian kawrnu zaiin hla an phuah·

"Laldang thlafam thang maw Vai chenin?
Kawllen phuar vel Laldang runpuiah;
Selbuang—dar ṭap e"

Khuangṭhiauva chu 1945—ah kum 62 mi niin a thi a, a fapa Lianhala'n Selbuang-dâr chu a kawl ta a 1978 kum aṭangin Khuangṭhiauva fapa naupang ber Lalhmingthanga'n a kawl.

Dârhuai: Dârhuai hi thawnthu aṭanga hriat dânin, Chawngvungi man atân Sawngkhâran a pêk a ni. Sawngkhâra ṭawngkamah· "Ka nu Bâwmzo si hman seh, ka pa Vânzang Hauchema' tih a awm a. Tûna Thlântlâng bial Ṭiau lui chhak lawka Vânzang tlâng a awm a, chutah chuan Vânzang hnam leh Pautu hnam an lo awm tawh a ni. Sawngkhâra hi Vânzang hnam a ni a, Chawngvungi hi Pautu hnam a nih a rinawm. Chu mite inneih aṭanga dârhuai hming hi lo lang ta a ni âwm e.

Dârhuai chu dârkhuang khâp riat a ni a; Tuidîl lal Chalvungan 1910 vêl khan a lei chhuak a. Mite'n a thian loh ringin an ngaithla rân a. Mahse a thian lohna leh a pawi na sawi tûr engmah an hre lo. Chalvunga hian dâr chu rei tak a kawl hnuin, a tute thlengin an kawl zêl a; Kâwlphaia Tahanah an pêmpui a, Hrânghiankhuaia'n a kawl laiin 1975 kumah hnam lam entîrnaa hmanah an hawh a, an titla paih a, a keh chhe ta a ni.

He dâr hi Chawngvungi man dârhuai chu a ni tak tak em? Lo dik ta sela, a huai tak tak ang em? tih hi ngaihtuah tham a awm. Thawnthu kan neihte hi thutak khûka khûkpui vâk chuan tihsual palh a awl hle a He dâr hi 'Dârhuai a ni' an ti ṭheuh mai

BUNG V

NUNPHUNG KHAWSAK INRELBAWL DAN

I LO RAM LEH RAM THIL CHHUAK

Kum tin mahni thlawh khawpin lo an nei a, ram ţhenkhatah chuan thlawh sên lohva ram nei an awm a; lo ram nei lo an awm bawk. Lo ram nei lo chuan, ram nei ta an hawh a, hawh man an pe. Lo hawh man chu, 'Longa' tih a ni a, ram ţhat dân azirin sepui thleng an pe. Lo ram chu, 'Leipui, Zo lo leh Tuklâwr' tiin hmun thumah ţhen theih a ni.

Leipui: Leipui ram chu buhtun leh vaimîm leh Ţhâlrâwl chînna hmun a ni a. Kum ruk thleng a zâwnin an tho thin. Lo rî ţhen nân lung an phun tlar thliah a, pil lâk leh hunah pawh ri pângngai hman leh a ni. Lo neitu ngaiin a nei leh a, mi dangin chhuh sak theih a ni lo Hetianga hauh beh theih chi chu, 'Lo luruh' an ti. An fate thlengin an inro chhâwng thei zêl a ni. Khaw chhûnga an awm laiin an ta liau liau ni mah se, khaw danga an pêm hunah an zuar thei lo; khaw dang aţangin an rawn thlo thei tawh hek lo.

Zo lo: Zo lo chu Vaimîm chînna ram a ni a, kum khat 'zêl thlawh a ni. Leipui ram ang bawkin a nei hmasatu' loluruh a ni a, inchuh theih a ni lo.

Tuklâwr: Thingpa hmun buh chînna ram a ni a, kum khat zêl thlawh a ni. Lo rî an siam

chawp a, chhinchhiah nân perhtê (thing tê) an sât bung a, thing an thel bawk. Kâng vârah thing luangin rî an kham ṭhîn. Lalin a duhna lai ber a insahhual phawt a, lohual ṭpain an thlang leh a, chutih hnuah chuan mei khu hmasa apiangin a dawt zêlin an thlang leh a, chu chu, 'lo pawm' an ti. Tuklâwr ṛama lo semtu chu lal an ni a, lal bân a nih hnuah V.C–te'n thu an neı ta a ni Khawthlang lamah chuan lalin fathang an ei a, an tân lo neih a ngai lo.

(1) **Thlai Chîn Dân:** Pi leh pute tlângram an kai hian, hlo thlawhna hmanrua an nei chau hle a ni ang, heti hian salulam hla a awm·

'*Khiṣa chhukchho ka hmu chhum zing hnuaiah;*
A ki rıu rıau riang lo thlawh nan a ṭha,'

Sakhi ki hi lo thlawh nân an ît thu he hla hian a tilang a. Hmasângah chuan sakhi ki leh sazuk ki hi lo thlawh nân an lo hmang tawh ṭhin a ni ngei ang.

Thângtlâng leh Rûn kam leh Lêntlâng dung vêla an awm lai chuan buhtun leh vaimim hi rinpui bera an chîn a ni a, tûnah pawh hêng lai chêngte chuan an rinpui ber a la ni.

Buhtun: March thlaah an chîng ṭhin. A chi an theh a, lei an rît a, chu chu, 'Lorîh' an ti. A ṭo hlimah a ṭo chhahna lai tuthlawhin an rît a, a ṭhen a thi a; chu chu, 'Buh chhah thai' an ti. Buh kung kual pawh theih a nih chuan, 'Kut tling' an ti a, a din dân tâwkin an zuah a; a zinna lai pawtin hlo an thlo pah bawk a ni. Hei hi, 'belhtuk' tih a ni a, ṭul buai lai tak a ni. A vuih dâwn vêlah an thlo leh a, 'buhthuai' an ti. A thar rang hle a, July–ah a thar a, August–ah an seng zo ṭhin. Buhvui chu an sik a, thlâm chhûngah dawhkân chungah dah ro lâwkin, fasumah an chîl hnuhnûng leh a ni. Buhvui dahna chu 'rukbeng' an ti. Sik chawpa chîl

nghâl zêl an awm bawk a, an pho io nghâl ţhin Hei hi a hmêl a mawi a, a tui bîk bawk Buhtun hi pa chhûngah an thun a, a ngêt har a, rei tak dah theih a ni.

Vaimim. Vaîmim hi lo rih rualin buhtun hmunah an chehpawlh a, Zoramah chuan a tlim (a hlang)—in an chîng Zoramah thlai a thar tlai a, October—ah an seng ţhin Chhim ramah chuan buhtun sih zawhah vaimîm an la zui nghâl a ni

Buhchang Buhchang hi an chîn hnuhnûn a ni a; thingpa hmun leh mau hmun, ram lumna chhim iamah leh ruah tui tamna hmunah a puitling duh bîk. A tîrah chuan buhtun ang bawkin a chi thehin an rit a Se hniak khuara tla fuh chu a kung ţha duh bîkin an hriat avângin, a tuhin an tuh ta a ni. Ram sâng deuhvah April-ah an tuh a, chhim ramah chuan May—ah an tuh thîn. Ţum thum aia tam an thlo chhuak a, November—ah an seng Buh vui chu favaha hlepin êm chhûngah an vawm lût zêl a, chu chu 'pâr lák' an ti a; fasuarah an chîl thin Tun hnuah chuan a kûng an zai chhum a, hruihah an vaw ta a. Tûn hma chuan buhchang pawh pâah tho an dah a, hun hnuhnûng lamah chuan buh Inah (chhêk inah) an dah ta a ni

Ţhalrâwl. Bete, behliang (phiang) leh fangra hi ţhâla a rah seng chi a nih avângin, 'Ţhâlrâwl' an ti. Kum kârthlâk zêlin buhtun leh vaimîm chînna-ah an cheh pawlh a; 'Bete kum; behliang kum' tiin hming an neihtir ţhin. Uisûl (busûl) an chîn châng a awm bawk Fangra leh uisûl chu rengah an dah a, bete, behliang leh vaimîm chu buh ang bawkin pachuamah an dah ţhin. Reng chu: rua emaw, mau emaw malkalha tah a ni Pâ chu buhtun fang pawh pûtchhuak thei lo tûrin uluk taka thuah hniha

tah a ni a; a rawng lam a zîm deuh. Buh chu pâah an dah a, fangra chu rengah an dah avângin thlaan hualnaah pawh: "Buhpâ chûlin hual ang, rareng chûlin huai ang" an lo ti ṭhin a ni. Hetianga thlai chikim chîngho hian ṭâmpui a thlenin an tuar nêp bîk a ni.

Chul ring: Leipui ram chu chul an ring a, buhtun leh vaimîm pâwltlâk hnuah a kìng an phêtthlu a, chu chu, 'Pâmsiam' an ti. Pâmsiam chu ṭhâlrâwl tâna hlo thlawh sak a ni a, ram tiṭhatu a ni fâwm bawk. Ṭhâlrâwl an seng zawh vêleh bawlhhlawh an khâwm a, an hâlfai hnuah lo an rît leh ṭhin a ni.

Farawng: Fângrawng a ni a, fâng chu, 'buh', rawng chu, lo kal (rawn kal) tihna a ni He tawng kam hi Pawi chuan an la hmang reng a ni. "Fang rawng law" an tih chuan 'buh lo hâwng rawh' tihna a ni. Buh seng ṭan ni hian buhvui tlêm tê lain an chham a:

"Fang rawng law fàng rawng law, Kawl zawla fang rawng law. Rihphaia fang rawng law, Champhai zawla fang rawng law, Sawntlung zawla fang rawng law, Ka hruihzawlah chhumpui ang zing la; Ka chhak tlang lian el la, lian tual tual rawh,"

tiin buh chhuah tamna nia an rin ram hming chhâlin an au ṭhin. Farawng an chham hian buh lâk a hlâwk a, hausakna a ni, an ti

(2) **Ram Thil Chhuak:** Ram ṭhenkhatah lei chhûng aṭangin chi tui a chhuak a Chi tui chu an chhuang a, an tikhang a, chikhâwnah a chhuak. Chu chu, 'Chiteng' an ti a; chi hming pawh 'teachi' (chiten) an ti Hmân lai chuan chi a vâng hle a, hetiang chi khur hi a hlu êm êm a ni Chi tengho hi ni sarih zêlah an inthlâk a, ṭum khat riahah hokhatin chi khur neitu lal hnênah khâwn khat zêl an pe a, chu chu 'chipa' an ti. A chhuan nân thîrbêl

lian tak tak a ngai a, thîrbêl neitu pawhin hawh man chikhâwn an dawng Ţhâlah an teng a, fûrah an châwl ţhìn. Fûr chhûngin chi khur chu leiin a chhilh a, thuk pawh a chhe bawk Hetiang hai hmasatu ber hian chipa an pe lo.

Khâm khuai: Khâmah khuai a kai a, bu tam tak a awm ţhîn Zoramah a kai duh bîk nghe nghe Khawi bu chu an la a, khawihnûn leh khawizu an la chhuak. Hei hi an sum hmuhna chi khat a ni Khâm khuai chu lạlin a hauh va, a khuate'n an lâk chuan lalin chanvo pakhat a dawng

Thing Thing thei ei ţha tam tak a awm a: theipui, keifâng, theihai, lênhmui, theiria, theibate, theihmû, sârzûk, etc. a ni In sakna chi Inchâk thingte chu hual, zuang, tlawr, lawithing, zuţing, thingsia, thlanvawng, far, khiang, hriang, rua, mau, nâl, (phar) etc a ni Inchung khuh atân di leh rawpdi a awm bawk

2 CHHÛNGKAW KHAWSAK DAN

(1) Nau Neih Dân Nuin nau a pai chuan arpuiin ţum 3 thawi a ngai. Fa tîr pai hlimah a pasal tha a kham a, a hmai a dâng bawk a, chu chu 'Nuhah' an ti Fa a neih hnua nau a pai leh chuan. a fa kha a nuhah ve thung. Chutichuan, a fa naupang ber kha a nuhah zêl a ni. Rai lai chuan tuipui ril kân an duh lo va, rama vahchhuahna leh feh kawngah hnu an dâl ngai lo Hei hi rimhuai an hlauh vâng a ni Rai ţhenkhatin hmarcha te, bawkbâwn leh thlai rah dang pawh nise, an lawh chuan a kûng a thi mai ţhîn. Hetiang mi hi, 'Puklanei' an ti. Nupui rai laia a pasalin a serh tûr chu rûl thah te, ruang zâwn te, sumsuih te, suk tan te a ni.

Nuin nau a vei ţan chuan unau lainâ an ko va, an zîngah nau chhar thiam an awm loh chuan an vêngte a chhar thiam an sâwm ţhin Nau laihrui

ah chhum nân rawpui kutphah chen vêl an suih hriamsa a, lai ṭawnna la hrualin an zem a, khum mawng bangah an thiat. Hetia an lo inrin sa hian nau hrin a rang bîk niin an hria

Khum lu-ah bungbuin nau an hringa. A lai an ṭawn hnuah lai-hrui ahna rua an siam khân hringtunuin a han tin hmasa zet a, mi dangin an zai bung. Nau tuam nân chuan pawnfên leh puan fai deuh an hmang mai a, pawnthân inrinsa a awm lo Chhûl an thlâk hnuah pa berin kawmchâr huan-ah a phûm. A phûm zawh chuan a phumna tuṭhulh chu khum hnuaiah a thawlh a, rapchunga bêlpa rawngah hnâng a phuar. Hnâng a phuar chu bawrh kal chhuak thei lo tûrin a phuar bet tlat tihna a ni. Chhûl phumtu hian ni sarih chhûng hna thawk lovin serh a ṭûl a. Thawh ngei ṭûl chi a nih chuan a kal chhuah dâwnin kawtkaiah lungtê a vawm kîr a, 'Mi zui suh' a ti Hna a thawh pawhin ban khur sawh leh hrui herh chu tih loh hi in hrim tûr a ni "Bawrh kan sawh hnan, kan herh hian' an ti An serh hun chhûng hi, 'Bawrh ulh' emaw, 'Laihrilh' emaw an ti.

Bawrh keu· Nau pian a chin ni sarih zîngah chhang fûn tê tê pasarih an siam a, artê an tal bawk Chhûl phûmtuin belpaa a hnâng herh kha a phelh a, 'Chhuak rawh, chhuak rawh' tiin artê leh chhang fûn a keng chhuak a, kawtkaiah a va târ a; chu chu, 'Bawrh keu' tih a ni Nautê chunga natna leh bawrhbânna zawng zawng ûm chhuahna a ni. Bawrh keu hnuah chuan chhûl phûmtu tân serh a awm tawh lo.

Nau hming sak: Fa tîr chu nu' puin hming sak dân a ni. Nu' pu chu, nupui' pa emaw, a nuṭate emaw an ni Fa tîr a nih loh chuan, mi dangin sak

theih a ni. Nau hming chu a satu' nihna – ṭhatna lam emaw, chhiatna lam emaw chhan nei taka sak a ni.

Nau en: Fa tîr chu nupuin nau a en a, vawk leh zu leh buhfai kengin a tute Inah ruai ṭhehna a siam a; chu chu, 'Nau en' tih a ni

(2) In sak Dân leh Inchhûng Bungrua:

Pi leh pute hian Inchhûng hmun hrang hrangah sakhaw biakna ḥmun an nei a. Sakhaw biakna nên inmil lovin duh duhin In an sa ngai lo Sût ban pali a awm a: Chârsût, zângsût, sûtpui leh didosût te a ni. An In sak dân chu: pâwn lam berah dawnchhuk dawh a awm a, sumhmun dawh nên a inzawm a, dawnchhuk sîr lam pangah sum denna hmun a awm. Sûtpui nghenchhanin a vângzâwngi i bang an ping a, kawngkapui a awm nghâl Chu bang chu Inchhûng leh pâwn inthenna a ni a, 'khârtun' an ti. Chhûng lam kawngka thlang lamah tui hmun a awm a, tui hmun chhak lamah khum–ai a awm. Khum–ai piahah tap a awm a, tap piah lamah khumpui a awm. Tap leh khum inkârah dawhchhoh a awm a, khumpui dawhchhoh leh khum-ai dawhchhoh a ni. Tap leh chhuat inkârah dawhthlêng a awm.

Khumpui piahah banglai a awm a, khumpui sîrah zângsût thleng chauhva pin a ni. Kawngkapui leh banglai zâwn thleng chhuat dawh chu, 'Chhuatpui' tih a ni Chhuatpui leh kawmchâr bang inkârah chuan chhuat an dawh a, chu chu "Ṭuang" tih a ni Tin, chârsût nghenchhanin bang an ping a, chu chu, 'Charbang' a ni. Chârbangah chuan kawngka a awm a, 'Chârhlet' an ti. Tap zâwn thlang lam bang chu, bang thlang an ti a, tukverh an siam. Hei hi zankhuangchawi chin chauhvin an siam thei a ni

Tin, khumpui leh tap inkârah thing suih phêk a a ding a, khanchhuk a dokhawh nghâl a; chutiangin

khum—ai lamah a awm bawk. Chu chu, 'Tung-chaw' an ti. Tungchaw chu a lai tak khum lam pang-ah kerkhuar a awm a, tuibûr ûm dahna a ni Tapah chuan chaw chhumna thuk a awm a, lungthu pa-thum an phun. Thuk chungah chuan buh hâk ṭanna rap chung a awm. Tap chhak lam pawh ṭângphel vêla zauvin an dawh a, chu chu, 'namchhoh' an ti.

Chhuat dawh chu kuta suih thingphel an hmang a, thingluang pakhatah thingphel pahnih zêl chaub an chhuah ṭhîn a ni. Mau tamna ramah chuan mau an chik a, chhuat dawh atân an hmang. Bang chu a rama awm ang angin mau, rua, nâl (phar) leh thingphel an hmang. Inchung khuh chu di leh rawpdi hman a ni.

Tin, tual an nei a, tual thlangah leikâ an dawh. Kawm thlang lamah pal huang huangin vawk an khung a, zanah sial an khung bawk Chu chu, "Vawk-pa sût nghâk, Sepa sût nghâk, huangzawl mawiin," tia ṭawngkam an lo hmanna chhan a ni.

Inchhûng Hmanrua: Thawmhnaw dahna chu Thûl a ni a; khumpui lam banglai bulah an hûng ṭhin. Tui dah nân hlum bêl, lian tak an hmang a, thing tuikuang hmang an awm bawk. A hnuah dâr bêl an hmang a, silvar (Alluminium) bel an hmang chho zêl a ni. Tui chawi nân ûm (thâwl) an hmang a, raw tamnaah rawdâwng an hmang. Chawchhum nân hlum (lei) bêl an hmang. Fian chu bûrfian a ni a, mau ramah mau fian hman a ni. Chaw thlêng atân rua uluk taka tah kho an hmang a, 'buhbârkho' an ti. Thing thlêng hmang an awm bawk. A hnu-ah thleng dar an hmang a, a lajah bêlthlêng (khuh-hriang)—in chawhmeh an hûng a,an zen khâwm ṭhin. Buhtlei atân rua leh thing an hmang.

In sak dân a changkân ang zêlin, a chhûnga hmanrua pawh a changkâng chho zêl a Chaw chhumna hlumbêl aṭangin dârbêlah, vaibêlah, tûnah

chuan awlsam taka chhumhmin theihna cooker te an hmang ta. Buhbârkho leh thingthlêng a bâng a, thlêng hran ṭheuhva ei a ni ta a, buhfian te, maufian te, thing leh ruaa siam buhtlei te a bâng a, mah se, saum bûr leh chingàl bêl erawh chu a la bâng thei lo.

(3). **Ei–leh–bâr**

Chhûngkaw tân an hna pui ber chu thlawhhma neih a, buh-leh-bâl intodelh an tum a Thlawhhmaah chuan a rama awm thei apiang an chîng Ṭoruah a ṭhata thli leh ruahin zah a ngaih chuan hâwp khawp an nei a. Fasi hlâwk kumah(chaw lâk hlâwk kumah) chuan hralh chhuah tur pawh an thlo chhuak ṭhin. Kum ṭhat loh kumah chuan ... chhûng ei chauh neih kum a awm. Tichh..., p... châwk a ngai a, ṭâm fal bìk chu ... kh w ṭh... awmah buh a dîl sak a, buh an lo khawn sak thin Chu chu, 'veh' emaw, 'vehbûrkhawn' emaw an ti

Chaw ei: Mahni neih ang ang an ei a, buh pawh, vaimîm leh bâl pawh ni se an ei chuan, 'chaw ka ei' tih a ni. Tûn lai hunah 'chaw' tih bîk hi 'buh' an lo ti ṭhin a, a khawrhna pawh 'buhtlei' tih a ni

Buh chi hnih a awm a, buhtun rum leh buhchang rum a ni Tûn laia buh tih hi, 'fang' an lo ti thîn. Tûn thlenga kan hman, 'Favâng, favah, favai, fasuar, farawng, fathang,' tihte hi 'fàng' tih atanga lâk tawi vek a ni.

Vaimîm ei dân chi tam tak a awm a Den lohva an chhum chuan, 'Kawhhawl' a ni Denfai hnua an chhum chuan, 'thiahvàr' an ti. Denfaia bete emaw behliang emaw an pawlh chuan, 'tuisawp' a ni. Anhnah an pawlh chuan, 'anhawp' a ni Vaimîm kan, den phut chu, 'vaiphâwt' an ti.

3. RAMCHHUAH LEH SA AIH DAN

Mipa puitling tawh phawt chuan ramchhuah châkna an nei a, sa kah an tum ţheuh a ni. Mahse, sa kah zung zung theih a nì lo va, a kâp thei bîk an awm.

(1) **Chawngtinlêri**: 'Ramsa hi Lasi siam a ni a, Buannêl atangin a lo piang a, Chawngtinlêrin a enkawl (a khâl)' tih hi hmasânga an lo ngaih dàn a ni Lasi awmna bera an ngaih chu, Ţân tlâng leh Lurhtlâng a ni. Lasi zâwl hian sa an kâp thei bîk a. An ramchhuahna tûr leh an sa kah tûr an mumangah Lasiin a lo hrilh ţhîn, tih a ni.

Chawngtinlêri chu mihring nula hmêl ţha tak a ni. Lovah a feh a, thlâma a awm laiin Lasiin a nung chungin an la a. Mi ţhenkhatin In ata la niin an sawi Chawngtinlêri chu Ţân Lasi lalnu atìn an siam a, ramsa zawng zawng chungah thu a nei A tîrah chuan mi nung lam a ngai a, lunglêngin a ţap a ţap ţhîn. A mit a tungzâwngin an vuah sak a, a mi nung ngaih a reh ta a ni, an ti. Chawngtinlêrin a phal loh chuan kah theih a ni lo va, kah tûra a ruat chauh kah theih a ni, tih hi an ngaih dân a ni.

Tin, Chawngtinlêrin ramsa chunga thu a neih theihzia leh tihlâwm chuan sa kah ngei an beisei thu chu hêng salulam hlate hian a tilang thei ang.

1. Lurhpui emaw a khal e, Ţan lasi maw?
A khaltu Chawngtinleri len ang zawl i'.
2. A khaltu Chawngtinleri lem ang zawl i'.
Chutin erawh kan runah ngho var lawi tur.
3. Lurhpuiin mi siam sela, Ţan khaw lengnu'n,
Chutin erawh kan runah lenchawm ring tur.

Tin, Bawivung saţhawl hlaah Chawngtinleri hming a chuang tam hle bawk. Hla ţhenkhat tarlang ila:

1. A hnu rawn zul ing e val no rual kan zalen,
Chawngtinlerin a khal ki riat pu kal luai mai.

2. *Ka put changtual li maw mal a nei lawmmam lo,*
Chawngtinler chuang na maw ka hmuisel thiam ri lo.

(2) Ramsa Man Dân:

Ram chhuah nân thal leh feipui an lo keng thin a. Silai an neih hnu chuan, thal leh feipui ain nasa takin sa a lo kah tam theih ta a ni Ulhbun silai an neih chinah phei chuan sakah a lo awlsam lehzual a. Mahse, hmân lai hun ain sa a lo vâng leh ta zêl a ni. A hnuaia salulam hla atang hian sa beih nân thal an lo hmanzia a lang thei ang

1. *Ami an lian lung lung e, phawsial kan chhawn,*
Asa an lian lung lung e, kahthal kan bat
2. *Liangten khamah tharsate kahthal ka bat,*
Chamrualin mi el na u, el zo hlauh chi

Hla thu chu Râl an lo hrang a, sevun phaw chhawngin kan indang a, sa a lo hrang a, thalin kan bât (kâp). Liangten khamah thalin sathar ka kâp a thianrualin min el mah ula, min el zo hlei lo'ng e, tihna a ni

3. *Vâl narânin sa khuaivawnı lo chhai lo u,*
A lo hukin in zunfei in zo lo viang
4. *Bia nemin an zawl lo ve thangkhal rauthla,*
Zunfei chawiin chang ramah sial ang an chhun

A chunga hla atang khian ramsa beih nân feipui an lo hman thinzia a lang thei a, savawm te, sai te, sakei te pawh feipuiin an lo tihlum thin a ni

Ramsa man nân thang an kam a Sa thang chu fal, tlâk, hûm, kar, ke awh thang leh nghâwng awh thang te a ni. Ramsa an awh leh an kah chuan pa' 'salu, lal' sa, pu'sa leh sabawp man te chan tûr an chheh hran hnuin, a dang zawng chu ram chhuakhovin an insem thin.

Ramah sa an chânin an chhâwl phah chu, (sa an lâk vek hnuah) upain 'Tho rawh, tho rawh,' tih pahin a kein a tilet a, Sahrâng a nih chuan hlado a chham bawk Chu chu, 'Sachhâwltho' an ti

Mahni ram chhûnga awm sa hnam kim kâp a,a a hnam kima a aih theih chuan 'thangchhuah' a ni. A pasalin thang a chhuah chuan, a nupui pawh 'thang chhuahnu' a ni. Hei hi ram lama thangchhuah a ni. Sa kâp mi chu mipuiin an chawisângin an chhoh en a. An sa kah leh aihna zu leh sain mipui an hrai ţhin avângin an dam chhûng nunah pawh miten an zah êm êm ţhîn. Sa kâp ve lo chu an indeu va, an inhau chângin, "Nang sakhi beng sen pawh kâp lo," an tih chuan, kâp lo-pa chu a tawmim daih ţhîn. Thangchhuahpa chu a dam chhûnga mite chawimawi hlawhna leh zu thlum inna chauh ni lovin, a thih hnuah a thlarau nun nawmna hmun Pialrângah a kai, tih a ni.

Sanghal, savâwm, sele (tamsial) leh 'sai te hi sahrâng a ni a, an kah chuan kawtchhuah a nih loh leh khaw lang tlângah hlado an chham a:

'Lairawn khuapi tla in um lai ni rak zarh auh law, Tu khem khum tangah vawmkhuai e, buan bang ka hlum awk e.'

An au râwl an hriat chuan, In lam aţangin a hmuak tûr an chhuak khâwm a, 'Tu nge ni? Sa engnge a kah?' tiin hriat châkin an phar huai huai a; kawtchhuahah an tlân chum chum a. Zu leh tuibûr kenga lo hmuak pawh an awm ohâwk ţhîn. Saza an kah chuan kawtchhuahah tumpît an tum a:

'Lunglen zathar kan kah than dai,
Tlung law, tlung law titut a e,'

tih a ni a; silai an kâp ţhîn. Sa leh ramsa pian dân danglam bîk chu, hnuaichhiahna vawk nurial leh arpa sen talh a tûl a. Salu chu thing thlêng chawhtawlhin an khuh a, a chungah a kâptupa a ţhu a; puiţhiamin hnuai chhiahna a chham a, ran a tal. Hnuaichhiahna hneh loh chuan, a hnuaisual thei a, tisaah piansualna a thleng thei a ni, an ti.

(3) **Sa Aih Dân**

Sa kah hmasak ber chu, 'Sa kut seh,' an ti a. aih ngei ngei ngai tûrah an ruat. Sakhi leh sazuk chu vawkin an ai a, sahrâng chu sialin an ai deuh ber a; sial nei lo chuan vawkin an ai thin Vawka sa an aih chuan salu leh vawk chu leikaah an dah tlâng a. Bûrfianah zufe tuiin an chiah a, puithiamin zutui chu salu chungah a phuh a:

'I a, i nau rawn sâwm ang che. Ki tha ngho tha rawn sâwm ang che. Ni kân lo, thla kân lo lovin mal rawn sâwm ang che '

tiin a chham a, vawk a tal Siala an aih chuan se chungah chhamphual a awm lo vi, malsâwm chham nân vawktê deuh an tal tel thin.

Sa aihna zu chu sumhmunah an beng thar i chhûng lam berah zufâng thlûm ber a dawttu zufâng, dawt lehtu zupui thlûm tak, chuti ang zêlin a thlum dan indawtin an beng a Hêng zute hi: 'Sehau zu, lungpui, lung-iang, lunghril, hriva zu ' tiin hming an nei thliah a. Sehau zu chu siala sa hrang ai tawhte chanpual a ni. Lungpui zu chu sa ai tawh si a, sial tel lo leh sanga ai tawhin an in Lungiang chu sazuk ai tawh, lunghril chu sakhi ai tawh leh hual lût taimate chanpual a ni a, hriva zu chu sakuh leh zâwng tih ang sa hriva ai tawh chanpual a ni. Miin sa kâp teuh mah se, a aih loh chuan zu chanpual a nei lo va, a hnuhnûng lamah an hmaizah vângin an intîr ve thin. Sa hrâng aih ni chuan sial sa hrâng aite tân 'Hrâng khâwn' an tih zu bik an khâwn bawk.

Sa aihna zu hming vuah leh 'sanga' aih hi Pawiman hmang hmasa a, lâk chhâwn zel a ni. Sanga aih chu sa panga kâp tawh chinin aih theih a ni. Vawk pa sûm nga leh zu-in uluk takin a khat zu inna an buatsaih a, zu bîk an thlawt leh vawk sa ruai phei chu sanga ai tawh leh fatu chauh lo chuan

an eiin an in phu lo a ni. Sa aih ni chuan zu an han kamnam deuh a, upain salu kilin hla an sa ṭan a, salu an lâmpui a:

1. Khisate a lo tlung e, keini runah,
Nıngzu thlum hmanhlawh lovin a chun ngai maw?
2. Keini runah mawı lova zaleng kan khawm,
Rîng dım demın va la u,' lenchawm a ṭha.

A tírah chuan malsâwmna hla an sa a, chapona hla chenin an sa chho zêl a ni. Hman lai chuan sa hrâng an aihin, tualah thinghnah nei an phun a, hrui an zâmtîr ṭhin a ni. Sahrâng aih niah chuan hlado an chham a. Tin, mi ṭhenkhat chuan tualah pher phahin a chungah ruaı ṭheh an chîng a, 'Pher vawi hnih ka phah' a tih chuan, 'sialin sa hrâng vawi hnih ka ai' a tihna a ni.

A tûkah zu an in leh a, 'Sabâwngsâwm' an tı. Arpa ngo an tal a, arhmul chu sabanga an târ salu hnarkuaah an vit bûr thluah ṭhîn a ni.

Hauhûk aih: Hauhûk an kah chuan zubêl 30–a aih ngei tûr a ni a, an zu neihin a tlin bak chu bêl 30 tling tûrin zungpuı tıa lek tekın hlum bêl tê tak tê tê an siam a; zu dâwn atân dızai an vıtphun a an hûng tlar thlíah ṭhîn.

Muvanlai leh Rûlngân: Thangchhuah hian muvanlai leh rûlngân an aı a; vawk leh zuın ni hran ve ve an aı ṭhîn Pialrâng kawnga an thla rau tiropuitu atâna ai ni berın a lang.

Vahluk: Thangchhuah chuan vahluk hi zu bêlkhat tal–in an ai ṭhîn. Pialrâng kalkawnga an thlarau daihlim lo zâr saktu a ni.

Sai: Sai hi Phung siam a ni an ti a, arin an hnuaichhiah ṭhîn. A aih nân sial an hmang a, mualah chhuahpuiin, khuang leh dâr, tuphit nên ropui takin an lâm a ni.

Sapui vui: 'Sapui vui' tih chu 'sakei aih' tihna a ni Sakei chu a duh nazâwngin aih theih a ni lo

Mual chhuah a ṭul avângin zankhuang-chawi chin chauh lo chuan aih a thiang lo Khuaah sakei ruang a luh chuan lalin thu a nei thei a, lalin aih a duh chuan a kâptuin hauh theih a ni lo Lalin a ai tawh emaw, a ai duh lo a nih chuan, kâptute unau zînga a ai theiin an ai a, an aih theih loh chuan mi dangin an ai mai a ni. Chuvângin sakei aitu hi a kâptu an ni kher lo; mahni kah ai chu an tlêm zâwk.

Sakei ruang chu' kawtchhuahah an lo hmuak a, ṭhival awrhtirin pawndum an khuh a, mitthi ruang angin an chei a ni Khawchhûngah an zâwn lût a, mualah an dah; Ina zawn luh an duh lo An ai nghâl thei lo a nih chuan a vun an lip a, a lu leh a vun chu zâwlbûkah an rêpro lawk a ni Sakei kahni leh aihni hian chapo zâwnga tawng an duh lo va, hlado pawh an chham ngai lo. An chham a nih pawhin, 'Haw', tia au tûr a ni lo Sakei kan kâp tih pawh h an duh lo va, 'Saruh a hâk sual' an tih loh leh, 'A bahthlu' an ti. Sakei hliam an ûm dâwn pawhin, 'Sapui i thlah ang u,' an ti thîn Hetia an hlauh chhan chu, sakei hian mihring chungah emaw, ran vulh chungah emaw phuba a la thîn, tia ngaih dân an neih vâng a ni Sakei an aih chuan hnuai-chhiah nân Puithiamin ui a tal ṭhîn.

Sakei aih nân se puitling an hmang a, ruai an ṭheh ṭhîn Zu chu sa aih dang ang bawk a ni. Sakei kâ an kâp âng a, mualah an dah A vun an lip tawh a nih chuan, sakei ruang ang an siam a, a vunin an khuh Tlai..m dâr thum vêlah mual an chhuak a, a aitupa hm...chhe thuamin a in thuam a tuibûr zuin vaihlo iptê a pai a, hmuithlûr a thlûr bawk. Upa hovin a hnungah an zui a, fiamthu thawh pâwl an awm bawk. Khuang leh dâr tumtu an awm a, mipuiin an zui. Mual an thlen chuan aitupain sakei ruang a hêl a, "Hihi hi hi!" tiin

hmeichhe awrâwl angin a nui a. Hmuithlûr a thlûr a, sakei ruang a khaktir a. Tuibûr a hamkhu luai luai bawk. Rei tâwk fê a chhiaih hnuin Inah a hâwng leh rih a. Hetih lai hian a lang tlâng aţang-in sakei dangin an lo thlîr a, "Hmeichhia maw that-tu ni! Hmeichhia mai mai ngam lo chu nung tlâk a ni lo hrim hrim," tiin mihring chungah thinur lovin an sakei aih kha mawh an phurhtîr zâwk a, an tlân kiang vek ţhîn, tih ngaih dân an nei.

Aitupa chu pasalţha thuamin a inthuam thung a. Vakûlchang a tawn a, kâwlhnâm a keng a, Sailung-vâr leh artui chhumhmin khehsa leh zupeng chu ip-tea paiin a lo kal leh a;sakei ruang chu a chhaih leh a. Sakei kâah sailungvâr a bârh a, zu a tulh bawk a "Tunge lem hmasa in ei ang," a ti a. Amah chu artui a inbarh a, zu nên a lem thuai a. "Kha le' nang chuan i la lem zo lo maw? Ka lem khaih che. Ni leh thla angin ka chungnung ang. Nang kawng thlanga i kal leh kei kawng chungah ka kal ang. Sih leh sâr i nei thei lo. Niin tlâkpui ang che, thla-in tlâkpui ang che," tiin a vau vêl a. Sakei lu-ah kâwlhnâmin a sât nghek nghek a; sakei ruang a zuankahlên a. Chutih lai chuan khuang leh dâr an tum a, silai an lawn un un mai a ni.

Chumi zawhah chuan rimawi tum pahîn an hâwng a. Sakei ruang chu a vun chauh an la a, a lu leh a ruh te chu nitlâkna lam daipâwnah an paih Tlâk lama an paihna chhan chu, 'Kan thlah liam ta, niin a tlâk hnan a, kan hneh ta a ni, tih ngaih dân an neih vâng a ni. Sakei aitute an thih chuan thih-thiap vên a ţul a ni.

4. RAN VULH

Zofate hian a hranpaa ei zawn nâna ran vulh an awm ngai lo. Thlawhhma nei pahin an tlin tâwkin ran an vulh ţhin. Taima taka ran enkawl

thei chu an hlawhtling a, mahse ran vulh mir mi an awm. An ran vulhte chu: Sial, vawk, ar, ui leh kêl a ni Bàwng leh lawi leh sakawr hi an vulh hnuhnûn a ni.

Sial: Ran vulh zîngah sial an ngai sâng ber a, 'ranpui' an ti. Sial an neih ṭanna hi hriat phak a ni lo va, Tibet ram aṭanga an rawn chhawm a nih an ring. Se ngah ber nia an sawi ṭhin chu, Lersia leh Liandova an ni. Se vulh hmuingîl chuan an nei tam a, 'Sesâwm kawtkhar' an ti a, se sâwm nei chu nei tam tâwkah an ngai Sial chu zânah Inhnuaiah an khung a, kawt an khâr ṭhin a ni.

Se vulh lam thar tûr chuan a man sum hlan nghâl lova a hauhbeh chuan, 'Sekhel beng' an ti a, a thih pawhin a leitu vânduai a ni tawh Sial an enkawl dân chu, ṭhal nipui laiin a enkawl a nuam a se nei mipa naupang kumsawm chuang hovin ramah bûk neiin an khâl a. Hetia naupangin sial an khalh ṭhin avângin, naupang kum sawi nân, 'Ṭhal se hnung zui thei,' tih leh 'Se khâl rual' tiin tawngkam an hmang ṭhin. Khawfur chinah puitlingin an en-kawl ṭhin a ni.

Se kaih kal duh lo chu dawiah an puh a, a dawitu hian a mei hmul a pawt a, dawi hla a chham hnan a, a hrêngbet tlat niin an ring. Heti hian ... thawi ṭhin

"Ka sial kal rawh, Thaisimi siala,
Chal ranga kal rawh;
Hnutiangah Lenchhum a zing, ral an ti
I hlum ngai Sihzâwlin a mà che,
Huang zawlin a mâ che
Hmatiangah lènkâwl a vâr, sihzâwlin a ko che,
Huangzâwl mawiin i lêng tûr a ni.
Ka siala kal rawh," tiin a mei hmâwr hmul zai-thum pawtin iptêah a ak a. Phaiphêng hnahin sial a vua a, a kal niai a ni, an ti.

5. SANGHA MAN

'Sangha hi Lasi siam a ni a, ṭawngpachhiat a awl ber a ni,'an ti. Ṭhian neia sangha an man chuan an insem ziah ṭhîn. Ṭhâl nipui lai May-ah lui tui a kâm a, akhuain ru an la a, an suar tluan ṭhîn. Ru chi tam tak a awm a: rulei, huaihâng, khawkherh, khiangzo, ngaibhih etc. a ni. Sangha man dân chi dang chu: lên den, pûk hung, thliarpêng danchah, ngawi dawh, bawng dawh leh nghafuan vên te a ni.

Ngawidawh: Ngawi dawh chi hnih a awm, chi khat chu ngha chho ngawi a ni May-ah luipui sangha lui hnâr lam panin an chho va, tuisuar awmnaah ngawi an dawh ṭhîn. Chi khat chu ngha chhuk ngawi a ni a, September leh October-ah sanghain lui mawng lam an pan thla ve leh a, lui an ping a, sangha luhthlâkna an siam a, chutah chuan sangha an tâng ṭhîn · Ngawipui dawhnaah ngar an hem dawnin tuitla tawh laichhin pakhatin a hêm ṭan phawt tûr a ni Ngawibûk an sa a, rêlbâwltu atân ngawipu an ruat bawk. Ngawi hi tuilianin a tihchhiat loh chuan sangha a dangbet ṭeuh va. Tui a lo kâm deuh hnuah ru hmangin sangha chu an man chiam mai a, chu chu, 'Nghavûrting roh' an ti.

Nghafuan: Favângah nghâlim tui a hun a, luipuia sangha chu lui tê tak têah tui tumin an chho va. A nu leh a pa an kal khâwm a, a pi tui vârin a nu tui kha a lo châr sak a ni. Lui hnâr lam nah chuan September thla chanve vêlah a fuan ṭan a, luipuiah chuan October thlaah a fuan ṭhîn.

6. KUT THIAM

Hlumbêl: Hmasângah chuan chaw chhum nân hlumbêl (leibêl) an hmang vek a. Bêl siam nâna tha bîk lei a awm a,'Leinak'an tih lung lei a awm bawk. Leinak chu tlêm zâwkin an pawlh a, an chiar ban

a, an up lâwk hnuah an duh duh bêlah an siam thîn Bêl chi hrang hrang an siam a· bêlnu an tih buhbêl (chawbêl), tuisawpbêl, ngânbêl, peibûng, bêlthlêng, baibêl, arsabêl tiin hming an vuah Bêlpa an tih zubel an siam bawk a, pùikhatbêl, ngânkhatbêl, bêltùng, rothum bêl, tiin a lian leh a tê a awm. Hêng bêl hi an rawh tan hnuah an zuar a, an inlei chhâwng a, mi tinin an hmang a ni

Puantah· Zofate hmeichhia hian pawntah an thiam vek ti ila a sual tam lo vang Khaw lumna leh ruah tlêmna nikâng ramah la an chîng a La chu a lo pâr hunah an la a, 'La ka en,' an ti. La pâr chu a pharh hnuah herawtin an her a, a mu an paih La-saiin an sai leh a, an châwn a, an zial khâwmna chu, 'Châwnzial' an ti Lachâwn chu hmuiali an kai a, la zai a lo chhuak a Hmuithala inzial khâwm chu, 'La-tui' an ti. Latui chu banlekah an bâng a, an phelh hnuin buhtuiah an chiah a, lakhuih banah an zâr a, lakhuihin an khuih. A ro hnuah lungsût (suh-vêl)-ah an barh a, an hlûm ta a ni Lahlûm chu puanah an bânga an tih ta thîn a ni Puan tahna hmanrua chu. kâwngvawn, themsakawl, themtleng, dâwngpui, hnahchawi, tukrek, thlaileu, latlei, them-per, sahthlau, themtang, kuhhruk te a ni. Hêngte hi 'Thembu' an ti.

Thîr chher: Thîr chhertu chu, 'Thìrdêng' an ti a, lo hnathawhna hmanrua chher saktu a ni Thîr chherna hmun chu, 'Pûm,' an ti Thîrdêng chuan, hreipui, tuthlawh, chemtum an chher a, In lam hmanrua: chem tê, chaicheh, meitalh, suankual etc an chher bawk

Pûmdâwng chhûngah a thâwl tâwka zah theih tûrin archang fêp an vuah a, a vuahna chu, 'Mulêp' an ti. Pûmdâwng pahnih a thiangin a ding a, kut

hnihin an zâp ţhîn. Pûmdâwngah chuan rawdâwng pahnih pûmhnâr hawlh zawmin an vuah a, pûmhnâra meihawl kha a thawin a chhûm vâm a, thîr a ling ta a ni. Thîrdêng chu pûmhnâr dinglamah a ţhu a, a hmaah dolung a awm. A sîrah thîr tuaina tuikuang a awm bawk. Pûm chu a neitu kawtah a chhukzâwngin an sa ţhîn. Thîr chher tûr chu pûmah an keng a, meihawl an keng ţheuh va, thleng hmasa apiangin an chang hmasa a ni.

Hlân: Hlân tih hi rua leh mau leh hrui hnânga siam a ni a, phurh chi chu, 'Phurhhlân' an ti Chûngte chu· Empâi dawrawn, paikâwng, paipêr. buhtuhêm, fehêm, bâwmrang leh êmping te a ni Hmanrua dangte chu: Thûl, pher, kho, thlangrâ, sisêp leh hnamphâ te a ni a, hnamhrui herhin hnamphâ nên an zawm a, hmeichhe hman chi leh mipa hman chi an siam. Mipa hman chi chu nghâwngkawlah an vuah. Tin, kho chi tam tak a awm a; a lian ber chu chhûmhlûm a, ni a ţin 15 vêl a dâwng. Hraikho, khohrîk, tladarh, khochhuan, babunkho, buhbârkho leh tektê chenin an tah a, a tah thiam lovin an leichhâwng zêl a ni

7. SUMDAWNNA

Hmâsâng mite hian sum an dâwng tam lo hle Thil inleira tangka an nei lo va, an thil neih ve ve duhzâwng leh duhzâwng an inthlengtawn ţhin. Hun hnuhnûng lamah chuan thirphêk kut phah tia vêla siam 'seu'tangkain thil an in'ei a, Vailen thlengin an hmang. Vailen hnuah sorkâr tangka hman a ni Vai len hmaa 'seu' leh Vailen hnua 'Rupee' chu a hlutna angkhat a ni Vailen hma chuan sepui hi Seu 30 man a ni.

Sumpai an tih hi chithum a awm a: (1) Sumhring, (2) Sumsial, (3) Hlân te a ni. Sumhring chu

Thir, dâr, ngên leh suana siam bungrua a ni. Sumsial chu: Ar atanga sial thleng ran vulh a ni. Hlân chu: hnânga tah chi a ni a, chawilukhum a tel.

Tangka hmuh chhuah a harin a hlu êm êm. Chêngkhat chu duli 2, siki 4, dere 8, hna 16, paisa 64 a ni. Paisa pakhat pawh hian artui pum khat a lei thei zân a ni Hna pui taka sumdâwnna bei an tam lo va, khawpuia dawrkai pawh an tlêm hlê Japan râl hmaa Falama Zofate dâwrkai cha, Sung Vum, Lumbang khui leh Tedim mi Cin Za Suan nên pahnih chauh an ni a, a dang chu Vai hlir an ni.

Japan râl hnuah thil man bi (rate) a kai chho zêl a, 1942 hmaa thil man bi ṭhenkhat târlang ila Rupee hman hun lai a ni.

1.	Sepui	Rs 40/-
2.	Setlai	" 20/-
3.	Vawk sûmli	" 5/-
4.	Vawktê	" 1/-
5.	Kêltê	" 1/-
6.	Arpui	duli
7.	Pawnpui	Rs. 5/-
8.	Pawnngo	Re 1/-
9	Thûl	Rs 2/-
10.	Zu ngânkhat	duli
11.	Zu belpai	Re 1/-
12.	Artui pum 16-20	siki

A chunga târlante hi nupui pasal inneihnaah te sakhaw biakna leh inthawinaah te leh leichawina lamah te hman lâr pâwl a ni

BUNG VI

SAKHUA LEH THIHNA CHUNGCHANG

(1) SAKHUA

Zofate hi hmasângah sakhua an neih thu hriat a ni lo va, tlângramah hnam hlâwm zêla an awm hnuah sakhua an chher thar ţheuh niin a lang Engkimsiamtu Pathian a awm an ring a, chu chu vâna awm niin an ring Khuavâng, Khuanu an tih pawh hi Pathian hming lamna vek a ni Minganna an tawh pawhin, "Pathianin min huilhim ang Khuavâng Pathian a awm êm ang chu!," tiin an thlamuanpui êm êm a ni. Nupui pasal innei e chu, 'Pathian samsuih, Khuanu tuih," tiin ţawngkan an hmang ţhîn. Pathian, Khuavâng leh Khuanu chu vênghimtu leh malsâwmna petuah an ruat a, sakhuaah an bia Tin, Lasi pawh hi malsâwmna petheitu, Khuavâng ţhuihruai niin an ring a, sakhuanaah an telh ve a ni.

Khuavâng Pathian chuan Vân lamah te, lei chung leh 'hnuaiah te thuneihna leh malsâwmna nei vek niin an ring a, khawil lai maiah pawh hian awm lohna nei lo niin an ring Chuvângin vân lam biakna, khawmual biakna leh tlâng biakna, lei 'hnuai thuahsâwm biakna leh tuipui biakna te an ngaihtuah chhuak zêl a, an puithiam hla aţangin a lang thei a ni. Tin, ramhuai leh a ţhuihruai — phûng, khawchhia leh khawhring chu tina theitu leh tidam lehtheituah an ruat a, sakhuaah be lovin an nat chuan ranin an inthawi ţhîn Sakhaw biak chuan hunbi a nei a, inthawi chu an nat hun apiangah an inthawi mai ţhîn Sakhaw biaknaah sial an hmang a, inthawinaah sial an hmang ngai lo.

A hmasain Duhlianho sakhaw hmunkhatah an lo awm a, Chawngthu chanchina sawi tawh angin puithiam leh chawngnu an chet dân fel loh avârgin sakhaw inhranna a awm ta a Sakhaw inhran hnuah Seifate chuan sakhua an chher hrang ta a ni Seifate sakhaw lo chher hmasatu chu Seipui lal Hualthana leh Neihhrima te unau an ni a An thlah chhâwng zêlte'n sial an chhun dâwnin, "Ka pi zirsa, ka pu zirsa, Hualthana leh Neihhrima zirsa a ni," tiin an chham ṭhin

He mite thlah hian sakhua chu an inti neitu bîk a,chuvângin salu vuakthlâk buaina a chhuah phah a ni. Seifate sakhua chu Seipui khuaa nei tan a nihzia an puithiam hla aṭangin a lang. A hmasain 'Sa'an bia a, a hnuah Khua an be leh a Sa leh Khua chu an kaikawp a, 'Sakhua' tih a lo ni ta a Sa chû vawkpain an bia a, Khuachu sepa leh vawkpain an bia Sa biakna leh Khua biakna chu puithiam hlaah leh an sa ei thian thu-ah a inang a ni Hun a lo rei deuh hnu chuan an sakhaw biakna chu kawngro nei takin an chher chhuak a, a hnuaia ang hian indawt zêlin an hmang ta a ni

1. Sakûng
2 Inkilphuhrûk
3. Hnuaipui
4 Hnuaitê
5. Chunglam

Sakung tiam loh a dang chi li hi, "Dawino" an ti a, dawino an hman chuan, 'Dawi chhui' an ti Sakûng hi dawi chhui kawng hawnna leh a khârna a ni. Sakûng chu saserh then hnu chuan mi tinin a sa an ei thiang a, dawi-no chu hnam dang ei a thiang lo. 'Sadawi kîlza' an ti a, he sakhaw hmang mite chauhvin ei a thiang. Mi, Inpui aṭanga a Indan hnu kum khat a vei chuan, Sakûng hman hmasak phawt a, dawi chhui zawm a ngai a. Dawi an chhui zawh chuan kum sâwm chhûng dawi chhui lova awm theih a ni. Nimahsela, sadawi chhuna chawnglam thei

tân chuan sadawi hman zawh apiangin dawi chhui ziah a ngai.

Dawi an chhuiin a chi kim an hman zawh hmain an Inah mitthi ruang a awm chuan Sakûng aţangin chhui nawn leh a ţul a ni. Dawi chhuina an hman chuan tlai lamah ran an tal a, a naktûk chu nuber leh paberin vâk chhuak lovin an serh a, 'Hrihril h' an ti. An Inah mikhual luh leh biak a thiang lo. Thiang lo tih entir nân kâwlkawtah chhâwl hring an bâng thin. Mikhual an luh chuan an ran talh man zât chawitîr theih a ni a, an hmang nawn leh ngei bawk thin a ni

(1) **Sakûng:** Sakhaw hman tanna a bulpui ber, Sa biakna a nih avângin, 'Sakûng' an ti. Vawkpa an neih chuan 'Vawkpa-sut-nghak' an ti a, hralh bo mai a thiang lo va; Sakûng atân hman ngei tûr a ni. Vawkpa pahnih nei sela, a upa zawk chu vawkpa-sût-nghak a ni a, a tê zâwk chu deliral a thiang. A tê berah sûm thum achia hman theih a ni Bing-lai bulah dawnkâwnin zu an thlawr (siak) a, thlan-vâwng thlêngin an dawh. Zu chu

(1) Ngau (bûrtê liang kâwn, a kâ rehpawh)
(2) Haituk (bûr liang sei deuh)
(3) Bingkau (bûr zaibun) chhûngah an thun

Ngau liangah latluak an thlaih a, a kâah vawk hriak chulhin vawkluphanah an khai. Intêk (In neitu) te an chhûng kimin In chhûngah an awm a. Puithiam chuan haituk chhunga zu chu vawi thum hmuama phuhin zu in tura sâwmna thiam hla a chham a:

"Sain zu va zo aw. Khawlaia thona Sain zu va zo aw. Kawtpui lamsiala thona zu va zo aw" tih ang zêlin, *Zinglaia... Thaltuna Khamkova .. Seriah...*

Thingtu . Mulen Muchhip Archhuang Keilu Keikua Limkawn Limbak Thingthem . Van-pek—Lenpui - Vahnit Muallian Vatul Loreng Saban—Rungtui Rungzawl Khawkawk Khaw-ngi Tuipui Tuiphei Bualchum Thlanchhak Thlanthlang ..Kawtpui . Lamsial Khawlaia thona Sain zu va zo aw."

A chham zawh chuan pa bera ţanin an chhung kimin haituka zu' chu an in dial a Hai tuk chu khum hnuai tungchaw bulah an hûng ta a. Pui-thiam chu bingkau kengin pâwnah a chhuak a, sumhmun dawhchhuka vawkpa chelhbeh reng tawh chu panin, zu chu haitê (bûrfian) tê-in a suak a vawkpa chungah vawithum a phuh ser ser a, a chham leh a:

"Sain ka sahrial lo chhang che
Khawlaia thona Sain ka sahrial lo chhang ang che"

Chutiang zêlin zu in tûra sâwmna thiam hlaa ram hming zawng zawng kha a chham kim leh vek a. Zu a phuh leh a, pa bera ţanin an chhûng kimin pakhat tê têin thla a hual sak

'Hual ang hual ang (*Hming*) thla hual ang (*Hming*) hmui hual ang; Mi hnuaichhiaha tla tûr hual ang, mi râlvâna tla tûr hual ang Chunga ngenna hual ang, hnuaia ngenna hual ang. Thing phurin hual ang, lo thlo lovin hual ang. Mi thatin hual ang, sa kâpin hual ang (mipa tân) Fanu chawiin hual ang, fapa chawi-in hual ang Chawnnu tîmin hual ang, chawnpa tîmin hual ang. Buhpa chûlin hual ang, rareng chûlin hual ang. Tûm vuaiin hual ang, hai tarin hual ang. Kum sâwm hual ang, kum za hual ang.

Thla a hual zawh hnuin puithiam chuan vawkpa dinglam zakdawhah rawtûlin a vit a, sukin an vawhlum. An talhna hmunah a kawchhûng an phawrh a; vawk chu vawkrawlhin an zâwn chhuak a, tualah an rawh. An rawh zawh hnuin a lu lam In chhûng lam hawiin an zâwn lût a, chhuatah a sa an chan a, In chhûng thukah an chhûm.

Sathau: Saserh a ni a, saserh ti lovin, 'Sathau' tih a ni. (A thau—ah a man tih angin thau hi lamrîk ţûr a ni). Vawk lu an filh a, a chal dung zui zawngin a vun zunghmet tia vêl an zuah a: chhum hmin hnuah a chalvun chu hrangngaah an zai bung a, 'Sathau' tih a ni Sathau hrangthum chu hnâ ngin an kual a, a dang chu rawzum tê tak tê pahnihah an târ ve ve. Vawk lu leh sathau chu khote ch ûngah an dah a, thingthu nung kengin an va târ a. Vawk lu chu vawkluphan zumah a ding lam bengvalah an an bât Vawkluphan zûm bulah sathau rawfung pakhat an thiat a, chutah chuan sathau kual kha an bât. Sathau rawfung pakhat chu kawtkaiah an thiat a, 'Hringdo' an ti a; khawhring ţînna a ni

Puithiam chu vawkluphan hmaah bîngkau kengin a ding a, sathau hlanna thiam hla a chham a· "Sain ka sathau lo chhâng ang che," tiin vawk talh dâwna ram hming a chham zawng zawng a lam kim leh vek a, thla hual a awm tawh lo Sathau an hlan fel hnuah a sa ei a thiang a, ruai an ţheh ţhîn. In dangah pawh sem chhuah theih a ni.

Sakûng thiam hlaa an chham hi Seipui chhehvêla ram leh tlâng leh luikawr hmin vek a ni. 'Khawlai' tih hi Seipui khawlai a ni a, khaw mawngah, chhak lam Thlânchîng khua nêna an inkâr Seriahahah, khawlu-ah. Lêntlângah, thlang lam aţangin khawlaiah bawk a chham lût leh a ni. Tuipui leh Tuiphei te hi Seipui daia lui hming a ni a, thlân

chhak leh thlân thlang hi vêng lu lam In bulah a awm. Vahnit leh Muallian hi Lêntlâng thlang lawka awm a ni a Muallian hi Auhmun khawlua Lawitlang leh Loṭharâwn ramri tlâng a ni a, Vahnit hi Loṭharâwn rama kawrte hming a ni Thiam hlaah hian ram hming lam tûr a tam hle a, puithiam ṭhenkhat chuan hming lâr deuh deuh ṭhauh lamin hei aia tawi deuhva chham pawh an awm

Tûkthen: Ni khat 'Hrihrilhni' an serh hnuah a tûk zîng chu vawkbawp dinglam tî an rêp kha buhfai nên an chhûm a. Chu chu Puithiam chuan kho-tein a keng a, disâp hnuaia ṭhuin

"Thiang ang thiang ang, chhing biak thiang ang, tluang biak thiang ang khualnu luh thiang ang, khualpa luh thiang ang. Thing phurh thiang ang, lo thlawh thiang ang"

tiin a chham a, chaw leh sa chu tualah a theh a, a thiang ta a ni. Hei hi 'Tûkthen' an ti

(2) **Inkilphuhhrûk:** Hei hi 'Dawino kaihthleh' tih a ni bawk. Inchhûng kawngka thlang lam kilah leh kawmchâr lam chârpa bulah tap an chhep a, zu an thlawr hrang a. Vawktê a nu ve ve hman a ni Kawmchâr lama mi hi. 'Lasi' an ti a; Lasi biakna a ni Lasi biakna hi an tal hmasa zâwk ṭhîn Lasi biakna ni mah se, thiam hlain Lasi a lam lo kawngka kila mi hi 'Vansen' an ti a, vân lam biakna a ni

Lasi: Lasi zâwlho thu aṭang te, Chawngtinlêri leh Ṭhasiama thawnthu aṭang tein Lasi khawpui chu Ṭan leh Lurh niin an ring a. Thiam hlaah Lurh leh Ṭan aṭangin an ṭan a, Seipui khawlai thlengin; a kâra tlâng leh lui hming indawt zêlin an chhham.

"Lurhpuia thona ka zeltluang lo chhang ang che. Tanpuia thona ka zeltluang lo chhang ang che (tih ang zelin) Pawnvawrh... Farmual... Tianpui Pauvirh Bualtetlâng...Tuiphei Palchi Hriangkua, Muallium Vohnu Thingthem ...Saban Vahtul Loreng ...Rungtui ...Rungzawl... Khawkawk, Khawngi Tuipui Tuiphei Bualchum Thlanchhak Thlanthlang Kawtpui, Lamsial Khawlaia thona ka zeltluang lo chhang ang che"

Sathau atân a tâng hrangli, a thin hrangli, a lung hrangkhat, chaw leh chi nên an pawlh a, chârpa chhûngah khotêin an khuh. A luruh chu a talhna chung dichûmah, a vawk vihna tûlin a bengvalah an thiat.

Vansen: Vawktê nu a awm loh chuan a pa tu reh loh hman theih a ni. Lasi biakna vawkte a talh hnuah bingkau a chhawm a, Vansen zu thunin a chham leh a:

"Vansenin ka zeltluang lo chhang ang che Vilunga leh Thaldulin ka zeltluang lo chhang ang che Vanlaizawla thona ka zeltluang lo chhang ang che. Vandum kara Ni karu Thla kar Chhum zinga Ruah zu-a Mual sanga Daichhukchhkipa Kawlpuia Khawlaia thona ka zeltluang lo chhang ang che"

Sathau atân a ke, a mei, a beng, a hmui, a lei, a thin leh a lung hmâwr kim leh a luruh chu chaw an pawlh a, khote chhûngah dahin sahâng (satui) an telh a. A talhna chung dichûma thingphêk dawh Inte chhûngah khotê chu an dah. Puithiamin sathau hlanna a chham zawh chuan a sa ei a thiang

(3) **Khaldipuk:** Lei hmui thuahsâwm biakna a ni a, vawlpui ao vawithum nei chin hman theih a ni. **Kawlmchâr** lam lehnuaiah an hmang thin.

Bâwlhlo chu: Zaiko hnah 10; hlum sial 10, tangka aiah lungphêk 10, saihlum-thi valkhat; darbu atân hlum phêk 3;leh thîr êk te a ni Chàr thlang lam ban leh adawttu ban inkârah tawngkhat vêla thûkin khur an lai a, hnah zîk an phah. Puithiamin bâwlhlo chu khur chhûnga a dah rualin. "Hei pawnpui thuahsâwm" a ti a, zaiko hnah 10 a dah a. 'Hei sial 10' a ti a hlum sial 10 a dah leh a. Chutiang chuan a hming lam zêlin bâwlhlo kha a vaiin a dah a ni Phuichham nân chârban bulah zu an thlawr a. thlanvâwng thlêngin an dawh. Bingkau chhûngah zu an thun a, puithiamin zu phuhin thiam hla a chham

'Thuah-khata thona ka sui pui mei fual lo chhang ang che Thuahhniha thona ka surpui mei fual lo chhang ang che. Thuahthuma thona thuahlia thona thuahngaa thuahruka Thuahsariha Thuahriata Thuahkuaa Thuahsawma thona ka surpui mei fual lo chhang ang che Pi biak ngai, pu biak ngai thuahsawma nuin ka surpui mei fual lo chhang ang che Nun tluak harhdamna siamin ka surpui mei fual lo chhang che'.

A talhna hmunah a kawchhûng an phawrh a, kawmchâr lam huanah vawkrawlh hmang lovin an rawh Huanah an chhûm a, sathau atân a luruh leh a khaberuh, a hmâwr kim a hnute hmâwr telin, a nâkruh pathum, a bawp dinglam ruh bul leh a dinglam dâr ruh, chhum hmin hnuah an la a khûr chhûnga bâwlhlo an dahsa chungah sathau chu an dah. Puithiamin khur biha vawi thum a kûk zet hnuah Sathau hlanna thiam hla a chham Khur chu lungphêkin an chhin a; an chhilh hnuah a sirah thingse hêm an khêng kual a. Hei hi a khur chhinchhiahna a ni

In hnuai lama an peih tel vek hnuah a sa chu kawt lam atangin Inchhungah an thiar lût a. Puithiamin sathin tê tak tê têin a zaiphel a, a chhiam leh hnuah pá bera ṭanin naupang ber thlengin a sem a, amah puithiam gên sathin an tem hnu chuan dawisa kilzâ-hovin ruai an ṭheh ta ṭhin a ni. Ruaitheh hun hi zân a tlai hle tawh ṭhin.

Ni khat serh tûr a ni a, serh hun chhûngin In hnuaia kal a thiang lo Sa a bâng tam hle a nih chuan nithum thleng serh theih a ni a, sa a la bâng a nih chuan an paih mai ṭhin. Saum leh sahriak atân hman a thiang lo

(4) Hnuaitê: Hnuaite atân vawk nu, no la nei rih lo an hmang. Lei hnuai thuahnga biakna a ni A kalhmang chu hnuaipui nên angkhat a ni A danna chu Zaiko hnah 5, hlum sial 5, tangka lem 5, a ni. Thiam hlaah, 'Surpui' ti lovin, 'Sûrte' tih a ni. Sathau chu hnuaipui sathau phûmna kawt lam ban kârah an phûm.

(5) Chunglam: Hei hi vân lam biakna a ni. Kêl no thlakhat achin chunglam an hmang a, vawktê hmang zâwk pawh an awm. Pawn sumhmun chhaklam pangah zu an thlawr a, thlanvawng thlêngin an dawh. Phuichham nân an hmang a; a dang zawng chu kut sil nân an dah ṭha rih a. Thiam hla chu:

"Chunglam in mualhawih ki tung lo chhâng ang che. Vân laizâwla thona mualhawih ki tung lo chhâng ang che. Ri dur dura thona . Ri der dera thona Vândum kâra thona .... Vânrâng kâra Chhumzina Ruahzu a . Mualsangi thona ...... Kawrpuia .... Khawlaia thona mualhawih kitung lo chhâng ang che.

Vawktê hmang chuan, 'zêltluang' tih tûr a ni Puithiamin a chham zawh chuan Sakûng ang bawkin chhûng thla a hual leh a. A sa chu pâwn tapah rawhin an chhûm nghâl a; sumhmunah an ei Sathau hlanna atân a talhna chung záwn dichûmah. khâphnih vêla sei thlanvawng thingphêk an dawh a. a sîr ari ping bawk Chu chu, 'Chunghri bâwm' an ti. Sathau atân a lu ruh leh a hmâwr kim, chaw nên khotê chhûngah an dah a, sa hang an leih a, chi an telh lo. Sathau dahna khoté chu chunghri bâwmah an dah a, a hlanna an chham hnuin ei a thiang Kham hmasa apiangin thlênga an zu dah sa khân an kut an sil zêl a ni.

Dawidelh: Chung lam an hman hnuin dawi chhui kâwng khar nân Sakûng an hmang leh a. Chu chu 'Dawidelh' an ti Chumi hnu chuan dawi chhui a fihlîm tawh a, a ti thei tân sedawi pawh talh theih a ni tawh Hmanhmawh taka dawi chhui an duh chuan ni khat an serh hnuah hman zawm theih zêl a ni Hmanhmawhna hranpa a awm loh chuan thla khat hnuah pawh hman zawm theih a ni.

(6). **Sedawi:** Sedawi hi sepa talh a ni. A tê berah sepa thla sarih achin hman theih a ni Hei hi 'Chhuntlei' an ti Sechal ki kheh lian pui pui an chhun thin. Sepa an neih chuan, 'Sepa sûtnghâk' an ti a, hralh bo mai a thiang lo. Sakhaw biak nân hman ngei ngei tûr a ni. Sepa pahnih, pathum nei sela, a upa ber kha sepa sûtnghâk a ni. Vawk pawh nîin sial pawh ni sela, sakhaw biak nân an ruahman tawh chu, 'Thiangbâr' an ti. Chu chu kawng dangah hman a thiang lo tihna a ni.

Sedawi an talh chuan zu tam tak an inringsa a, 'Chawnghâm' an ti thin a ni. Sedawi talh hian thil tih tûl a tam hle a, hêng hi a ni:

(a) Seluphan atân thingsia suih a ngai. A hmâwr lam a kâk a, a kâk ding zâwk a sei deuh va, selu târ nân a hmâwr suih zum a ni. A kâk lehlam a zâr a, a hmawrah artui hêng fâr fìm suih zumin an khêngbet. Tlai lamah tual chhak lamah an phun a, selu târna lam kâk chu In lam hnaih zâwkin an phun thin. An phun dâwnin puithiamin a khur tûr tuthuihin an chhun hmasa zet a, mi dangin an lai a, an phun.

(b) Sepa hrui leh vawkpa hrui atân rawpui hnâng herh pahnih seluphanah an bât.

(c) Vaikan an tih buhban fai kan tekte chhûngah an dah.

(d) Se chhunna feipui khum-ai mawngah an tung a, feipuiah tekte hrui an khai.

(e) Sechal ki khum-aiah an dah. Seki chu khuangchawina emaw, zân khuangchawina emaw a dinglam ki a ni

(f) Phuhrin nawhna rawpui pum, a hring tawng khat vêla sei a châng telin, a pangah an hlai teuh va; sumhmun thlang lamah an dah

(g) Ngau bûr khat.

(h) Zuthut hai atân haituk pakua

(i) Haizâr an tih bûr liang sei pakhat.

(j) Chhûnghai bûr liang sei deuh pakhat.

Chawng tan zânah chuan zanriah ei khamah Chawng In an pan khâwm a, khum-ai mawng lam bang bulah zu an thlawr a, 'sepa zu' an ti. Khumpui lu banglai bulah vawkpa zu an thlawr bawk. Sepa zu leh vawkpa zu chu: ngau, zuthut hai pakua, haizâr leh chhûng-haiah an thun theuh va; ngau chu vawkluphanah an khai. Zuthut hai pakua chu: (1) Khua tân khum-aiah (2) Chhûngsa tân kawmchâr bang bulah (3) Zângsûtah bûr khat (4) Fati an tih chârpanah bûr khat (5) Hnuaite tân chârpa bulah (6) Lasi tan charpa bulah (7) Vansen tân kawngka thlang

lamah (8)Pathian tân kawngka chhaklam sutpui bulah (9)Chunglam tân Sumhmunchhak lamah an hûng.

Haizâr chu khum–ai mawng bang nghêngin an hûng. Puithiam chuan chhûnghai kengin khumpui lu aṭangin chhûng thla a hual sak a. A hual zawh hnuah chhûng–haia zu chu pa ber aṭangin an chhûng kimin an in dial a; chhûnghai chu tung chaw kâwmah an hûng ta a ni. Chumi zawhah chuan Khua tâna pêk khum–aiah a ṭan a, zuṭhut hûnna apiangah a kal a, 'zuṭhut haia zu hmang zêlin, hri selna, hausakna leh nun sei dîlna a chham ṭheuh a ni. Khua, hnuaite, Lasi leh chunglam chu sakhaw biaknaa anmahni thiam hla ṭheuh chham a ni Khua chu sakûng thiam hla nên a inang a, a danna chu, 'Sa' lam lovin 'Khua' tih a ni. Chumi zawhah zu thenna a chham leh a, sepa zu leh vawkpa zu an fin a.

'Thiang ang, thiang ang, ka mîmpui zu ka fângpui zu thiang ang. Hrumtûngpa in thiang ang, samphiarpa in thiang ang. U lakpa in thiang ang naulakpain thiang ang. Mi tin in thiang ang, hnam tin in thiang ang'

tia a chham hnu chuan chu zu chu mi tin hnam tin, in a thiang ta a ni

Farnu upa berin zufâng telin a tlêm berah belpui pathum, far-zu a hûng a Sumdêng-zu, khualko zu, thing fawm-zu te nên an bêng tlar a, dawhthlênga ṭhuin chhuat lam hawiin an in Hêng zute hi nula leh tlangvâl chanpual deuh bîk a ni a; zâwlbûk thingnawifawm naupanghovin an siamsak ṭhin Chawng chênho chu chhuatah an ṭhu a, zailam hla leh chawngchen hla tinrêng sain an tlaivar a ni An zai nawm vâng chauh ni lovin, sepa men zân hi tlaivâr ngei tûr a ni. Upaho ṭuang (châr lam chhuat)–ah zu beng hrangin an ṭhu bial a, hla chi tin an sa. Zailam hlapui an tih chawnzai hi sak mâkmawh a

ni. Chhawnnat thenkhatte chu:

1. *Chawn tin rel e, chawn tin thang in rel,*
Bêl lian sawmthum chawn tin thang in rel.
2. *Bêl lian sawmthum chawn tin thang relna,*
Ka pu' run chhûng a dai ngai lo ve.
3. *Ka pu' run chhûng a tha thim rual a,*
A hnuaiah chalvawm a lêng emaw!
4. *Chal liana kan lak, zova siathing chal liana kan lak,*
Lamtual Sa vung e.

Phuhrin nawh: Phuhrin nawhna rua sumhmun thlanglam dawndelah dahsa a ni a. Tlangham thing killi neia suih, a hmâwrah thlai chi kim pawnchhiaa fûn an tawnkawp a; zanlaiah pâwnah an chhuaka puithiamin a chham hmasa zet a, an chhûngkim tân, pakhat tê têin mi pakhatin a pawt a. A pawh lai hian khuang an bêng. A pawh dân chu, thlan-vâwng thlêng chungah tlângham thing a dah a. Tlânghamah chuan raw hlaisa chu a zem a; thleng leh thing chu rap batin rawhnâng chu nâwt pahin a pawt a ni. A chah hara a pawr sung a nih chuan, 'Phuhrin tha, dam rei tûr' an ti. A hnuhnûng ber-ah Khuavâng tân an ti a, pakhat an pawt bawk Phuhrin nawh an zawh chuan azân atâna sakhaw lam thil tih tul chu a zo ta rih a ni.

Puzu ni: A naktûk chu puzu ni a ni a, puin puzu bêlli aia tlêm lo ve ve an hûng a; khaw hian deuhvah a tam deuh zêl a ni. Sumhmun thlang lamah nupu chhak lamah papu zu an beng a, a laiah kalna a awm a, inhawitawnin an in a ni A chhûng lam bera zufâng thlum ber chu khuang-chawinu leh 'pa chanpual a ni. A dawttu zufâng chu zankhuangchawinu leh 'pa chanpual; dawt lehtu chu se vawikhat chhun tawh chanpual a ni a, a dang chu siala chawng ve lo hovin an in a ni.

Tûkṭhuan eikhama puzu beng zawh hnu chuan ran talh an ṭan a In hnuaia se thlunsa an kai chhuak a, an chaih chau lâwk zet a, kawtkai aṭang-in tualah an kai lût a; seluphana an bânsa raw-hruiin an hling bawk a, tualah an thlung rih a. Sepa talh ni hian vawkpa pakhat leh vawktê pahnih talh a ṭul a, Khua leh hnuaitê leh Pathian tâna hlan a ni.

Khua tân Vawkpa A hmasa berin vawkpa talh a ni a, rawhrui khân an hlîng a. A talhna hmun chu, sakûng hmun – dawnchhukah a ni

'Khuain ka sathau lo chhâng ang che
Khawlaia thona khuain ka sathau lo chhâng ang che'

tiin Sakûng thiam-hlaa ram hming vek kha a lam a, chhûng thla a hual sak bawk. A chhamna zu chu vawppa zu kha a ni

Hnuaite A pahnihnaah vawkte nu talh a ni a, dawi chhui laia Lasi hmun – chârpa bulah an hlan. Tuipui biakna a ni a, dawichhui laia Hnuaitê nên a inang lo. Thiamhla:

'Hnuaitein ka zetluang lo chhâng ang che.
Dumdula thona ka zeltluang lo chhâng che
Dumpuia Dumtea Inrâla Liangtena Liang-zâula Mualtlânga Chemsawna Chemdama Vutleiha - Lungrânga Nghasema Hmâwng-kohva Khawlaia thona ka zeltluang lo chhâng ang che.'

Dumdul, Dumpui leh Dumte hi Rûn tui lipui sawi-na a ni Rûn lui aṭangin Inrâl khuaah, Dihai ramah, Seipui khawlaiah a hruai lût a ni.

Pathian: A pathumnaah vawkte nu talh a ni a, vâna awm Pathian biakna a ni In chhûng kâwngka chhak lam sûtpui bulah taptê an chhep a, chutah an tal. Sathau chu a luruh leh a chalvun a ni a, a talhna bul sûtpuiah an târ. A sa hi dawisa kil mipa

naupangin an ei. Thiamhla chham zawhah chhûng thla a hualsak a:

"*Chunga Pathianin ka zeltluang lo chhâng ang che.*
Thiankhawthangan ka zeltluang lo chhâng ang che.
Vanlaizâwla thona ka zeltluang lo chhâng ang che
Van-chung kâra . Vânthim kâra Vândum kâra
Khawdur kâra - Chhumpui kâra thona ka zeltluang.
lo chhâng ang che."

Khua tân Sechal: Vawk talh zawh hnu hian sepa talh a hûn ta a. Puithiamin têktê leh sechal ki leh bingkau a keng a, tuala sepa hmachhawnin dinsâp hnuaiah a thu a. Thiamhla chu Sakûng nên a inang a, a danna chu, 'Sain sahrial' tih aiah, 'Khuain chalvawm' tih a ni. Thiamhla chham pahin seki a khâwng a:

'*Khuain chalvawm mei fual lo chhâng ang che.*
Khawlaia thona chalvawm mei fual lo chhâng ang che'

Chutiang zêin Sakûng thiamhlaah ram hming a lam kim leh vek a: "Bâr ang bâr ang chalvawm nan vai bâr ang' a ti a; têkte chhunga vaikan kha sepa hmaah a theh a. In chhûngah a lût a têktê leh seki chu khum-aiah a dah. 'Chalvawm' tih hi sechal dum tihna a ni. A tira a dum an hman avangin a dum lo pawh Chalvawm an ti tho mai..

Chawngpain sechhun pawndum a sin a, feipui leh haizâr kengin puithiam nên an lo chhuak a, sepa bulah an ding dûn a Châwngpain thiam hla a thiam loh chuan puithiamin a chham a, a hrûlah a lo zir zêl a:

'*Hual ang hual ang, chalvawmnan kan chhûnga thla hual ang, Kan chhûnga hmui-hual ang Ka lawh thelhin hual ang, Ka chham thelhin hual ang. Nun chhiat ka bâwla ka tih ni lo ve, nun tluak pang dam ka ngenna a ni Ka pi zirsa ka pu zirsa, Hualthona leh Ngaihuma zirsa a ni e.*'

A chham hnuah haizâra zû chu sepa chungah vawithum a phuh a, sepa chung vêkah a leih zo va. Haizâr chu puithiamin a lo kensak a; a kut hniha feipui hûmin sepa dinglam zakdawhah a yun pem chauhvin a chhun a. A chhun veleh an lo pawtthlu a, chawngpa chu hnunglam hawi tawh lovin In chhûngah a lût a; feipui leh haizâr khum-aiah a tung.

Se tlûk tha lo chu an ngaih a tha lo va, Se tlûk tha chu a vei lamah a tlu thlawp a, a tho tawh lova, a bû lo bawk. Tlu tha tûrin a chhun hmain a ke an lo phuar a, a hmui an phuar bawk. A ki atanga lo herh an awm a, a mei vuana pawttu leh a ke hrui hmun hnih nên, a chhun veleh an lo pawtthlu vat a ni. A tlûk hnuah hreipuiin à tukkhumah an chêk hlum.

Sathau' Sepa lu leh a dinglam bawp khum-ai-ah rei lo tê an dah hnuin an la chhuak a, a lu an filh. A chuap tê taktê têa zai hrangnga hnangin an thil a, sepa lu chungah an thiat Selu chu seluphan zumah a dinglam hnârkuaah herh-lûtin an târ vawkpa lu chu chhum hmin hnu-ah an filh a, raw-hrui khân a d nglam bengval kuaah thilin seluphan kâkah an khai Vawkluphan chu sakûng lu târna bîk a nih avângin Khua biakna vawk lu târ a ni lo

Tin, hnâng khâpkhat vêla sei chu phel chhuak lovin an thlei a Sepa dinglam bawpti leh vawkpa dinglam bawpti an zainawi teuh va. Vawkti leh seti hrangthum ve ve hnângin an kual hrang a, chu chu hnâng phelah an bat a hnâng hmâwrah chuan seti leh vawkti hrangkhat ve ve an tawntîr. Chuti-ang chu pariat an siam a, zuthut an pêkna hmun sarihah leh vawkluphanah an thiat. Hnuaite leh Pathian chu anmahni sathau an neih avângin Khua sathau an pe ve lo. Puithiam chu sathau hmunah kal zêlin a hlanna thiamhla a chham theuh a ni.

Sepa ngalvun leh vawkpa chalvun chhum hnuah hnângin an thil a, a chunga sathau an hlanna hmun leh kawtkaiah an phiat.

Chukphawk: Chukphawk saserh then nân se bawpti, a thin, a pumpui leh a chek khâpruk bêla chhum khawpin an la a, In chhûng thukah an chhum. Hnam hrang deh leh ei a thiang lo. A hmin hnuah sahrang kimin sakuh pahnihah an thil a, pakhat puithiamin, pakhat chawngnuin khumpui chunga thuin an ei tan phawt a; tichuan, a sa dang chu sechhun tawh chin pa upain tuang(char chhuat) -ah zu nên an hmeh. An ei hmain puithiamin a chham a:

"*Kuhpain bal a tai leh len nan a hmang, sau nan a hmang, bukpui a belhpui Thosipain zutai a dawn leh len nan a hmang sau nan a hmang chhawl thing a belhpui Sakawlpain a hmul phurh pui sa a ei leh len nan a hmang, sau nan a hmang, tlangza a kanpui Nghapuiin a tehpui sa a ei leh len nan a hmang, sau nan a hmang li-lai e vel, suanglung a belhpui Muvanlaiin a hmul phurhpui sa a ei leh len nan a hmang, sau nan a hmang, thlangvan a kaipui Hei ka thla-sawm chhiarpui chalvawma. sa ka ei dawn a, ei sual bar sual awm lovin len nan sau nan ka hmang tur a ni.*"

Chukphâwk saserh an then hnu hian sesa chu in dangah sem chhuah a thiang a, chi tin hnam tin ei a thiang.

Saban Lawh: Vawkpa lu leh a ir tluan leh a bawp nên zai bung lovin a inzawm a, tuang chung sabân khanchhukah an bâng. A lu hian a kap-kalakah kawt lam a hawi. Rei fe an bân hnuin an la thla a, "Sabân lawh" an ti. An lâk dâwnin pui-thiamin bingkau leh haite kengin a dinkham (din

chilh) a, heti hian thiam hla a chham:

"Ṭum rawh, ṭum rawh, ka sathau lu tum rawh Mim za ṭumpui ang che, fangza tumpui ang che. Ki tha ngho thatumpui ang che. Nun tluak hrisel tumpui ang che"

Sa chu an lâwkthla a, thlangra—in an dawh. Hnuaite sa nên In chhûng thukah an chhûm a, sathau an hlan fel hnuin fatuho hrai i ân rual an theh a ni Chutichuah, sechhun ni atana sakhaw lam mamawh chu an zo ta rih a. Se talh ni hian puithiam teh sathau sawi itute tân hna a tam êm êm a, tih famkim loh hlauvin zu pawh an in rui ngam ngai lo.

Tukthen· Sechhun anaktûk zîngah vawk rîlphiar leh buhfai an chhum pawlh a, "Thiang ang, thiang ang, chhîng biak thiang ang, tluang biak thiang ang," tiin Sakûng tûkthen angin puithiamin a chham a, buhchiar chu tualah a ṭheh Hei hi vawkpa tûkthen a ni

Feimûng sil: Sechhun ni atanga ni sarih niah feimûng sil a ni a, hei hi sepa tukthen a ni Sepa beng, a lei hmâwr leh a mei hmâwr buhfai nên an chhûm a. Sepa zu kha an thlawr leh a, zupengah an thun. Puithiam chu têktê leh feipui leh arpa ngo kengin daiah a kal a.

'Lêng leh ang, lêng leh ang, chalvawma hmui lêng leh ang. Sih zâwl lumin lêng leh ang, chhâwl no kuaiin lêng leh ang' tiin a chham a. Lungte pathum kengin a lo hâwng a, sekawt atang—in In hnuaiah a vawm lût a, feipui chu seluphan bulah a sawh bûr a; tektê chu a hruia zemin feipuiah a khai. Thinghnah châwngte kilh feipui zumah a khumtîr bawk. Zupenga zuin feipui a sil a, a sa kenin a nâwt a·

Thiang ang, thiang ang, ka chhim fei thiang ang,
Ka hmar fei thiang ang, Ka pi fei thiang a, Ka
pu fei thiang ang ka lawiḥnung thiang,'

tiin a chham a, feipui leh tektê chu nilêngin tualah a awm a, nitlâk hnuah an la lût a ni.

Ar khawthiang dawh: A ni sarih tûkah feimung sil nên an fâwm a. Ar khawthiang dawh hnuah mikhual luh a thiang a; tuipui râl kân a thiang tawh a ni.

"Thiang ang, thiang ang, ka ar khawthiangi i
thiang ang Chhing biak thiang ang, tluang biak
ang; Tûipui ral kan thiang ang. Thing p'huih
thiang ang, Lo thlawh thiang ang." tiin a chham

a, arpango chu a zakah tûlin a dawt a. Ar chu daia a kal laia a ken kha a ni A saserh chu a ke leh a hmâwr kim a ni a, sa hmin hnuah hnânga kualin khum—ai mawng bangah an thiat.

Salu lawh: Se chhun thla chhiara a thlathumna a dêt chuan salu an lathla a, 'Salu lawh nân Sakûng an hmang leh a, seluphana selu leh vawklu an lâwkthla a, mi pakhatin dawrâwn a lo dawh a, salu chu bangah an târ. Sakûnglu chu vawkluphanah an târ a; khua biak nâna an hmàn seluphan chu a ruak thung

(7) Theitan: Theitan chu, 'tumphit siam' tih a kâwk deuh ber a. Sakhaw biakra chawnlâm chi khat a ni. 'Intumphit' an ti bawk. Sedawi hman hnu hian dawi chhui tihkim leh vek a ngai a Dawi an chhui kim hnuah chauh theitan hi tih theih a ni. Zankhuang chawi dawna inrin sana rahbi a ni A vawihnihna sedawi talh chuan zankhuang chawi a tul a. Theitan chu sedawi vawikhatna leh vawihnihna kârthlaktu a ni. Ran talhna hmun leh

thiam hlaah sedawi nên thuhmun a ni a, sial a tel lo. Khua tân vawkpa, Hnuaite leh Pathian tân vawktê pakhat ve ve hman a ni. Zanah ran an tal a, zan vêkah sathau an hlan. Zuṭhut leh phuhrin nawh pawh sedawia an tih dân ang vêkin an siam

'Thei' an tih tumphit pathum an siam a, zan laiah: 'Pi Kâwli su zek su zek, Kâwl dângi su zek su zek,' tiin an tum a, khuang an beng. An tum lai hian 'Pi Kâwḷi' an tih Khuavang chu kawm-chhakah a lo lâm su zek zek a ni, an ti Pathian sa lo zawng chu ruaitheh nân an hmang. Khua tâna an hlan vawkpa lurah khumin mawngah an tar Ni khat hrihrilh an lo man hnuah vawk rilphuarin tuk an thian a, a thiang ta a ni.

(8) **Zankhuang Chawi** Zankhuang chawi hi, 'Zanmual chil' tih a ni bawk, Sedawi vawihnihna an talh chuan, zanah mual an chhuak a, khuang-hlang lem chawi a ṭul a, khuang chawi kawng hawn-na a ni Se talh dan leh a tihdân dang zawng zawng chu sedawi nên a inang vek a, a danna chu hengte hi a ni:

(1) Sechal a tê berah a ki hmawr hawng a ni.
(2) Mual lâmpui atân feipui 5 emaw, 7 emaw.
(3) Khuanghlâng lem mualah dahsa a ni
(4) Talhkuang atân ṭuahpui suinsa mualah dah a ni
(5) Chawngnu phurh atân sahmim, zupeng ar leh lapâr ruatsa a ṭul.
(6) Kawtkai chhaklamah sihneh leh rua, thlanglam-ah thingsia leh rua bawk a hnah hlawi lohvin an phun. A hmawr an kuaikûl a, kaiha hrui leh vawmhruiin an zem a, ban phâk tawkah a kual pup a. Chu chu, 'Ṭhuihngul' an ti.

Chawng chen zanah nula leh tlangvâlin farzu nên chawng an chen a; upain sepa an men bawk

Zuṭhut leh phuhrin nawh an peih fel hnuah zan laiah mual chhuah a hun ta a Upaho ṭuangah ḳawtlam hawiin an ding tlar a puithiamin Lersia hla a hril a, upaho nên an sa. Feipui vilikin chhuak tûr angin zawi tê tea kal paha hla sain an inzui a, hla a zawh chuan, "Haw" tiin an hnungtawlh a, an chawl rih a ni. Chutianga vawithum an saknaah an chhuak hlen ṭhin. Puithiamin hma a hruai a, chawngnuin a dawt a; chawngpa, khuangpu, upaho, ammipui leh khuang dâi tumtute'n an zui a, mual an pan.

Mual an thlen chuan puithiamin khuanghlang bulah, 'Khuavâng ramri' tiin feipuiin lei a rin a. A rinna atanga ṭanin Lersia hla sain khuanghlang an hel a. Hla sak zawh chiah hian an hel chhuak a ni Chumi hnu chuan chawngnu chawi lovin sa-khaw anpui hmeichhe naup ing an chawi Chutiang zêla vawithum hela vawithum chawi a ni Vawi thumnaah chawngnuin sahmim chhûnga ar leh lapâr phawrhin a vawrh a.

Lersia hla–Sabuan hla

1. Lersia chawng ma ta Seẓa khalah nang ni che'
   I chhûng In va fang tang e, i ralfei lo tlar bung e.
2 Vin lai zâwla mi neih chawng Lersia sial lo ti
3. Ka do Lûtmuala te u, 'Duhlian zathum tui ang seng aw' ti
4. Tui ang seng ngai lo; ka do kimah zan ar ang ka thah.
5. Sawsawpui ar ang that a, ka do fen hnuaichhiah Hranlu chawiin cham e. Lerpui hausa.
6. Haizâng thatah chun' Lera a chawi, a rual chhing na e.
7. Chângse chhun leh laimi thah fawm, a tum zawng chhuah zo ta. 'Haw'

Puithiamin 'chh' ri a hmang ngai lo va, heta erawh hi chuan 'chh' telh a ni. Puithiamin a hril hmain hril khalh a thiang lo He hla hi an serh hle a, duh duha sak a thiang lo. Zankhuang, mitthi rawp lam leh khuangchawi muallâmnaah chuah an hmang. In danga an sak chuan khuangchawi a cho chhuak a, a chawi theih si loh chuan thihna a ni, an ti.

Lersia hi Chawngthu a ni a, Sanzawl lal a ni. A hausain sial a'ngah hle a. A khuate'n chawng lâm tûra an fuih pawhin a duh lo va Ni khat chu, a sekhaltu Tlângpasaisira hnênah Khuavâng a inlâr a, Lersia hla hi a hrilh a, a lâm dân tùr a zirtir a. Tlângpasaisira chuan thalthîngin feipui lem a siam a, a sekhalhna bûkah lâm a zir thîn Zan khat chu Khuavâng chuan Lersia Inah thiang lo zir tûrin a lâmtír ta a Lersia chuan a tuar ngam lo va, khuang a chawi ta a ni an ti He hlaah hian Lersia hausakzia leh a râl thah leh Raltcho a do thu a lang. Duhlianho sakhaw hmunkhata an awm lai ami Seifaten an chhawm a, an hmang zui zêl a ni. Khuangchawi zawh hian mualah mi pakhat thingphelin an zâwn a, 'Umnawngchawi,' an ti Chutia an mi chawi chu a dam rei duh bîk, an ti

Mual lâmho Lersia hla sa pahin chawng In an pan a Disap hnuai an thlenin an feipui zum lam hmalam hawia zakzehin, 'Hring lo chhuak, hring lo chhuak, nanga awm nân ka ti lo, keia awm nân ka ti e, hring lo chhuak,' an lo ti a, feipui chhun pah zuau zuauvin an lût. Puithiamin kawngka a thlên chuan, 'Haw ' tiin an tlân lût a, feipui chu banglaiah an tung.

Atûk chu puzu ni a ni a, ran talh ni a ni bawk. Sakhaw lam thiltih zawngzawng chu sedawi talh nên thuhmun vek a; zu lamah chuan a hautak zâwk daih a ni. Zânkhuang hi chu 'Patechawnkip' an ti a,

pawn ṭial leh diar ṭial an phu ve tawh. Tukverh pawh an hawng (siam) ve thei tawh a ni. Thang-chhuah erawh an la ni lo va, lukhawng tlai chanve chawi a ṭûl tawh a ni.

Zankhuang tlip: Zankhuang chawi hnuah dawi an chhui nawn leh vek a, kum thum a tlin hmain sedawi talh leh a ni a. Chu chu, 'Zânkhuang tlip' an ti. A vawikhatna sedawi talh ang chiah a ni. Zânkhuang a tlip hmain thi sela, a fapain sadawi a hman ngei a ṭûl tlat.

Sa sem chi: Chawnlâmah hian sa sem chi leh ruaiṭheh chi an awm a. Sa sem chi chu· Halkha, Simhrin, Zahau leh Hualngo an ni. Hualngo hi hmasângah chuan ruaiṭheh chi an ni a, an kiangvêla mite tih dân an duh zâwk avângin an sem ta a ni. Sa sem chi hian ran an tal tamin zu lamah a hautak a, hun pawh a duh rei zâwk; inelna pawh a nasa zâwk a ni. Sedawi talh rualin sepahnih an talh belh a, 'Sethum talh' an ti. Zankhuang chawi rual-in sepathum an talh belh a, 'Seli talh' an ti. Sial pakhat talha chawnlâmna chalhau leh vawk talha chawnlâm a Thlailâm Buhza aih leh sarual talh te a awm bawk. "Thlailâm lo chuan, puanpui a sin tûr a ni lo," an ti tlat mai.

(10). Khuangchawi: Khuangchawi an hman ṭan-na chu, heti hian a sawi: Halkha Senthang hnam Mangsuia'n, Bawinu lui kawi livir chunga thing leh raw kûr,—tuisuarin hnam châng leh sân châng nei a han herhkual vêl a hmuhin, chutianga hlang chunga a nupui han herkualpui a, chawimawi duhna rilru a neih aṭanga a tihchhuah a ni an ti (*Chin Talangginshar Yinkyihmu Yuya Daleik Htungsan mya. pp. 382*).

Halkhaho khuangchawi hnuah Zahau lal Kip-kunla'n a chawi. Chumi hnu chuan Seifaten Seipui

leh Khawkawkah an chawi ta a. Hmasânga an thangchhuahna chu 'Mitthirâwp lam' a ni

Sedawi vawithum talh hnuah khuangchawi theih a ni. Khuangchawi chu thangchhuahna a ni a, a ropui ber, a vâwrtâwp a ni. Khuangchawina atân sepa hmaituak an tih sechal pahnih leh sepui pakhat talh a ţûl. A pawk thei chuan a khuate sem atân se pakhat a talh belh bawk. Sakhaw biakna chu sepa sûtnghâk sechal a ni a, a dang chu talh mai mai a ni. Khua biakna vawkpa chu 'Khawsân' an ti a, sadawi talh danga an hman ţhin ani a nan zâwk

(a) Sathing thah: Khuangchawi tur chuan, thing fawmtu atan a khuate a sâwm a. mipui' kalkawng sîrah thing an fawm ţhin. A hla lam aţangin an ţan a, an ţanna kawng ko hnaihah thing tlâwn hlam thum vêl an kham a, chu thing chu chhaklam leh thlanglamah thingfâkin an khamtîr thliah a. Chu thing fâkte chu chawngte tân phurh a thiang lo va, chawng ni-ah zâwlbûk tân an pû a ni. Thing tlawn kham tâwpna aţanga ţanin thingfâk chu kawng sîrah an zâr tlar thliah a, 'Sathingzâr,' an ti bawk. An zâr tlar chhan chu 'ro awl rawh se' tihna leh mikhual hmuh atân chapona a ni fawm bawk. Thing chu chawng zu chhumna leh chawnlâm nikhuaa tuah tûr a ni. Chawngpain thingfawmho chu vawkpui a talh a; thing fawmna hmunah ruai an ţheh. Vawklu chu thingtlâwn kham leh thing zâr inkârah an târ ţhîn.

Hemi ni hian seluphan pakhat an suih a, tualah an phun. Zankhuanga an tih angin ţhuihngul an siam bawk. Tlai lamah kêlchal an tal a, chu chu, 'Kêlkhawthang' an ti. Kêl chu a tê berah a chalbuk chin hman theih a ni. Kêllu chu seluphan suih tharah chuan an târ a; se talh hunah an lathla ang

a, sakhaw biakna sechal lu târ lehna tûr a ni. Kêl sa chu zânah an chhûm a, naupanghovin, 'Sathebuh ka duh, ka duh,' tiin bang an vaw ri bur bur a, a hmin hunah ruai an theh.

Tin, hemi ni bawk hian talhkuang atân hnum thing an suih a. A suihtu atân puithiamin mi pakhat a hruai a, arhlui ngo an keng. Puithiam chuan sairawkherh leh rawthal pathum a keng a. Thing bul an thlen chuan, puithiamin ar a tal a; thing an kit a. Thing tlûk hmain puithiam chuan thalin vawi thum a perhkhûm a, 'Chhîngpa tluk ang che, tluangpa tluk ang che,' a ti a. Chumi hnuah, "Chhîngpa i tluk thei lo, tluangpa i tluk thei lo, Chawngnu chawngpa thang hlen nân ka ti che" a ti leh a. Thing an kitthlu a, arsa vil pahin talhkuang an suih. Chaw ei khamah an pu hâwng a, seluphan bulah an dah. Khuang chawi hunah khuanghlâng kiangah dah tûr a ni.

A zân chu upaho leh nula tlangvâl, zu nên an tlaivâr a; atûk nilêngin an in leh a. Tlailamah puithiamhovin chawngnu leh chawngpa leh upaho chu Lersia hla sain mual an chhuak a, talhkuang kha an hêl a ni.

(b) Thingthiah: Puzawn khua emaw, khaw thenawm emaw thîng an thiah thîn Sawhthîng zailêp raw suihzumah an thil a Sawhthîngah chuan ârchangku an vit bûr a, an thingthiah khua, lal leika banah an thiat. "Thîng kà thiah a che u" an va ti a; khawtlângin vawk an lo talh thin. Sawhthîng an thiah avângin 'Thîngthiah' an ti Khuangchawi niah chawimawitu atân sâwmna a ni Lâm chi tam tak an lâm ang a, khuanghlâng an chawipui bawk ang. Lâm an lo zir sa a, zû an lo inring sa bawk Khuangchawi nia thingthiah khua kalho hi 'Thîngdîm' an ti.

(c) **Chawng zu:** Sathing zâr a ţiak fel chinah, chawng zu buatsaih ţan a ni. Zu chu bêl 80 a ţûl a, nula leh tlangvâlin an denpui ţhîn. Nupu, papu, far, rual (thian), khawtlâng leh vêngte pawhin zu an inring vek a ni. Sathing ah zâr hnu thla thumnaah chawng an ţan a; remchan lohna a awm chuan thla nganaah chawi a ngai.

(d) **Khuangchawi Chawngchen:** Chawng dang aiin hun a awh rei.a, 'Sehawn ni, puzu ni, khuangphuar ni, khuangchawi ni, khuang phûm ni, tualphiah ni, tiin ni ruk a awh a ni

Sehawn ni: Sehawn chu, seluphan a ni a, 'senghawn' tih a ni a, lam awl zawngin, 'sehawn' an ti mai a ni. Chawng ţan dâwn niah farnu upa berin zufâng telin zu bêlpui paruk leh vawk sumli nên ruai a buatsaih a, chu farnu chu, 'sehawn tuar' an ti. A hrai mite hi seluphan suihtu, khual kotu, khuala zuphurtu, se ûm hawngtu leh In chhe siamtu te an ni.

Ţan zan: A zanah farnu pakhatin zu a hung a Nula tlangvâl chawngchen dân te, sakhaw lam thua thil tih dân te chu sedawi talh nên a thuhmun vek a ni. Upa hovin chawnzai an sak bâkah khuang–hla an sa bawk thin Khuanghla chu Pâwi tawnga sak a ni. Seifate'n khuanghla bik a hranpain an nei lo.

Puzu ni: A tûk chu puzu ni a ni a, ran talh ni a ni bawk. Sakhaw biakna chu sedawi nên a inang vek Khual khua aţanga hmanpuitu an tam avângin puzu bêl an tipung'a. Puzu in lova, hûn a, 'Puzu a hun e, zu chhim tûr zawng zawng lo chhuak khâwm tawh r'u' tiin tlâng an au va. Hei hi khuangchawi ni chauh ni lovin, puzu ni apiangah an au dân a ni Nu leh pa – mahni phu tâwk khuangpuan, sechhun pawndum, sinin an ţhu fûk mai a. Se talh

a lo hun a, naupangin ennawm an ti hle bawk. Tualah ṭial an thlung khâwm a; leika aṭangın upain hlado an lo okham a. Ran talh hnu chuan mipuiin zu an chen laiin zu an chen laiin fatuhe chu sa sawisain an buai hle ṭhın. Azan chu sakhaw biakna lam thil ṭul, chukphawk leh sathau te an peih fel hnuin farnu pakhatın zan menna zu a hûng leh a ni.

Khuangphuar ni: Chawnlâm dangah chuan 'sachan ni' tih a ni a, hetah chuan khuanghlang an siam ni a nih avângın, 'Khuangphuar ni' an ti. Chawng Inah 'sachan zu' an tih zuthlawr an ın a, 'seki zu' an tih zu bîk an ın bawk

Mualah khuanghlâng an sıam a, chuta hna thawkṭute chu farnu upa ber dawttuin vawk sûmli leh zufang teṭin zu bêlpui panga nên ruai a sıam sak. He farnu hi 'Khuangphuar' an ti Khuang hlâng sıam nân rawpui pum lian tak hlam thum aia sei an la a, thingphel pahnih rehpawhah an rawlh Ke rahchhan atân ṭuahpui thing an hmang Tın, khawmhma thing a nih loh pawhın thing zâng chı bânpuar tiat vêl, a hmâwr kâk an lakhâwm a. A kâk chu thingphel leh ṛuaah an barh a, a chung chhîpah an kuai khâwm. Raw phelın hmuntnumah an kual a, hnângin an phuar a ni. Azân chu farnu dang pakhatin farzu a hûng leh a ni

Khuangchawi ni: Puzu ni aṭanga a nithumna a ni a, a ropuı ni ber a nı Nupu leh papuin vawk sumlı leh zu nên tukthuan ruai an buatsaih ve ve a; chawng Inah an ṭheh, Rualzu nı a ni a, mualkîl Inah kawttuak zu an pu khâwm a, zu thlawr an dah khâwm a. Mual lâmna leh thîngdîmho hmuahnaṭûn a ni. In bnih inkawpın zu bêlkhat zêl a khuain an tum a, chu khawtlâng zu chu, 'Kawttuak zu' tih a ni. Tlai lamah thîngthiahna khaw mite chu a vêng pachhuakin zupeng an pai a, kawt-

chhuah an rawn thleng a. Khuang leh dâr an tum a, hlado chhamin silai an kâp a. An thâwm ri an hriat veleh khawtual mite'n zupeng kengin an lo hmuak a, zu an intulh tawn a; khawlaiah mual thlengin an lâm lût a.

Muallam tûr upaho chu zuthlawr thlum taka hrai an ni a, chawng In atangin Lersia hla saa feipui vilikin zawi tê têin mual an pan a. Puithiamin hma a hruai a, chawngnuin a zui Chawngnu chu sechhun pawndum sinin ngêntiang a hawl a, sahmîmah zupeng, ar, lamu leh pawisa nawi dahin a chhîpin a phur. Chawngpain sechhun puan sina vakûlchang tawnin a zui a, khuang bêngtuin a dawt a, chawng upahovin an zui. Chawng upaho chu thangchhuahpuan leh diartial nên inthuimin vakûlchang an tawn a. An hnungah nulaho chawilukhum khuma pawn thinbih-kawrchei haa ngûn buin an bâwng (lim) pah zêl a. Nula hnungah nu upaho khuangpuan sin ngêntiang vilikin an lâm a, rimawi tum hovin an zui. An rimawi chu: darbu, darkhuang, khuang, darmang leh darsumsêl te a ni. Thîngdîmho lo lâm vut vut nên chuan muilah an intâwk khâwm ta a, mualkîl In atangin apui apangin an lo thlîr thup mai bawk a ni.

Muallâm—ho chu puithiamin hma a hruai a, Lersia hla bawk sain khuanghlang an hêl a. An feipui vilik chu niin a chhun tle zek zek a. Nula leh nu upa leh rimawiho pawhin an hel vek a ni. Hetia an hêl lai hian thîngdîmho a sirah an lo lâm reng mai bawk a ni An hêl chhuah chuan chawngnu — chawilukhum khuma, puan thinbihin khuanghlâng chungah a lâwn a, a sahmim phurh chu midang a pe rih a. Khawtual tlangvâl leh thîngdim tlangvâlin khuanghlâng an vuan a, an chawikangin an herpui a. Chawngnu chu a bâwng a, a sirah upahovin an lo lâmher a; hlado chhamin silai an

kâp thum ulh ulh reng bawk a ni. Rei mawi tâwk an chawi hnuah an châwl a Chutiang zêlin ṭum thum an hêl a, ṭumthum an chawi A ṭumthumnaah chawngnu chuan a laichîn pa pakhat a chuanpui a, chu mi chuan silai a kâp Chawngnuin âr, lamu leh pawisa nawi a vawrh a, an inchuh huai huai ṭhîn. Neinung deuh chuan sehrui an vawrh a, khawtual tlangvâl leh thîngdîm tlangvâl an inpawt a, a hnehtuin sial chan tûr a ni a, khawtual tlangvâlin tlâwm an chuh zâwk ṭhin 'Khuanghlâng an ṭhiat a, khuangrua an inchuh a, khawtual leh thîngdîm tlangvâl an inbuan ṭhin.

Muallâmho chuan Lersia hla sa pahin chawng In an pan a, Thîngdîmho chu khualdârtu Inah an lâm lût a, zu leh sain an hrai a ni. Khualdârtu hi a ṭlângpui thuin pa ber chan chang salupui putu (changtu) a ni Vakâwl lên (Kâwlngo len) lam hi thîngdim ho lam nâna an hmân tlângpui ber a nih avângin 'khuallâm' an ti hlen ta a ni. Khuangchawi zan hi tlaivâr leh tûr a ni a, farzu a awm tawh lo va; tufa – sadar bûng la zawng zawngin zu ngânkhat ṭheuh an hûng. Nula tlangvâl an tlaivâr a, upaho inzaibial hrangin an tlaivàr bawk.

Khuangphûm ni: Khuangchawi anaktâk chu khuangphûm ni a ni. Farnu pathumnain vawk sumli leh zûbêlli nên ruai a buitsaih a; chawng Inah an ṭheh Lal, puithiam, nupu, papu leh rual tânah zufâng ngânkhat ṭheuh an beng sak.

Thîngdimho chu khualdâr Inah sesa ruai an ṭheh a, zu an in bawk Khualdâr tuala an lâm hnuin chawng Inah an lâm lût a. Rei tâwk an lâm hnuin chawngpain thîngdim man a pe a; lâm pah zêlin an kâi chhipak a, lung a lêng duh hle thin. Thîngdîm mân hi chengll te chengnga te a ni a, khaw tlêm leh tam azîrin a inzât lo. Tin, khaw zau

a nih chuan kal tûr tâwk an insiam a, mi 30/40 bâk an kal ngai lo. An nikhat hlawh theih zât a ni ber a, hêng hun lai hian tha riatin chêngkhat hlawh theih a ni a, a hnu deuhah pawh an tipung lo. Fiamthu thiam leh lâm thiam bik chu lâwmman atân a hranpaa pe pawh an awm

Tualphiah ni Zu hming nei a awm tawh lo va. chawngpa zu la bâng leh tanpuina zu an in Ar sa sawhchiar an hâwp a; zubengna hnahchhâwl paihin. In thenfai ni a ni

Sa sem dân: Khawsan vawkpa sa tih loh chu chawnlâm dang aiangin sa an sem lo va. Fainuno hi sa lian tha ṭha changtu an ni. Tin, khuangchawina chhuh ni lovin, sa lu hi unau inhruisuihna a ni a, salu lian ber hi 'Vanni lu' an ti a, nu leh pa chan a ni. A dawttu chu laichîn hla deuh tawh zînga upa berin a ei a. 'Salukah' an ti A mei, a ṭâng leh se pumpui phel pawh saluan ti vek a, an sem thin.

Khuangchawipa sen zat· A chunga târlan tawh zînga tel lo, khuangchawipa sên ṭûl zât chu

(1) Ṭhat man – nu pu tân sepui, pa pu tan setlai.
(2) Sehawn tuar pêk atân pawndum a nih loh leh chêngsâwm
(3) Khawtlâng pêk atân setlai.
(4) Khuangphuar pêk atân pawndum a nih loh leh chêngriat
(5) Khuangphûm pêk atân pawndum a nih loh leh chêngnga.
(6) Thih hnu lukhâwng pa pu tân sepui te a ni.

Khuangchawi hnuhnung· Kum 1960 vêlah khuangchawi an la awm nual a. Khuangchawi hnuhnûng ber chu Khawpuichhîp khua Thansavunga a ni a,

1965 – kumah a chawi. He lehkha ziah lai hian khuangchawi zîngah Vângva khua Bualṭhuama leh Loṭharâwn khua Khawtinchhâwna an la dam. Zaṅau zîngah pawh khuangchawipa la dam an awm nual hlawm a ni.

(11) **Khuangtlip** Khuangchawi hnu kum nga a tlin hmain sedawi talh a ṭûl a chu chu. 'Khuangtlip' an ti. Chutichuan khuang vawi khat chawipa chuan sial ṭum nga a chhun. Khuangchawipa hian chawi leh duh sela, khuang a tlip hnuah dawi a chhui kim leh ang a, a kârah sedawi chhun ngai lovin chawi nawn theih a ni ṭawh.

(12) **Chawnfâng:** Chawng upat chungchuan duh avanga tih a ni a, theitan nên a thuhmun Amaherawhchu, Khua leh Hnuaite tâna an vawk hman chu a lian zâwk Pathian sa tih loh chu khuate hrai nan ruai an ṭheh. Hmân lai chuan chawnfangah hian sabebuh an ngen ṭhin Vaikan tam tak an siam a, vaikan ruai an ṭheh a, fiamthu thawh nân nula leh tlangvâl an inbarh ṭhin Tin, dawrawn chhûngah buhhûm an dah a. "Chawngzawng fangfu thaiah, Kum tin chawngzawng fangfu thaiah," tiin dâr an tum a, dârri rem chuan an lam a, tlangvâl chak thlan chhuahin dawrawn tlângah lâmpahin buh chu a kein a thai bua a, a buh chu lakhawmin zulâwm atân an hmang ṭhin

(13) **Dawino fawm:** Sedâwi talh nguna, dawi chhui tih zin luṭuk vânga kârthlâk nân hmán a ni. Sedawi talh lain an tih angin, Khua tân vawkpa, Hnuaite leh Pathian tân vawktê ve ve'an hmang a; sial a tel lo.

Mitthirawplam: Mitthirâwplâm hi thangchhuahna a ni a, khuangchawi an zir hma daiha an hman tawh a ni. Zânkhuangchawi tawh chin

chauhvin lam thleh a ni Mitthi ruang tak tak lâmpui an ni lova, hmasânga chawnlam ropui ber a ni Khuangchawi nên inzâwl tawka ngaih a ni a, mahse, khuangchawi tluk chuan a hautak lo Sathing an zâr hnu thlathumnaah an lâm thin a sec ... pakhat talh a ni Lukhawngah sepui an chawi Khuangchawi an uar chinah m tthirawplâm hi an bân tial tial a ni

Hlâng an siam a, a laiah mihm lia pui mai sâng tak an dintîr a, puan vâr an sintîr Chu chu 'Thlapa' an ti Chumi sîr huai vèlah chuan chawngpa unaa lain i thi tawhte lim an din tlartir Puitling leh ... ang lim chu an têr ... leh phui tâwkin an siam a, inmahni ti thuam dân ... h uihin an chei Milim chu fartuah thing chhiel an hmang a, hlang chu leikaah an dah Chawn nithum ni tlai lamah hlâng chu mualah an zâwn chhuak a. Lersia hla saa feipui vilikin hlang an hèl. H âng hêl dân leh heltute chu khuanghlang nèl thua tàrlan tawh nên a thuhmun vek a ni Ţum thum an hêl a, ţum thum an sep hnuah chawng Inah an zâwn lût a, an ţhiat darh vek a ni. Mitthirâwp lâm ţum chuan hla tinrêng an sa a, mitthi ngaih hla pawh an sa bawk.

'1. *Khuangpui ri chur chur e, Laldang rauthla Zanin lam ve maw! Kawrpuan a zia thawn.*
2. *Khuangpui ring hnehin, Thlafam chhuah mual anga chungnung e, Khuangpui ring hnehin.*

Hêng chawnzai hi Mitthirâwplam hla deuh bîk a ni Mithirâwplam hnuhnûng ber nia hriat chu, Chaulêng khuaa Hrângchina a ni a; Japan ral hma lawk khân a lam.

(15) Nauawm Hrai Leh Zuva Hrai: Chawng famkim tawh hovin an hming than nàn an buatsaih a ni a, sakhua nên a inkungkaih lo Hetiang buat-

saihtu hi mi tlêm tê an ni.

Nauawm hrai: Zu siamtu atân an fatute mi tlêm tê an lo ṭhrilhru lâwk a. Lo feh thei zawng zawng an feh reh hnuah, nauawmtu naupang an kawi khâwm a; zufângin an hrai. Lo feh ve thei lo upa-hovin naupang zâr an zo ve a Naupang zu ruia nau awm hlei thei lo chu upaho hian an lo buaipui a ni

Zuva hrai: Thlawhhma daivauvah zuva ten a bîkin lo an siam a, thlai chi tinrêng an chîngin an thlo fai vek a. A rah seng hunah seng tawh lovin zuva an tlan raltîr phiar a ni.

2 SALU VUAKTHLAK

Sa biakna sakûng leh Khua biakna sadawi hi Seipui lal Hualthana, leh Nahhrima te unau chher chhuah a ni a. He mite thlah hian sakhua chu neitu chan an changin a vawngtu bîk an ni Seipui leh a chhehvêlah Seifa zawng zawngin he sakhua hi hmangin Sakûng vawkpa lu chu tualah vawkluphan-ah an târ theuh a ni.

Mi an lo punga, chi bîk inthliar hran duhna rilru an nei chho zêl a Hualthana thlah chhâwng Hualngo leh a unaute chuan, anmahni tih dân anga chi dangin tuala vawkpa lu an târ chu ngaithiam lovin: "Kan tih dân angin in ti ve tûr a ni lo, ' tiin an vuakthlâksak ta chiam mai a; Chhang te, Chawng leh Tochhawngin an ṭanpui bawk A ngam lotu chuan tualah târ ngam tawh lovin In chhûng bang-lai bula zâng sûtah an târ ta a ni. Vawklu vuakthlâk chauh ni lovin sechhun nia chawngpa haizâr ken pawh an vuak keh sak zêl avângin puan hnuaiah an keng ta a ni. Hualngo leh a ṭanpuitute chuan tual-ah vawklu an târ zui zêl a ! He sakhua hi Hualngo chuan an hmang rei hle a. 1970 kumah pawh tual-ah vawkluphan leh seluphan hlui hmuh tûr a la

awm a ni.

3. KHAWTLANG SAKHUA

Khawtlâng sakhaw biaknaa puithiam chu lal a ni. Lalin biak a duh loh chuan a pianpui a kian a, chu puithiam chu, 'Tûlhûm' an ti Lal chu sedawi chhun tawh a nih a ngai Khawtlâng betu chu puithiam dân anga famkim a ni ngei tûr a ni Tual that, phâr, kut leh ke zungtang bûlte hman theih a ni lo Lal leh puithiamin mitthi an ngaiha an lu a rûm chuan puithiam hna an thawk thei lo Mi, an chhûngkuaah emaw, In danga an thisen zawmpui emaw an thih chuan, sahriak thih lohvin an awm a chu chu, 'lurum' tih a ni Puin âr-thlahual talhin hriak a thih a ni Lal leh puithiam lurum chu khawtlângin zubêl leh ar nên thla an hual a, hriak an thih hnuah puithiam hna an thawk thei a ni.

Khawtlâng biak chu khawtlâng tân, malsâwmna pe theitua an ngaih an biakna a ni. Khawtlâng biak ni chuan tlâng an auva tumah an vâkchhuak ngai lo. Lal chu pawndum leh diar nên ama nihna phû tâwkin a inthuam a, upa dangte pawh chu lal Inah an pungkhâwm a, Lal chuan feipui hawlin hma a hruai a, upa hovin zubêl leh ran kengin an zui a, 'Ţhumhmun' an tih an hlanna hmun an pan a. Thumhmun chu dai bul thing daihlimah a ni a, thing chu kih thiang lo a ni. An kal chhuah veleh lalnuin chhawl a bâng a, an lo hâwn leh hma loh mikhual luh a thiang lo.

A kal zawng zawngin tektêin buh(chaw)an keng a, 'Buhtêk' an ti Buhtêk kengsa lo tân an khawnsak leh thei a; a khawntute chu In chhûngah lût lovin kawtkaiah an inhlân mai a Ruai ţhehna hmun chu ţhûmhmunah a ni. Khawtlâng biaknaah lurûm tel a thiang lo.

(1) **Kawngpui hawn:** Hei hi 'Kawngpui siam' ti an awm bawk. Kum khat tâna khawtlâng sakhaw biak ṭul an tih zawh hnuin, khua a lo ṭhâl dâwn chuan an be ṭan leh a. 'Kawngpui hawn' chu an biak ṭanna—a kawng hawnna a ni. Khua aṭanga nitlâkna lam kawtchhuahah, kawng chhak leh kawng thlangah thing an phun a. Thing phun chungah chuan thing tlâwn an kham a, kawng sirah saserh hlanna an siam. Vawk leh arpa sen an hmang a: thiam hla chu heti hian lalin a chham:

'Lut ang lut ang, ka khaw zawlah lut ang. Salnu lut ang salpa lut ang. Sa lian lut ang ṭa te lut ang. Ki ṭha lut ang ngho ṭha lut ang. Mim za lut ang fâng za lut ang. Ka khaw zawlah hri chhia leng lovin hrisel pang dam min thlen ang che'!

Serh then hmaa mikhual kal an awm chuan thing kham hnuaia kal lovin an hêl a ngai. Saserh an then hnuah a hmunah ruai an ṭheh:

(2) **Muchhîp:** Khawtlâng biakna zînga an ngaihsân ber a ni a; kum tin vawkpa leh arpa senin an bia. Vawk chu sumthum chin chung lam hman a ni. Kum sâwm zêlah sepain an bia a, siala an biak kâr lakah kelchalin an bia a, kum sâwm dân-ah kelchalin an be bawk tihna a ni Mahni khua aṭanga Muchhîp awmna lam zêlah ṭhumhmun an siam ṭhin. Muchhîp hi Seipui aṭanga hmârlam mêl 4 vêla awm, tlâng chhîp mawi tak a ni a, Lentlâng aṭangin chhaklama pêng chhuak tlâng tluan chunga awm a ni.

An biak ṭanna chu: Seipui lal hnênah Muchhîp tlâng lal a inlâr a, "Mi bia ula, sa leh râlah ka hum ang che u â, ka ṭanpui zêl ang che u," a ti a. Sa-khaw dâng ang bawkin khawtlâng pum pui chuan Pathian biak nân an hmang ta a ni. An biak ṭan

zân chuan Muchhîp tlâng lal chu a lâwm hle a ni ang; zânah tlângchhîpah mei an chhi a, khuang leh dâr nên an ri chêl chûl mai a ni, an ti. Tin, an biak achinah an râldo pawh an hneh a, sa an kâp theiin buh leh bâlah pawh an hausa thei hle a ni, an ti.

Muchhîp biak ni chuan lal chu ropui takin a inthuam a, pawndum leh ṭhival a keng a. Ṭhum-hmun a thlenin, "Hei pawndum, hei thival,' tiin thing chungah a bât. Thiam hla chham nân zu an thlawr a, heti hian a chham:

"Muchhipin ka sathau leh ka hluikhuang lo chhang ang che. (Kel a nih chuan, 'Mualhawih,' sial a nih chuan, 'Chalvawm.') Ka khaw zawlah nun tluak pang dam min thlen ang che Meisen chakkhaiah min hualhim ang che Buh-leh-bal ka ngenna a ni Do leh ralah ka chem chungnung rawh se. Salnu salpa lutin, ki tha ngho tha lutin mal min sawm ang che."

Vawk a nih chuan rawtulin a vit a, sial a nih chuan feipuiin a chhun. Sial chu chhuntlei achin chun lam hman a ni Saserh chu. Ar—ah a hmâwr kim a ni. Vawk leh kêl leh sial a nih chuan, a ṭâng hrang li, a thin hrang li leh a lung hmâwr a ni Vawklu chu vawkluphanah an târ a, selu leh kellu chu seluphanah an târ. Sial an talh ṭum chuan a tûkah lal inah zu an in a, ruai an ṭheh leh a; chu chu 'Sahniang ṭâwm' an ti

Muchhîp chu Seifate Seipui khura an awm laiin an be ṭan a, thlang an tlâk hnu pawhin an be zêl a; hnam dang chuan an be ve lo Mahse, tûn hnua Lûnkhuaa awmte hi Hlawnmual hnam (Pawi) an ni a, Muchhîp an bia. Lûnkhua hi hmasângah Lu-sei hnahthlâk Lûnkhua hovin Muchhîp an lo biak tawhna khua a nih avângin, Muchhîp Khuavângin a ṭhîng tlata an be ve ta a ni.

(3) **Fângno dawi**: Fano dawi tih a ni bawk. Thlawhhma kawng, kawtchhuah thing bulah ṭhumhmun an siam a, vawknu leh ârpa senin an bia. Buh kûng leh vaimîm kung tlêm te an pawt a, ṭhumhmunah an dah. An dil ber chu thlaikûng hrisêlna a ni a, vûl ṭha a chhuaha hauhsak ngenna a ni.

(4) **Pilnam**: Khaw khatin lo atâna ram an bawh chu 'lopil' tih a ni Lopil thar an lâkin kawtchhuahah vawkpuiin an bia a, 'Pilnam' an ti An biak chhan, ber chu lo vah laiah hriamhrei laka veng him tûra ngenna a ni a, hrisêlna, buh–leh–bâl ngenna an chham tel bawk.

(5) **Tuikhur leh dawhhna**. Khuain an tui tlan tuikhur leh dawhhna chu kum thum zêlah vawkpuiin an bia. Tuiin pang thak leh pum nâ thlen lo va, hrisêlna thlen tûrin a chham. Chawngnu chawngpa tuangtim (sâwngbâwl) nân leh sa aih sâwngbâwl nân tam taka put tûra ngenna a ni. Dawhhna chu tuihna a ni a, tui chu tlêr (thing luang ker emaw ru. in emaw khaw laiah an la,

A chunga tarlan bâkah mahni khawhnaiha tlâng hming thang deuh te an bia a Khuai khâm nei chuan kum thum dan zêlah vawkpuiin an bia Khaw tin biak a inang lo; Ţân bia te, Phûllubuk bia te, Inbûk bia te an awm. Tin, khu ah hri lêng ropui tak a awmin, natna a zia awm deuh chinah hnâwl bo nân vawkpuiin khua an thian ṭhin Chu chu 'hrihnâwl' an ti. Kang mei nasa tak an tawrhin an hmang bawk.

4. KHAL

Khal hi, 'Chungchâng khal' an ti ṭhin. Mi tin mal hian vêngtu leh khâltu (enkawltu) bîk neiin an ring. A khâltu hi Lasi a ni a, 'Lasi biakna' a ni.

Khâl an hman chuan chhuatah ran an tal a, a serh chu chârpâ dawttu, 'Khâlpâ' an tihah khovin an khuh a, atûk zingah an paih. Vawklu leh kêllu chhuat thlang bangah an târ. Khâl hi lo hna thawk thei hlawhtlin chinah an hmang ṭan a, nupui pasal neih chinah chuan hman zawh ngei a ṭûl a, kum sâwm hnuah an hmang nawn leh a ni. Lasi hian thing zum lakah te lung hriam lakah te, hriamhrei lakah te, sakah laṃah te a vêngin a khâl niin an hria Khâl bâwlhlo te chu. mipa tân khâl an hman chuan Lasi nula duhzâwng samkhuih pahnih an siam a, hmeichhe tân chuan Lasi tlangvâl duhzâwng sam tâwn hrui pahnih an siam Khâl chu; (1) Ar-khâl leh vawkkhâl (2) Kêlkhâl (3) Vânchungkhâl a ni.

(2) **Arkhâl leh vawkkhâl:** Arkhâl leh vawkkhâl te hi thiamhla a thuhmun a, Lurh leh Ṭân atangin mahni khuaah an hruai lût a ni.

'Khalin ka hlui–khuang' ka zatluang lo chhang ang che. Lurhpuia thona ka hluikhuang, ka zel tluang lo chhang ang che. Ṭanpuia thona Tanhal Pawnvawrh Farmu l Leinupa Zongte tlang Pauvirh tlanga thona ka hluikhuang, ka zeltluang lo chhang ang che. Buhza thlovin khal ang che. Chawn iu chawmpa timin khal ang che Mi that sa kapin khal ang che. Kumsawm kum zain khal ang che.'

(2) **Kelkhâl:** Kêlte hman a ni a, kêl pian ṭha lo, kêlphûng leh a mei dum hman phal a ni lo Kèlkhâl hi Zongte tlângah an hmang ṭan niin an sawi.

'Khalin mualhawih kitung lo chhang ang che. Kungpuia thona (hming) khalin mualhawih kitung lo chhang ang che. Sirpui tlanga thona .. Sirte

tlanga thona .. Sawlpui ... Sawlden ... Tuihang ... Sazai ... Thinglianpui Khawzawl Pauvirh Lungsir .. Sangau Lunglut . Pautu tlang Zongte tlang . Hlunpui kunga thona mualhawih kilung lo chhang ang che. Fanu fapa chawiin khal ang che. Buhza thlovin khal ang che. Chawnnu chawnpa timin khal ang che Mi that sa kapin khal ang che. Kumsawm kumzain khal ang che.

Saserh an pêlnaah bepui mu leh hnahhlun hnah a tel. Saserh hlân fel hnuah a mei hmâwr tanbun chu lahruiin an thil a, puithiamin sahângah a hnim hnuin a thur a, a awrhtîr. Kêl mei chu kêl–khawthang hmulin an tuam a, rei tak an awrh ṭhin.

(3) Vanchungkhal: Kêlkhâl hnungzuitu a ni a, khumpui lu–ah ârpa sen an tal. Thiam hla chu·

Vanchungkhalin ka hluikhuang lo chhang ang che. (Hming) vanchungkhalin ka hluikhuang lo chhang ang che Ri der der .. Ri dur dur Vansen kara Vanrang kara Ni kara (hming) vanchungkhalin ka hluikhuang lo chhang ang che.

5. INTHAWINA

Ramhuai chu tinatu leh tidam leh theituah an ngaih avângin, an nat chuan inthawina an buatsaih thin, Ramhuai inlâr an hmu a. mumangah te pawh an hmu a, zâwlnei an awm bawk. Chutiang aṭang chuan ramhuai awmzia leh a duhzâwng leh a duh lohzâwng te, an awmna hmun te an hre thei a. Tin, phûng pawh lian tak, chak tak, ṭawng thei lova mi siam-thei, rilru pawh hria a ni tih leh a duhzâwng leh duh lohzâwng te pawh an hre-chhuak a. Ṭawng thei lova nâ chu phûng tihnatah an puh a, tlûk vei pawh. 'Phûng zâwl' an ti.

Kaih te, tlûk vei te, na â te, tawng thei lova na te chu Phûng tihnatah an ngaih avângin, Chawmin an thawi a. Phûng chu inthawina lamah chuan, 'Chawm' an ti. Khawsik te, ramnat te chu tamhuai tihnatah an puh a, Balthlûk te, Thlalâk tein an thawi ṭhîn Thak chu tuihuai tihnatah an ngai a, sabual te, sihluh tein an thawi. Pum na chu khawhring tihnatah an ngai a, Hring thawinain an thawi. Tha na te, ruh na te chu thinghuai tihnatah an puh

An nat dân azirin inthawina chi an buatsaih a, puithiam an râwn a. A tinatu tak tak an thawi fuh loh chuan an insêng thlâwn thîn. Chuvângin a nihna dik tak hre theitu zâwlnei hnênah a tinatu leh a thawi dân zawntîr tûrin an pan a, chu chu, 'Ṭhûmvâwr' an ti. Zâwlneiho hi an tih dân a inang vek lo Litê (sairawkherh tê tak) nghîng te, buhfai chhiar te, feipui hlam te, kutphah chunga ârtui dintîr te an awm. Lite nghîng chuan "An lo vauva sihhuai i nih chuan nghîng lêp lêp rawh, sêp lêp lêp rawh," a ti a; a dik chuan a sêp a, a dik loh chuan a sêp lo Tichuan, an rin deuh kha an zawng zêl a, an hmuh chuan a thawina tûr ran an zâwt leh a, "Arpa sen i ngen chuan sêp lêp lêp rawh," tih angin. Zâwlneiin a lo chawh (kawhhmuh) angin puithiamin a thawi a ni.

Hun hnuhnûng deuha zâwlnei hming thang nia hriat chu Losau khuaa Khuahngan leh Chawnghawih khuaa Ṭialberhi (Zatinṭiali) an ni. Ṭialbeihi chu Ṭân lalpa Lalkhama zâwltu a ni a, thûm vâwr an awm chuan zâwl kohna a chham a; Lalkhâma a lo thleng a, dam lo tinatu leh a thawina ran chenin a zawng a. Ṭialberhi chu Lalkhama ṭawngkam angin a rawn ṭawng chhuak a. A lo harh chuan mihring pangngai angin a awm leh a ni.

(1) **Ngawnchawn:** **Ngawnchawn thawina hi**

hmeithai pakhat Thluaisingi hmuh chhuah a ni. Chhûngkuaah a bîka Ini dang aia hrisêl lohna an neihin emaw, an In dan hnuah malsâwmna an dawn loh avângin emaw, In sakna chhâkah thinghuai an lo hman palh an rin vâng tein he inthawina hi an buatsaih a ni.

A lo chhuah ṭanna chu hetı hian thawnthu (Legend) an nei. Seipui khua aṭanga chhim thlang mel 6 vêl, tûna Dihai ramah Liangzâwl khua a lo awm a, Renthlei khawpui a ni. Naupang pawnto hi an hâwng kim lo ziah mai a, a awmzia an hre si lo va An enthla a, rûlpuiin naupang a lâk lai an hmu ta a. Chu rûlpui chuan mualah kua a lo nei a, a kua chu se-ek hlâwmin a chhîn ṭh în a ni Rul chuan Chawngchilhi an tih nula hmêl ṭha tak a ngaizawng a, a rîm fo va, a hâwn rualin naupang a la ṭhîn a ni. A kuaah hiui zênin thang an kam a, an âwk ta a. An pawt chhuaka mualah an kual hnung tawh hnu pawhin rûl chuan, "Ka meiin Rûn a la tawng e," a tih avângin an sat bung a A sa chu a khuain an insem a, zu nên an ai a, an hlim hle a.

Hmeithai chu a lu an pe a, a chhûm a; a hmin leh hmin loh hriat nân tûlin a vit a Rûl lu chuan, "Ka mit mit hawlh ang che, ka hnâr hnâr hawlh ang chê," a rawn ti a. Hmeithai chuan a hlauva a bêl chawpin kawmchârah a paih ta a ni A In ih chuan mikhual an riak a. Zânah vawithum âr a khuang a, 'Ti ti ik ik, mikhual ṭîn r'u,' tiin. Hmeithai leh mikhual te chu an ngaih a ṭha lo va, khawvâr hma-in mikhual an kal chhuak a, hmeithai chuan a thlah. Mualan liam hnuin Liangzâwl khua chu a min chiam mai a, an thi zo ta a ni.

Hmeithai chu rûl sa a ei ve loh avângin a In nên an him a. An khua chu awmna tlâk a nih tawh loh avângin, ai en nân ûmpui mu a tuh a, a zâm tawpahi ... tak pakhat a rah a, ... khat chauh a

nei. Umpui rahna hmunah hmeithai chuan awmhmun a khuar ta a. Liangzâwl khua chu a min tâk avângin a âwih ta hle a, 'Liangṭên' an ti ta a ni Hmeithai hlauthawngin he inthawina hi a ngaihtuah chhuak a ni an ti.

Ngawnchawn thawinaa an ran hman chu, vawknurial a ni. Bâwlhlo chu sihneh, kaiha, vawmhrui, hruaihrui, tasing, tlangham leh hmunphiah te a ni Tin, zubêl pakhat, saumbûr angin hnângin an cher a. Chu chu 'Belṭem' an ti a, bel tawn tihna a ni. Chu zu chu an siak chhuak a, phuichham nân an hmang. Hêng mi pasarihte hi an tel ngei tûr a ni. Nupu, papu rual, laichin, ni, farnu leh zawhzazote an ni. Zawh zazo hi chawnlâm lama thang chhuah hming lamna a ni Haite-in zu an keng ṭheuh va, chhuatah vawk leh belṭem chu an thut-hûal ṭaih hlawm a Puithiamin heti hian a chham

> "*Nuar e nuar e ka Liangzawl khua nuar e. Ka chhuanhnawk khua nuar e, ka thlahnuai khua nuar e. Chim mak e chim mak e, ka Liaggzawl khua chim mak e. Ka thlahnuai khua chim mak e, Do ing e, do ing e. ka Liangzowl'khua do zo sing e, Ka thlahnuai khua do zo sing e Ka thaulawngin lut ing e, Ka beltemin lut ing e. Nupuin, 'e' ti ua, Papuin 'e' ti ua, Rualin 'e' ti ua. Laichinin, 'e' ti ua, Niin, 'e' ti ua, Farin, 'e' ti ua, Zawhzazoin, 'e' ti ua.*"

A chham zawh chuan, 'e' an lo ti a, an zu ken chu chhuat âwngah tlêm tê têin an leihbua a Chutianga ṭum thum a chham hnuah 'vawk an tal. A sa In chhûng thukah an chhûm a, tlai lamah ruai an ṭheh nghâl a ni.

Saseh pêk dân: Vawk sa a hmin hnuah a lu an filh a, bâwlhlote nên an ṭawn belhbawm a. Pui–

thiam chuan kawmchâr kil atangin a phiat a. An chhûng hming a lam a, hri bawlhhlawh a ûmchhuak a ni.

"Chhuak rawh chhuak rawh, ka vawmhruiin a vawm chhuak a che. Hruai hruiin a hruai chhuak a che. Tasingin a sing chhuak a che. Kaihain a kai chhuak a che. Tlanghamin a ham chhuak a che. Hmunphiahin a phiat chhuak a che. Sihnehin a hneh a che.

Puithiam a kal chhuak a, bâwlhlo chu daiah a paih. Kawngka an khâr a, puithiam lo hâwng chuan a tlawh dârh dârh a, "Kawng mi hawn rawh u, ka lo thleng e," a ti a. In chhûnga awmte chuan, "Khual chhia nge i nih khual tha?" an lo ti a "Khual tha ka ni e. Damte ka ni damna ka hâwn e Pârte ka ni, pârna ka hâwn e. Punte ka ni punna ka hâwn e. Min hawn lul rawh u," a ti a. Kawngka an hawn a, puithiam a lût a, a thiang ta a ni.

(2) **Nauthawina:** Nau thawina chi hnih a awm a. Chi khat chu nun nau a pai laia thawina a ni a, Chhim, Nuhri, leh Hrichhia te an ni Chi khat zâwk chu nau pian hnua thawina a ni a, lui lam, indawm, zingthiang leh zinghnawm te a ni.

Chhim: Arpui ngo an hmang a, khumpui lu-ah an tal a. Saserh atân a hmâwr kim leh a khâwm (âwm ruh) filh fai a ni. Khum hnuaiah khovin an khuh a, a tuk zing ni chhuahah an paih.

"Chhimin ka puinga lo chhang ang che. Chhimzawla chhimin ka puinga lo chhang ang che, Chhimchinga chhimin — Chhimdama — Chhimchunga ...... Khumpuizawla .... Tappui zawla .. Chhung In luma chhimin ka puinga lo chhang ang che. Kan lamah peng thlakah i tang thei lo.

Nuhri: Naupai chu a kâwngruh te, an ruh-châng te a na a, a lu a hai a, a luak a chhhuak ţhîn. Chu mi thawına a nı a, ârpuı dum an hmang. A thawina hmun leh saserh chu chhım thawina nên thuhmun a ni Thiam hla:

"Nu hrıin ka puihang lo chhang ang che Thingphurh kawnga Nuhriın ka puıhang lo chhang ang che. Thlawhhma kawnga Tuıchawinaa Khawlaia . Tappui zawla, khunıpuı zawla Nuhriin ka puıhang lo chhang ang che."

Hrichhia: Nau paı dık loh vânga pum nâ leh zunim lo awm ţhın thawına a nı. Arpuı pâwl an hmang a, thıam hla leh tıh dân chu Nuhrı nên thuhmun a ni. Thiam hla tawpah, 'pum ţam, rîl-fang, laifangah i ţang thei lo,' tih a nı.

Luilam: Naute thawina a nı. Luıte kamah âr leh vawktê leh uiın an thawı. A talhna hmunah hnah zîk an phah a, a chungah saserh an pe. Thıam hla chu uı a nıh chuan lêng uı tıh tur a ni.

Lui lamın (ran hming) lo chhâng ang che. Reppuma chhuahna luilamin .. Thîrtlep a chhuahna . Bâwngchal a chhuahna Lawi-chal a chhuahna Kâwlzâwla Thangtlınga Tanghêma . Dımpuia Dımlova Dum-puıa (Rûn) Sukîuıa Luilamin (ran) lo chhâng ang che,"

Chutıang zêlın mahni awmna khaw thlengin an hruai lût a. He inthawına hi Râltêho ta an lâk chhâwn a ni.

Indawm: He inthawina hi Râltê ta an lâk-chhâwn a ni a, Indawmı hi Râltê ţawng a ni a,

'Kawmchâr' tihna a ni. Nawifual tih hi hnutê fual tihna a ni. Phûngin nau ṭap ri a ngaithla a, natna a rawn thlen ṭhin niin an hria a, chu ni vênna a ni. Charbân chhak zâwn kawmchârah vawktêin an thawi. Saserh chu ban bulah hnah zîk phah chungah a hmâwr kim leh a luruh an pe.

'Indawmin ka zêltluang lo chhâng ang che. (Nau hming) Indawmin ka zêltluang lo chhâng ang che. Dumde zuanpain, Nawifual nuin ka zêltluang lo chhâng ang che. Hawhêngan lo thawk che, dai ṭawk dai hnawng rawn fang che, Mi kâwm rawn hrût che. Nau ṭap rawn ngai che. Bang chhak rawn chhiar che. Ṭhawmmawl rawn chhiar che. Chhiar chhak lo bet che. (Hming) lunglai, chawnbân, thlunglu, pheiphûng rawn vuan che. Nang dumde zuannu, dumde zuanpa (Hming) sakruang, thlunglu, chawnban, lunglaiah i vuan thei lo. Ka zêltluangin ka ṭin a che. I awmna ngai dai ṭawk, daihnawng, hawhêngah va ṭin rawh'.

Zîngthiang leh Zînghnawm: He mite pahnih thawina hi luilam thawiua hmunah a ni a, ui an hmang. Phûng thawina bawk a ni. 'Zîngthiang emaw Zînghnâwmin ka leng–ui lo chhâng ang che Leiphiri leh Nuchawngin ka lengui lo chhâng ang che, tiin phûng awm duhna ràm hming an chham a ni.

Huai Thawina: Huai chu ramhuai, luihuai, thinghuai leh sahuai te an ni.

(a) Ramhuai Thawina:

Salsarih: Hmân laiin pasalṭha rammu mi pasarih rihin an to that vek a. An phuba lâk loh a nih avângin an thlarau miruhi khuah kal lovin ram-

huaiah an chang a An râlthuam — phaw, fei, thal leh chem kengin râl bei angin an vâk a, an tawnfuh apiang an tinâ a, vânduai chu an thi mai a ni, an ti. Dam lo nat dân chu. khawsik, tisa pum nâin an ṭawngvai a, chumi thawina a ni

Salsarih thawi nân vawkte nu leh ârpu sen an hmang a, a serh chu a hela pêk tûr a nih avângin a ke leh a hmui, sil a ngai. Ramhnuaiah an thawi a, puithiam nên mi pasarih an kal a Mi hrisêl leh chakvak deuh an thlang a, an râlthuam ang kha ken a ngai bawk. Ram hnuaia thawi chi tawh phawt chu, kal lam hâwng lamin puithiamin hnu a dâl zêl a ni An thawina bâwl hmunah ṭhangtê an dawh a. Chutah chuan maichâm an dah. Maichâm chu hnâng malkalha tah, a tlâng an zuah sei a, kuaithlepin an ṭâwn khâwm a, chu chu a keah an hmang nghâl. Bâwlhlo chu Salsarih lem pasarih hlumin an siam a, hluma siam phaw an khumtîr a, fei leh thal leh chem lem an kentîr ṭheuh va; dam lo mut-na khum bulah puithiamin ran kengin thiam hla a chham a. A chham zawh veleh ran kha kawngka lam hnaih chhuatah a thehthla dâwrh a, an kal chhuak ta a ni.

Bâwlhmun an thlen chuan, ṭhangte chungah salsarih lem leh maichâm an dah a, puithiamin zupêng vawi thum a chhêm rik hnuah thiam hla a chham:

"Hualtuthanga salsarih a khuanu'n a ti maw? Funglen tlânga salsarih a khuanu'n a ti maw? Khâwlhring tlânga Bualhrei tlânga Dâwn tlânga Bâwlte tlânga . Inbûk tlânga Thang tlânga . . Muchhîp tlânga . Lurh tlânga Ṭân tlânga . Champhai tlânga Lunglen tlânga Kêlchal tlânga . , Aizâwl tlânga Mawmrâng tlânga .. Reiêk tlânga . salsariha khuanu'n a ti maw e! Ka hluikhuang leh ka

zêltlţuangin ka ţîn a che. (Hming) sakruang, thlunglu, chawnbân, lûnglaiah i vuan thei lo, Ţîn rawh. Ka tlitu hnial, ka hla hnial an awm ngai lo. Thlanrawkpa khuangchawia palai kal pângngai ka ni e."

Ţhangte chungah vawktê leh âr nghâwngah a zai a, a thi a fartîr, Saserh a hmâwr kim zaibun a ni a, maichâm chungah an dah. Bâwlhmunah an chhûm a, chuţah chuan an ei a, a sa bâng hawn a thiang lo. An hâwng a, Ina awmte'n tualah tui an lo theh a, a fiblîm ta a ni.

Chawm; Chawm chu phûng thawina a ni. Chawm thawi dân chi hnih a awm. Chi khat chu, 'Ramnu' an ti. Chawm mal a ni a, ârpui dumin an thawi. Ramnu hming chhâl lova Chawm thawi an tih mai chuan chawm nupa a ni He mi chi hnih hi a kalhmang a inang. Ramnu an thawi chuan puithiam nén mi pathum an kal a, chawm thawiah chuan mi panga an kal. Dam lo na â te, ţawng thei lova nâ te thawina a ni.

Chawm bâwlhlo chu· Hlumin chawm lem pa hnih hnute lian takin an siam a, pawnchhe dum an thinbihtîr a, piring leh pihte (pingpih) an awrhtîr Chhangphuia belmang chawhpawlh, sûmtan, bawmba hnah, chhang fûn, sekibuhchhuak atân hlumin seki lem an siam a, buhfai an thun a, maichâm an siam bawk.

Puithiamin damlo bulah thiam hla a chham hnuin an kal chhuak a, bâwlhmun tûr an pan. Ţhangte chungah chawm lem leh bâwlhlo an dah hnuah puithiamin faidam bûr (buhfai thunna) vawi thum a chhêm ri a, vawkte leh ârpa sen kengin thiam hla a chham:

"'Chibai! Velvulnu, velvulpa, Liveipuia'n lo thawk che. Rûn dung rawn zui che. Thing in lian rawn vêl che Lung in lian rawn vêl che (Hming) Sakruang,thlunglu, châwnbân, lunglai rawn vuan che Velvulnu khân, 'Sum va hlâng ta'ng,' a ti maw? Rûnpui dunga vuang dur dura velvulnu khân sum va hlâng ta'ng a ti maw?
Bawmba bul Theire bul Ṭiaupui dung
Lianpui khâm Ṭân khâm Champhai tlâng
Tuipui dung Reiek kham Lunglên tlâng
Mawmrâng khâm Thâng tlâng Lên tlânga velvulnu khân sum va hlâng ta'ng a ti maw e! (hming) sakruang, thlunglu, chawnban, lunglai, pheiphûngah i vuan thei lo Ṭin rawh, tin rawh. Rêngpui zâwlah Chhûra thlahte'n i nupui fanau an man zo an ti. A chhûn a zana i kal chuan i la tlan hman ang an ti che. Khua a thim leh dumdepa'n fàr a chhit ang chia, tui a len leh mawmpuiin a ril a zâr ang che."

Thiam hla chu, Chin ram leh Mizorama tlang leh lui hming lâr deuh chham a ni a, an lam zât a in-ang lo Thiam hla a chham zawhin thangte chungah vawkte leh âr nghâwngah a zai a, ... chung-ah sa thi a fartîr A thin an phawrh ... thuai a, 'In kâ lo ang rawh u, sathin ka barh ang che u,' a ti a, chawm kâah a hmuamtîr

Sa an chhûm a, saserh atân a hmâwr kim, a hmin hnuah pêk a ni Maichâm chungah changêl hnah zik an phah a; chumi chungah saserh an dah. Bûrtê vawi thum a chhêm ri a:

'Hei ka maicham chungah saserh ka hlân a che u. Tumah a phun a nuar awm lovin, kim takin rawn kîl ṭheuh rawh u. Ka ṭin che u a ni. Hei ka faidam "

a ti a, bûr chhûnga buhfai chu saserh chungah a chhûngbua. Bâwlhmunah a sa an ei a, sa chu ei zawh tûr a ni a; a bâng chu hnutchhiah a ni. Ramhnuaia thawi chi chu thawinaa kal te, kawtkai an thlenin Ina awmteh tualah tui an theh a, a thiang ta thîn a ni.

Bulthlûk: Ramvahna leh khual zinnaa an natin emaw, an hâwn hlima an natin emaw, an va kalnaa ramhuai tihnatah an puh a. An va kalna kawngah khawchhe bulthlûkin an thawi a, âr an hmang. Ţawngvai a, a kalna lam a sawi fo chuan thlalâkin (thla kohvin) an thawi a, âr bawk an hmang. Thlalâk (thlakoh) chu ramhuaiin hrêng a tantîr niin an ring a, chu mi thawina a ni. Thlalâk leh bulthlûk chu thiam hla leh bâwlhlo a inang.

Bâwlhlo chu: Hlum sial sâwm, hlum ţhipui sâwm, hlum tuthlawh leh hreipui pakhat ve ve, saihlum ţhi valkhat, hlum dârbu, hlum khuang, pepu, phunchawngţhuam, saingho atân thing vâr an suih, hluma siam sumvândo, rawchhem, salruang (mihring lem) te an ni Thiam hla chu dam lo va kalna ram hming a lam a, a tâwpah, 'Sumsem zâwlah salruang leh salruang inthleng ang,' tih a ni.

Thlalâk (thla koh) chu puithiimin thiam hla a chham zawh hnuin ring takin dam lo hming a ko va, feipui leh chem a khâwng ri a, bûrte a ham bawk a: 'Lo hâwng rawh e, i nuin a ngai a che, I uin a ngai a che, i nauvin a ngai a che. Lo hâwng thuai rawh,' a ti a. 'I lo thleng mawl a laiah kal rawh lo, i hâwng ang u,' a ti a, feipui leh chem a khâwng ri pah zêl bawk. In an thlen dâwnin, 'A lo hâwng em?' an ti a. Ina awmte chuan, 'Hâwng e, hâwng e,' an lo ti thîn a ni.

(b) Tuihnai thawina: Tui pûtchhuahna hmun hi sabual leh sih leh chirh a ni a. Ramsain an bual

duh bîk hi sabual, a tui an tlan ţhin hi sih a ni Chirh chu chakai awmna a ni a, sain an tlân lo va, an bual bawk hek lo Hêng hi ramhuai awmna hmun ni a an rin a ni. Lovah sih a awm chuan an vât fai ngam lo va, sih khur vêl chu an zuah a. Chirh erawh chu an vât mai a, an thawi a, 'Chirhluh' an ti. Puan na, ruh nâ, thak leh bâwl thak te hi tuihuai tihnatah an puh

Sabual thawi Sa chi tin nupa tuak zêl lem, hlumin an siam a, u-chang leh laikîng chenin. Vawktê leh ârpa senin a hmunah an thawi Saserh a hela pêk a ni a, silfai sa a ngai. A sa chu Inah an hâwn Sa lem siam zawng zawng hming lamin

'Nang bual hnîm nu, bual char pa, zuknu buala mi, Zukpa buala mi, khinu buala mi, khipa buala mi, Nghalnu buala mi, nghalpa buala mi ' (*Hming*) sakruang, thlunglu, chawnbân ivuan thei lo, ţin rawh."

tiin a chham a. Sa lem chungah sathi far tûrin ran nghâwngah a zai a ni.

Chirhluh: Sihluh nên a inang a, vawkte nu leh ârpa sen an hmang. Chirhah changêl hnah zîk an phah a, bâwlhlo leh saserh an dah. Saserh chu a hmâwr kim a ni a; a helin an pe a, a sa chu Inah an hâwnpui.

Bâwlhlo chu: (1) Rawcheh 5 a ni a, rawthek pum a pangah an zai ve ve a, lapâr an zep. (2) Thei bial 5, rawthek a lehlam a zum. (3) Phehlep nupa, lenglep ti an awm bawk; dizai châng hnih chen vêl kawkalhah la vâr, la sen leh la duma vêt kual a ni. (4) Chhangphut te an ni. Thiam hla chu:

'Tui kûngpui nu tuikûngpui pa, Khuangthli bula pût, Pârtiam bula put, kawkpui bula pût,

> ai râng nu, ai râng pa piannaa pût, (*Hming*) sakruang, thlunglu, châwnbânah i vuan thei lo. Nun tluak pang dam ka dil e. Ka zâltluang leh ka hluikhuangin ka ṭîn a che.'

tiin a chham a, ran nghâwngah a ât a, bâwlhlo chungah a fartîr.

(c) **Thinghuai:** Thinghuai an tih chu thing piangsual a ni mai a, 'Thing kûng a laiah a âwng a, a pilin ṭha taka a tuam ve ve chuan, 'Thingkawl' an ti. Thing kûng khat ni siin, a lian zâwk a kûl a, a tê zâwk a ding ngîl a; a bul lam leh a lêr lam a inzawm chuan, 'Thingsairawkherh' an ti. Thinghuai chuan tha nâ leh ruh nâ leh natna dangah a tlâk thei a, thing awmna hmunah vawktê leh arpa senin an thawi.

> 'Thingpui ri hu hu nu, thingpui ri hu hu pa, I zungin chhim lei thuah riat a chhun i ti maw! I chhun zo lo. I pârin thangvân a ên i ti maw! I ên zo lo. Nang, he lai ram mualah i awm thei lo. Hmâra'n thing lênbuangin a ko che. (*Hming*) sakruang, Thlunglu, châwnbân i vuan thei lo.'

Thing chu an kit a, ran thi an luantîr. A zung an lai a, saruh leh thîr an khêng a, meiin an ur bawk.

(d) **Sahuai:** Zawhte ang, thing pawm tlat chi hi 'sahuai' tih bîk a ni a, thah a thiang lo va; hmuh mai mai pawh an serh. Huai nia an ngaih ramsa dangte chu: saza te, dân pângngai ang ni lova danglam bîk, chal râng te, ki phîr te an ni. Hetiang sahuai an kah chuan hnuaichhiah nân vawknurial leh arpa sen an hmang. Mihring chungah ṭhat lohna a thlen ta nia an hriat chuan, Ruangdinin an thawi

thîn. Ramsa lem an siam a, vawktê leh aipa senin an thawi a. 'Ţîn iawh ţîn rawh, ka vawk rial leh ka hluikhuangin ka ţîn a che (*Hming*) sakruang, thlunglu, châwnbân i vuan thei lo,' tih a ni. Rûl leh chawkete hi ruang an din ţhîn bawk

(4) **Hring thawina:** Mihring zîngah khawhring nei mi an awm tih a ni a, khawhringin mi a tina thei a, a tihnat chuan, 'Khawhringin a ei' an ti Khawhringin a ei a, tisa chak lo, mit thim, chaw ei tui lo leh ngui taka an awm chuan uiin an thawi a. Chu chu, 'Uihring, khawzahring, khuavânghring' te a ni.

Uihring: Kawtkaiah uiin an thawi a, ui–ngul âtân thîl thing an hmang. A hmâwrah a hnah an zuah a, kawtkaiah phunin,a kâkah a lu leh a hmâwr kim chu saserh atân an khai. Ţhiam hlaah chuan hnam hming a hriat zawng zawng Kâwl leh Vai chenin a lam a. "Hringin ka lêng ui lo chhâng ang che. (*Hming*) pheiphung, chawnbân, i vuan thei lo," a ti a; ui nghâwngah a zai An talh hnuin "Chhuak ua, chhuak ua, (hnam hming) pa hring chhuak ua, tiang zêlin hnam hming a lam kim leh a; ui chu a theh dâwrh a. A hnuah uiin damlo a nawt.

Khawzahring: Kawtchhuah – kalkawng chung–ah thing an kham a, chu mi hmunah chuan uiin an thawi. Ui lu leh a hmâwr kim saserh chu thingah an khai. Thiam hla chu uihring thawina nên a inang.

Khuavânghring: Kawtkaiah uihring thawina hmunah an thawi a, thiam hla chu uihring nên a in–ang deuh vek a ni. Uingul atân khiang a nih loh leh thingsia an hmang a ni.

Khawhring thawı dangte chu: Hrıngchâm,Tuiṭai, Khawhringthiar leh Hnamsai te a ni. Artepum phel a awm bawk. Hrıngchâm chu vawkteın an thawi a ni. Pum a nat thut chuan 'khawhrıng eı' an ti a, tuiṭaiin an thawı a Tuiṭai chu fıanin tuı an suak a, khawhrîng vau chhuahna an chham a, tuıah meiling thlâkin dam lo an ıntir a nı. Chawhmeh ṭha leh zu thlum an inte chu khawhringin a awt a, a eitu leh a intu kha a pum a tina a. Khawhring neitu ṭawng angin dam lo chuan thu a sawi a, 'Nang zawng puzufâng thlum tak i in a, keı chu mın pe ve lo,'tih angin a ṭawngchhuak a.'A thil ngen an záwt a, a ngen ang chu an chhiah a, Dam lo hı 'Khawhring thlûk' an ti a, an thawına hı "Khawhrıng thiar 'an tı Tin, tisa a bawl chhuak a, a thak bawk a. chu pawh chu khawhring tihnatah an ngai a, 'Hnamsai' an tı Hnamsai chu khawhrıng perh tihna a nı a, dam lo chuan thlangra a inzâr hlıah a, sairawkherhın an perh. Tin, nat hmaa invên nân, chaw eı dâwnın upain chaw leh hmeh an sikthlaa, 'Hrıng chhuak' (Hring tlai) an ti a, an tleh. Khawchhe theh te sate hring thawi te, ramhring thawite a awm bawk

(5) Dawisût: Rei tak natna tuar an thawi ṭeuh tawh pawha dam thei chuang lo chu dawi niin an ring Ui leh ârpa sen hmangin hmân lai dawi thianıho hming an lam a, dawi an sût.

"Dawi chhiain ka lêngui leh ka hluikhuang lo chhâng ang che. Hmâra Tinchhûma dawi chhiain ...... Kêlchala Hrângsaipuia ... Hawlpûma Zângkaki Chhîpphîr khuaa Palova ..... Khawzimah Luathâwnga Chawhtêah Lûtlera ...... Lungbêlah Bêlhauva Siallâmah Lâmlûna Chawnghawihah Chawngchawna .. Râltêah Tûnglûna .... Saizângah Zângkûna . Rûnrâlah Hasauva .. . . Tlaisûnah Sunhauva

dawichhiain ka lênguı leh ka hluıkhuang lo chhâng ang che."

(6) **Bawlhhlawh:** Pân pherh leh pân dam theı lo thawina a ni. Tualah vawknurıal leh ârpa senın an thawi. Bâwlhlo chu feıpui, hreipuı, tuthlawh, chem, ţhîrkhai, sakuh leh dawhkılh te a nı. Heti hian puithiamin thiam hla a chham:

"Sentenu, sentepa, Kâwla'n lo thawk che. Nikung rawn zui che. Thlakung rawn zuı che. Vânlaizâwla'n rawn thlîr che. Ţuangah chhuatah lo tum che (*Hming*) ţâng bâl rawn lıak che Chıl thu rawn lıak che. Ha ruh rawn zûk che. I tı thei tawh lo Ka zêltluang leh ka hluıkhuangin ka tîn a che Hmârah Sûmhrilnu a lal ta an ti. I nupui leh fanau te hrêngah a tântîr zo. Ka zêltluang leh ka hluıkhuangin i nupuı leh fanaute va tlân rawh se an ti che. A chhûn a zânin tlân rawh. I tlân loh chuan Menrıhawihin kawtdai a khâr hnan ang che."

Ran an talh hnuah hrıamhrei chu a mal tê têın a keng a. "Sanghalhrıampan engah nge zunfeı a chawı? Sentenu, sentepa chhun nân ka tı. A mıt a hnâr chhun nân ka ti," a tıa a. Puıthıam chuan rûm nghut nghutın a pın kha a tın a, leıah a chhun bûr zêl a nı. Saserh chu a hmâwr kım a nı a, a hmın hnuah lampeiah an dah. Saserh pêkna thıam hla a chham hnuın saserh chu daıpâwnah an paıh.

Inthawina chi dang chu: kap lamthak thawinahrısa te, kawchhe pum na thawına — vawkpui phurh te, mitthi eı an tıh naupang bawrhsâwm thawına — Thlânluh te, In hmun hman te, Thlanhmun hman te, Tui-leh-ram te, Tuilâk te, Chuktih te a la awm zêl a ni.

6. THIHNA CHUNGCHANG

Mihring nunna hi Khauvang remruat a ni a, rem a tih hunah min tihlum mai a ni an ti. An nat laiin tinatu sia an rin zawng zawng an thawi hnuah an thih chuan, "Thi tûra Khua rêl a ni" an tia, an ngaih a ṭha thin.

(1) Ruang Kalkawl Dân: Chhungkaw zînga mi a thih chuan khumpuiah an muttîr hnuin ṭuangah an bual. 'Ruang bual loh chu mitthi khuaah a tla (thleng) lo' tih a ni. Ruang bual zawh chuan sahriak thihtîrin sam an khuih sak a, incheina thuam a neih ṭha berin an chei ṭhîn. Bangthlang hnaih chhuatah hlâng an siam a, tap ṭam hawiin ṭhuthluangin an zalh. Sihfên dang chu a zalhna tlângah an bâng. Silai hmang mi a nih chuan silai an tung a, hmeichhia a nih chuan thi an bât

Ar an tal a, rawh kâwn hnuin ruang bulah an khai a, 'Arthlânkhai' an ti. Mi ṭhenkhat chuan khai lovin an chhûm a, mitthi hruaia lo kalte tân tiin thi an chhiah. Chhang fûn pathum aia tlêm lo an chhiah tel bawk Mipa chu archangkur dum pakhat an tawntîr. Mi nu ngai chu archangku dum pahnih an tawntîr a, nula unau ngai thlang a nih chuan archangku vâr pahnih an tawntîr Thangchhuahpa chuan vakulchang a tawn a, nuin chawilukhum a khum. Râl that a nih chuan chhâwn an tawntîr a ni.

(2) Mitthi Men Dan:

Hlamzuih: Naute a cham tling lova thi chu, 'Hlamzuih' an ti a, 'Laichâr' an ti bawk. Hlamzuiha thi chu mitthi nei lo anga awm tûr a ni a, ruang pawh an bual lo. A chhan chu pialral an kai theihna tûr leh an sakaw biak-dawichhui nawn leh ṭûl tur, chhui lova pumpelh an duh vâng a ni. Rei

pawh an awmpui ngai lo va; sumhmun buh denna bulah bêlruain an phûm. A thlarau hruaitu atân tîn ârtui an phûm tel bawk Artui kha a lum zêl a, mitthi khaw thlengin nautê thlarau khân a zui zêl nain an ring. Kawrnu zai hla pakhatin heti hian a sawi:

Thlafamin tum kawng a hai lo ve,
A lum biang biang bawhartui lungfing te a,
Tuaia'n sul a zui.

Puitling: Kum khat achin chung lam chu tih dân a inang vek a, lal leh puithiam pawh ni se, mitthi men dân leh vui dân a dang chuang lo. Lal leh upa neinung deuh an nih chuan thlaichhiah ran an tal ṭhain sunpuitu an ngah a, an ropui deuh bîk. Lal leh upa an thih chuan, khaw ṭhenawm khawtlângin sunpui nân zu belpuiin an râl a, an thlawr a, an sem ṭhîn. Hei hi lal leh upa an hlut bîkna chu a ni

Unau lainâ leh nuhovin ruang an kîl a, khumpui lu-ah zu bengin lunglên hla chi tinrêng an sa a An hla ṭhenkhatte chu:

1. *Khuangpui awm har zai vawrpui ila,*
   Laichhuata zal Laldanga e lo tho rawh
   Ngaih zawng leng kim e (Kawrnu zai)
2. *Zanin erawh rauthla lengin kan run a inawi e,*
   I awi ang aw, tahzaiin leh lamdar thang zawngin (Saikut zai).

Siala an thlaichhiah chuan dâr tum theih a ni a, an zai loh lai hian dar hla chi tin an tum a. 'Châwnglai' an tih mitthi menna dâr hla bîk a awm a, chu chu an tum ngei ṭhin. Hla an sak lai leh dar an tum lai hian ruang lam hawia lâm an awm reng a ni.

Sapui vuitu ruang: Sapui vuitute chu thlai-

chhiah atân sial talh ngei ngei a tûl a. Mitthi men dân chu mi dang nên a inang vek a, a danna chu ui talh leh thihthiap ven a ni. A nupui pawh a pasal nên angkhat an ni. A hnuk chah hnu rei vak lovah tuangah ui an tal a. Puithiamin bûrfianah buhfai a dah a, tui a suak a, tui chu ui chungah phuhin a chham a:

'Nang lengui fing lengui kawlhin, khaw dung khawvanga'n, Thimdem thla rang thlengin mi kian lo, sa kian lovin Sul tawn la, a kaiza veng ang che.

Ui chu a vawhlum a Fian a vawkeh a, ui nên In hnuaiah a thlâk. Ui sa chu thihthiap vêng tlangvâlhovin ruaiah an hmang.

Thihthiap an vên chhan chu: "Sakeiin a aitu ruang chungah phuba lâk a tum a; a tirhkoh atân thihthiap a hmang a ni. Thihthiap chu zawhte tia vêl, beng thuah sarih nei vervêk tak a ni an ti. Thihthiap chuan rannung chi tinrêng a tîr thei a An vên hneh loh chuan ruang chu khauchher leh rannung dangin an seh hêk hlawk hlawk thei. Chuti a nih loh pawhin sakeiin thlân a hai thîn," an ti

Thihthiap ven dân chu. Zanah zawhte paipêrin an chilh a, ruang bulah an khai. Tlangvâlho In hnuaiah an chhuk a, bai an vaw ri bar bar a. Chumi hnu chuan khuang leh dâr leh silai kengin dai an hêl a. Chutih lai tak chuan Puithiam leikaa dingin kawlhnâm a vai a, "Kan tiam e, kan tiam e. I rawih theih zawng zawng ruai rawh Chung lêng leh hnuai vâk zawng zawng sâwm rawh," tiin a cho vêl a. Zawhtê lo khawih râktu an awm bawk a, fâr (mei) êng takin an chhi a; nuhovin ruang chu chhâwlin an lo zâp vat vat a.

Dai hêltute tual an thlen veleh puithiam chuan, "Kan hai e, kan hai e," tiin a au va, an châwl. Chutiang chuan khawvâr hmain tum thum hêl a ngai a

ni. Zawhtê an khawih râk chhan chu sakei chi zîngah zawhte chu sa beih dân a thiam ber a; sa a seh pawhin a lu a ei a, an upa ber a nih avângin salu putu a ni 'In upa ber pawh kan duh ang angin kan sawisain kan hneh a, kan hnuai chhiah che u,' an tihna a ni.

(3) **Thlan:** Hmasângah chuan ruang chu kuangah an dah a, a hnuah tualchhakah thlân an siama an phûm. Thlân awmna chu seluphan phunna pawn lamah a ni ţhin. Phungzâwl leh phâr chu kawmchâr lamah an zâwn chhuak a, kawmchârah emaw, daiah emaw an phûm a ni. Thlân uluk chu lei an laih hnuin a hnuai lamah lung an phah a; a sîr leh a chungah lungphêk tê tê saphuhâwnin an rem. Lungphêk hlaiin thlân khâr an siam a, changdâwlin an remhnan ţhîn. Saphuhâwna thlân rem hi, 'Tianhrâng thlân' an ti.

Tianhrânga hi Tuallâwt hnam zînga lal awm chhun a ni a, Inrâl (Hlawnmual) lal a ni A khuate kal thei zawng zawng Rûn luiah sangha suartluana an kal vek hlânin Chhunchunghovin an rûn a, nu leh naupang chauh an hmu a, mipa puitling lu hawn tumin an zawng vêl a. Khawlai – pângpui buk chunga Tianhrânga lo biru chu an hmu fuh hlauh mai a, pâng chu an kita an that ta a ni. Inrâlho chuan an awm loh hlâna an lal râlin an lo that ta chu an tuar na hle mai a. Ni danga an la siam ngai loh thlân uluk tak saphuhâwna remah chuan an phûm ta a ni. Chutianga thlân siam chu, 'Tianhrâng thlân' an ti hlen ta a ni.

Tualah thlân ro an nei a, an chhûngte an thih hunah an phawrh a, ruh an silfai a. Luruh chu puanin an fûn ţha a, thlânah an phûm leh a ni. Hnam a lo changkâng zêl a, tualah phûm tawh lovin daipâwnah thlânmual neih a ni ta. Tuala an phûm thu chu heti hian hla an siam·

'Ami zuapa'n tharkhaw sah lai an rêl,
Kei ka zuapa'n vangkhaw chul hnu,
Sumtual a nghak e'.

Mitthi phum: Mitthi chu zan khat emaw, zan hnih emaw an men a, tlai lamah an phûm deuh ber thin. An phûm hmain thlaichhiahna sathın leh a lung an zai thla a, a ṭhen an dah rıh a, Sa chu an chhûm a, te tak tê têin an zai a, chaw nên thlangrâ pakhatah an hai ṭhen a. A tlêm berah hlui thum; zan khuangchawi a nih chuan hlui sarih, khuang-chawi tân hlui sâwm an siam a; khânchhuakah an chhiah. An phu tawk zêl puan — thangchhuah puan, sechhun puan leh pawnngo tih angin ruang an tuam a, rawzumin an kilh. A chhûngten an kân a, an kân lêt leh a. Hei hi mitthıın a thlâkhleh loh nân tih a ni. A ke lam kawt lam hawıin an zâwn chhuak a. An dam laia a thil hman ṭhenkhat an phûm tel a, raicheh thi chu a kalkawng sah ên nân chemtum an phûm hnan a. Raicheha thi chuan an ṭhian atân mi dang an sâwm ṭhin an tı a. Sâwm hlauvin "Lût ngam lo rawh se," tiin kawtkaiah chhâwl an bâng ṭheuh a ni.

Mitthi phûm hnuah pu leh ṭhianrualin a nung dam te tân âr thlahual an talh. An talh dân chu fianah buhfai dahin tui an suak a, âr an phuh a, thlabâr lova chaw ei tui tûr leh mut tui tûrın an chham hnuah âr chu an tal a ni.

Ramhnuaia thi chu an thihna hmunah an thlarau chambâng rengin an ring a A thihna lam kalkawng-ah âr an tal a,a hming kovin hâwng tûrin an sâwm a; chu chu 'Pulfau auh' an ti. Tin, ruang hmuh loh-va borâl chu ruang lem an siam a, puana khuhin ruang ang bawkin an sawngbâwl ṭhin. Ruang lem din chu a thlarau mitthi khuaah a thlen theih nân tih a ni. Thil râpthlâk tak titia an sawi ṭhin chu:

ramhnuaia thi ţawng chhuak thei a awm a, a chhûngah ramhuai a lût a nih an ring Chu chu 'Tulûm lût' an ti

(4) **Mitthi kal ni:** Hnuk a-chah velah thlarau chu chhîpan a chhuak a, tungchaw aţangin khanchhukah a lâwn a; luanglu (tlûng)-ah a chhuak a, luanglû zawhin kawmchâr lamah a kal chhuak a Chu chu lo kîr lehin Inah a chêng lawk a; mitthi phûm hnu ni sarih zîngah a kal chhuak a, mitthi khua a pan ta a ni an ti. A kal dâwn zânah mitthi hruai tûrin thi hluite thlarau an lo kal nin an ngai a; azân chu zu nên an tlaivâr. Ar a lo khuang a, mitthiho ei tûr buatsaihin salung an dahsa leh chaw an chhûm a, thi an chhiah a; chaw leh artui an fun bawk. Khawvâr rualah kawngka an hawng a, "Kan inţhen a hun ta e, thlâkhlelh nei lovin kal rawh le" tiin an thlah. Hei hi hla an siam a

'Ar a au've, kal lai han siam ila,
Thlehte puana lalhniang nau awi,
Ţapin liam maw e!.

Chutia a kal ta chu mihring awmna a la lang reng a, a mittui a tla zawih zawih a, a nul vêl a. Chu hmun chu, 'Hring lang tlâng' an ti. Chu chu lênlai zaiin hla an phuah:

"Ka nu, ka nu," ti zela zamual i liam,
Hringlang tlangah i luaithli nul bang rawh maw!
Lenlaiah e.

Tap ţap chungin a kal zêl a, a lung a lêng êm êm a. A lunglen reh nân a hruaitute'n tui an intîr a, chu tui chu, 'Lunglo tui' an ti. Heti hian hla an siam a:

Amî zuapa bel lian khawnthiang karah,
Kei ka zuapa'n Lunglovi tui,
Ţapin dawn maw e!

A lunglên chu reh mah se, kal hlei thei lovin khua a hawi a hawi mai a, a khawhawi bâng tûrin pangpâr an tawntîr a. Chu chu, 'Hawi lo pâr' an ti. Tichuan, a khawhawi a bâng a, ngaih ţha takin mitthi khua a thleng ta a ni. Kawrnu zaiin heti hian hla an siam:

"Kan chawiah khuanu'n a rel lo ve,
Thla fam kawtchhuah pulzing dailungah;
Hawilo par a tuan."

A chhûnah chuan khawhar chhûngkua chu unau lainâ leh ţhenawmte'n an lênpui a, zu an in a, lunglên hla chi tin an sa,

'Vawlin chuan e, ka di a kal ta e,
Chung tura ni va nem ang che;
Vanzawl i thlen chuan.'

(5) **Mitthi khua**: Mitthi chu, 'mitthi khuaah an kal' an ti ţheuh va, mitthi khua nia an rin erawh chu a hrang deuh hlawm a. Lailûn vela chêng tawh Pâwiho mitthi khua chu, 'Zînghmuh' a ni a; Ramthlo khaw lua tlâng chhîp a ni Chimnuai vêla chêng tawh Paiteho mitthi khua chu, 'Lên nupa (Buannêl), a ni a; Kâptêl khua leh Hmunluah khaw inkâr Lên tlângah a awm. Ngâwnho mitthi khua chu, 'Thângdim mual' a ni a; Hringngai khua leh Suangphei khaw inkâr tlâng a ni. Seipui vêla chêng tawh Duhkanho mitthi khua chu, 'Rih' a ni a, Ţiau lui chhak lawk Hualngo tlâng dungah a awm.

Rih dil chu hmâsângah chuan, tûna Bochung khua leh Khawphual khaw inkâr Chiak zâwlah a awm a. Lungluiin: "He laia i awm reng chuan ka dâwt kang vek ang che," tiin a vau va. Chumi hlau chuan thâwk-leh-khatah a kâm duak mai a; sepui vârah changin a bu vung vung a, a kal chhuak

a. Tûna a awmna hmun a thleng a, li khat tâwk tûra a inhriat avângin a laiah a bawk a, tuiah a chang leh a; tûna 'Rih dil' kan tih tâk hi a ni, tiin thawnthu-ah an sawi ṭhin

Rih chu 'Mitthi kalkawng' ti leh 'Mitthi khua' tiin ngaih dân chi hnih a awm a. Mitthi kalkawng nia ngaite chuan: "Mitthite chu an kal chhuahin Rih dîl an tlawh ziah a ni." an ti a; mitthi khua erawh chu sawi a awm tawh lo. 'Mitthi khua' tih hi, hmasîng pi pute Seipuia an chên laia ngaih dân a ni Mitthi khua nia an ngaih avângin Rih sava chu, 'mitthi ar' an ti a, Rih dîl kama hnim chi khat pawh, 'mitthi pal' an ti Lusûn hlaah· 'Rih khua Rih tlâng liam, Rih sâng mual liam,' tiin an chuantîr ṭeuh va Rih dil chu tlângin a hual vêl a, chu chu, 'Rih tlâng' an tih chu a ni Seipui atanga hmâr thlang mêl 40 chuang zeta hlaah Rih tlâng a awm a, Seipui leh Rih tlâng inkârah tlâng leh lui tam tak a awn. Mahni khua theuh atanga Rih an panin, 'Hringlang tlâng leh Lunglo tui' te chu Rih tlâng an thlen hmaa an kalna kawngah a awm niin an ring. Rih tlâng an thleng a, chu tlângah chuan an liam a, chu chu 'Rih tlâng liam' an tih chu a ni. Tichuan, an chhuk a Rih vun (phai) an thlen hma lawkah, 'Hawilo pâr' a lo awm a Chu mi hnu chuan phai kinah mitthi khaw luhna kawt chhuah an thleng ta a Chu kawtchhuah chu, 'Zingvunzâwl' an tih mitthi khaw intanna a ni tawh a. Mitthi khua chu Rih phai a ni Chu hmun chu kal pêl tawh lovin, chutah chuan an chêng hlen ta niin an ring. Hualngo upa Thawnglinga pawhin "Hualngo Luseite mitthi khua chu Rih a ni," tiin a ziak (*Lai Mizo. p 131*)

Zingvunzáwl awmzia hi chîkdeuh zâwkin en ila: Zîng chu, 'Zînghmuh, Zîngpûl leh Pûlzîng' tih

nên hian thuhmun vek a ni a, 'Mitthi khua' tihna a ni. 'Vun' chu phai a ni a, Zîngvunzâwl chu, 'Mitthi khaw phai zâwl' tihna a ni Mitthi khuaah chuan vêng pahnih a awm a, vêng khat chu mipui vângtlâng awmna a ni a, an hring nun lai ang bawkin ei-leh-bâr tûr ngaihtuah chawpin an khawsa niin an ring. Lungngaih, ṭahna erawh a awm tawh lo, an ti. Vêng khat zâwk chu, 'Pialrâng (Pialrâl)' a ni a, thangchhuah leh nausên thlarau awmna a ni, an ti. Pialrângah chuan zu leh sa duh tâwka chen tûr a awm a, faisain an châwm tih a ni Pialrânga kalte chu, 'Palrâng kai' an ti a; piallung an tih 'lungphêk râng dawhkân' chungah khawsa niin an ring. Rih chu mitthi khua nia an ngaih thu leh chutah bawk chuan Pialrâng a awm tlu chu Kawrnu zai leh Saikut zaia an hlaphuahte aṭangin a lang thei a ni.

1. *Ai maw! Kungi lal lai bung a tliak,*
   Kan chalngeng thawn Rih khaw sang kai lai an i el,
   Zua lian tawng che maw?
2. *Rihkhaw piallung sang mah kai lovin,*
   Thang nunnemin Run tui dung a zui,
   Sam phiar khua chenin (Thanhranga hla)
3. *I chuan ang u, Pulzing run rem zaleng an kalna,*
   Rih khaw piallung dawh sang chungah i ti'n khuasa maw?
4. *Rih khaw piallung dawh sang chungah i ti'n khuasa maw?*
   Khuanulengin runthang a rem, vangkhua ngai lovin

Tin, salulam hlain: "*Va au 'u, va au 'u; ka pa Hminglian; Rihchin tlânga'n va au 'u, ka pa Hminglian,*" a tih pawh hi, Rihphaia awm a pa' thlarau chu, Rih tlâng aṭanga koh chhuah theih a beiseina hla a ni.

Mitthi khaw luhna kawtchhuahah kawngka

vêngtu a awm a, an dam laia nungchang dik lo apiang a lo hrem ţhîn, an ti. Kawngka vêngtu hi 'Pâwla a ni' tih leh 'Sanu a ni' tiin ngaihdân chi hnih a awm. 'Pâwla leh a nupui Sanu-i an ni' tih a awm bawk (*Pu Hrangthiauva, Mizo. p. 18*) Mi thenkhat chuan nula ngai lo chu, Pâwla'n sairawkherh lianpui maiin a lo sai (perh) pawp mai a, a saihlum pawh artui tiat a ni a, a saina chu kum thum a ngâwt thei an ti. Mi ţhenkhat chuan Pâwla an sawi ve lo va, "Mipa puitling tawh sakhi pawh kâp lo chu Sanu-in a nâk ruh pakhat a phawi sak a, hmeichhia puitling tawh puan tah thiam lo chu themtlengin a sât," an ti Seipui vêla chêngte leh Lailûn vêla chêngte hi an inhnaih bawk a, ramsa chungchângah leh mitthi chungchânga an ngaihdan te, ţawng upate inang a tam khawp mai a; Lailûn vêla chêngte pawhin Sanu bawk hi an sawi ţhîn

'*Khisen kap lo kan zin a dang e an ti chu,*
Sanu khawnhai nu chu vawn hrual lang hnar lengin'

tiin sakhi kâp lo pain Sanu—i pumpelh nan hla a phuah a ni Hrem chi nia inngaite chuan hrem hlauvin hêl an tum a, hêlna a awm si lo Zânah a rûk a râla luh an tum pawhin an lût ru thei bawk hek lo. Kalna kawng kaiah rah bûka ri thei ngei tûr lungphêk phah a ni a, an rah rîk veleh Sanu-in an bânah a va man chawt mai a, hrem lohvin tumah a hlah ngai lo. Zîngvunzâwl an lût tûr chu an lungngai êm êm a ni, an ti. Zîngvunzâwl an luh thu chu heti hian hla an phuah.

Ami an kal Len tlangah tharsa hawlin,
Vanduai a kal, a khu Zingvun in zawlah Lenlaiah e

Thangchhuahho Pialrang kai dan: In lama thangchhuah chuan, thangchhuah thuamin an inthuam a. A se talh zawng zawng leh a thlaichhiah-

na sial chenin a hmachhawm a. Sechal kiu ri a lo hriat aṭangin Sanu chuan mi ropui a lo thleng dâwn tih a hre sa a,a thlîr dêk dêk ngam chauh ani. Zîngvunzâwlah sechal kikheh pui pui an insi a, an intauh ri bup bup mai chu ropui a ti êm êm a; Pialrângah a va hruai vat mai a ni, an ti

Ram lama thangchhuah chuan — a sa kah zawng zawngin sûl an sû a, a aihna sial leh a thlaichhiahna sial a chhawm bawk a, sai kâp chu sai chungah a chuang. Zukchal kiah rûlngân a mzem kual ruih a, a lu chu hma lama hawiin a chhuah hruau mai a. A chungah muvanlaiin, 'Kawk ka v-lêk, kawlêk,' tiin a lo chhaih a. Hei hi salulam hlain heti hian an phuah:

Zuksial a ki ṭhuam riatah rul a vial maw!
A chhaihṭu chung muvanlai tui ang kan lak!

A chungah vahluk a thlâwk zêl a, ni sa leh ruah sûr lakah daihlim a lo zâr sak. Savawm leh sanghalte chu an insual a, an hûk leh an ngêk nên, an ka âng sen huamin zîngvunzâwl an thleng a. Sanu chuan ropui leh zahawm a ti hle a; ṭih dêk chungin Pialrângah a hruai nghâl a. Thangchhuah nupui pawh a pasal nên thuhmun a ni. Chutichuan thangchhuahho chu nuamsa takin an chatuan hmun tûr an thleng ta a ni.

Pialrâng kai theihna chabi hi, sakhaw biak that vâng pawh ni hran lovin a vâwrtâwp thlenga mipui hrai theih hi ni zâwk mahin a lang. Nausên erawh chu chhia leh that hriatna nei lo. thal tisual hman lo an nih avânga Pialrâng kai nia rin a ni.

(6) Lungdawh (Lungphun): Mi ṭhenkhat chuan lung an dawh dâwn mitthi pualin an ramchhuak thîn a, chu chu 'Pualthawh' an ti. Hmân lai chuan serh leh sâng leh kawngro nei takin lung an dawh

a. Hmeithain an buatsaih deuh ber a, parawl pawhin dawh theih a ni. Khumpui luahtu nu leh pa awmna aţangin lung dawh a thiang lo

Lung an dawh chhan chu, thlarau khualzinin chawlh nân an hmang a, lungdawh nei ve lo tân chawlh a, thiang lo. Mitthi khuaah an lo chawisang bîk, an ti. Chu bâkah mi tin an chawlh a an hming reh loh nân an duh vâng a ni. Lungdawhah chuan thlarau an chawlh ngei an beisei thu heti hian hla an siam

1. Chuang tak ang maw piallung cham diaia kan dawl?
A rauthla leh a hmel ka hmu si lo ve (*Pautu*)
2. Awm khawhar ni'n phunlung thiang ka vuan,
Chuang tak ang maw Laldanga rauthla leng hi?
Fam dawnlung chungah. (Kawrnu)

Lung an zâwn a, lungdawhtuin a lo hmuak a, lung chu zu an tulh a, pawndum a khuh bawk. Hetia a lo hmuah hian 'Mitthi a lâwm a, lung a zâng sawt a ni,' an ti. Lung chu tualah an dah a, mitthi nihna ang zêlin milem an ker a Pasaltha chuan feipui a hawl a, vaibêl a zu a, a taiah kîng-kawt an vawntîr. A râl thah leh a sa kah lem an siam bawk. Khuangchawiin vakulchang a tawn. Hmeichhia chu tuibûr an zûktîr a ni Lungdawhna hmun tûr an siamsa vek a Kawng chhak lamah lung an phun a, kawng thlang lamah an dawl a, a chungah lung phêk an dawh Hei hi lungdawh an tihna chhan chu a ni.

Lung dawh ţan zânah zu an in a, tlaivâr a ţûl a. Lung dawhtuin hla fing thum a hril hmasa tûr a ni a; chumi hmain mi dangin hla hril khalh leh hla dang sak a thiang lo. Fing thum a hril hnu chuan mi dangin an hril thei a, hla dang pawh sak a ţhiang tawh a ni. Chu hla chu an serh hle a; lung dawh ţumah chauh sak thiang a ni Chu chu mitthi koh-

na a ni a, heti hian:

1. *Hring lehlam karah raptui maw a luang?*
Lak lei sang kan dawh.

2. *Ṭap tla, ṭah zawh zai a' si lo,*
Hram tla, hrâm zawh zai a' si lo.

3. *Zing rum e, ka thin zing rum e,*
Ka pa ti nawn lo va, ka nu ti nawn lo va.

4. *Hmanah erawh ṭam hmasa tu hrai emaw?*
Thir khim lovin i tin maw run a rem!

Atûk chu lung phun ni a ni a, sial emaw, vawk emaw an tal a, ruai an ṭheh Ruai ṭheh zawhah lung chu puan khuhin an zawn chhuak a, ruang ang mai-in an chei a ni Lungdawhah chuan hla chi tin sak a thiang a, kut chai hla – tlawhzai hi an sa ngun hle. Sa kâp tam thangchhuah lung chu kawng chhakah lung lian vak lo an phun tlar thluah a, 'Hrang lung-phun, an ti. Heti hian tlawhzaiin hla an phuah:

Mawi maw e, ka dawn lung ri rai.
Hmar tlang khanthuam laiah sa tin thlunglu.
Suanglung chang zo ta.

Lungdawhah chuan âwn deuhvin rua an phun a, chutah chuan mitthi thawmhnaw an khai thin. Azân chu lunglêm hla chi tin sain an tlaivâr a tlai-vâr loh chu mitthi a lâwm lo an ti. (Lungdawh ti-hlimtu atân hmâwng an phun a, chhawng hnawh dâwn âpiangin an thlo fai ziah a, cheimawi nân pangpâr an phun bawk).

(7) Lukhâwng: Lukhâwng chu pu chanpual a ni a, a tupa a thih chuan pianna puin lukhâwng a dil a ni. Pu chuan a tute eakawl nân âr-mit-rawh

leh âr-thlahual talh a ṭul a Chawnlâmnaah puin puzu a hûng ṭhin. Hetianga a tute a enkawl avângin, a tute hnên aṭangin dawn a nei ve a ni. Tuha hêm an tih lo hna thawk thei chin chengthum, sefei hmang an tih se chhun tawhin chèngnga, zankhuang chawiin chengsâwm, lukhâwng an chawi Khuangchawi lukhâwng chu sepui a ni. Vawihnih vawithum chawi pawh sepui tho a ni Hmeichhia chuan lukhâwng an nei lo va, pasal an neihin puin pusum a têl.

Khuangchawi pa lukhâwng puin a dil chuan, vawk leh zu nên ruai a buatsaih a. Chu chu, 'Tualmeikhuk' an ti. Vawk chu bituk a awm lo va, vawk lian vak lo pawh hman theih a ni. Puin tualmei a khûk loh chuan hen(kat) theih a ni Lukhâwng sepui aiah chêng 40/- lo ni ta sela, tualmei a khuk loh avangin chêng 10/-hen (kat)in chêng 30/-pêk a ni ang Puin sial a lâk chuan tualmei a khûk ngei tûr a ni

7 KRISTIAN SAKHUA

Kâwlramah Chanchin Ṭha puang darh tûrin Rev. Dr A Judson-a chu America atangin 13 7 1813-ah Rangoon a lo ṭhleng a. Nasa takin hna a thawk a, a lo thlen hnu kum 6-naah sangha mana ei zawng U Naw-a chu Kristianah a la lût thei ta a ni Tihduhdahna tam tak a tâwk chungin 31.1 1834-ah Kâwl ṭawngin Holy Bible a letling zo va, Dictionary English to Burmese leh Burmese to English a siam bawk. 1850 April ni 12-ah tuifinriata an kal lawng chungah a thi a, a ruang chu tuiah an paih ta a ni.

Chin Hills-ah: American ram dang Chanchin Ṭha Puang darhtu Pâwlho tirhin Rev.A.E.Carson leh a nupui chu 15.3 1899-ah Halkha khua an thleng a. Kâwlram Thayetmyo-ah kum 10 lai

rawngbâwla lo awm tawh an ni a. Halkha an thlen ni tlai-ah Zasâp nupui chuan khua a hawi vêl a; tisa-bâl leh thawmhnaw bâl tak tak haa khawsa tlang mite a han hmuh chuan a lung a chhiain a mittui a tla a: "Hetiang kârah hian kan rawngbâwlna a hlawhtling thei meuh ang em?" tiin a lungngai hle a. An pa'n a hnêm a, a zânah chuan an nupain bawk-khupin nasa takin an tawngtai a ni.

Tin, Rev.Dr E.H.East chu 11 3 1902-ah Halkha a lo thleng a. Tichuan Zasâp pahnih an awm ta a. Carson-a chu 1 4.1908–ah Halkha khuaah a thi a, a aiawh tûrin Rev. Dr J.H Cope chu 21 12 1908–ah Halkha a lo thleng a ni Zosapte hi Baptist Kohhran an ni a, an din chhuah kohhran pawh A B M. (American Baptist Mission) tih a ni. Zofate zînga Kristian hmasa chu hêngte hi an ni:

S No.	Hming	Khua	Bial	Luh kum
1.	Thuam Hang	Khawsak	Tedim	May 11, 1905
2.	Pau Suan	"	"	May 11, 1905
3.	Sia Khaw	Halkha	Halkha	Jan. 12, 1906
4.	Thang Cin	Lumbang	Falam	Sept 1906
5.	Cawng kham	Bualkhua	Falam	March 1907

Chin Hills a Pathian Thu a luh hnu kum 8–na 1907 kumah Chin Hills pum pui Convention inkhâwmpui vawi khatna chu Halkha khuaah an nei a, palai 18 an kal. Vawi 37–na Convention chu 1948 kumah Satâwm khuaah an hmang a, chutih lai chuan Baptisma chang tawh chu: Tedim bialah 4156, Falam bialah 5580, Hualngo ramah 927, Halkha bialah 4058, Thlântlâng ramah 2726 an ni (*Rev. Vial Nang, Diamond Jubilee p 7*)

Kawp Sâp (Cope) chu 1910 kumah Tedimah a insawn a. He Zosâp hi Sikul zirlaibu buatsaihnaa kaihhruaitu leh sikul endiktu a nih avângin a hming

a lâr-hle a. Tedim lam chuan 'Sâng Mâng' (sıkul lal) an ti nghe nghe a ni. 11.6.1938-ah Halkha khuaah a thi ta a nı. Chin rama Zosâp dangte chu Dr. H.G. Woodin, Rev C.U Strait. Rev F Nelson, Rev. R.G. Johnson te an ni. Rev R G. Johnson hi 1965 kumah Halkha atangın America-ah a hâwng a. Baptist kohhran Zosâp hnuhnûng ber a nı

Ţiau hrutah: Ţiau hrût Hualngo tlâng dûngah Bochung khua Thañgluaha chu 1910-ah Krıstıan a ni a, Tuıdıl khua Ţhakhenga chu 1912 kumah Krıstianah a lût Thangluaha chu a puzawnte'n an rem lo va, a nupuı an kaıhţhen sak hıal tâk avângın Tuıdîlah Ţhakhenga hnênah a pem a, an pahnıhın ţhahnemngaı takın Chanchın Ţha rawng an bâwl a, ringtu an pun zêl laiın Thangluaha chu a thih dâwn ţepah a u Hualthûma'n pûmluhın a thawı ta tlat a, Ţhakhenga'n rıngtu hmasa nıhna a châng ta a ni.

Krıstıan hmasate hıan harsatna tam tak an tâwk a, lal leh upaın an dodâl a, ınkhâwm laı lunga vawm te, saıraw kherha perh te, Bıak In ţhıahsak te an tuar a. Lalte'n Krıstıan sakhua an dodâl chhan chu Hetıh hun lai hıan sıal leh vawkın khawtlâng sakhua an bıa a, ran man chu khaw mıpuıte thawkhâwm a nı. Khuallian dan (duhsak) nân zukhaı lal hnênah pêk a nı bawk. Kristıante chuan khawtlâng bıak ni leh zukhai an ngai pawımawh tawh lo va. Tın, chawnlâm an duh tawh lo bawk a, lal tân zu leh sa hmuhna tûr a l'o kıam phah tâk avâng a ni.

Pastor hmasa ber chu Rev Lalbawnga (Lallıankhama) a ni a, a hnuah Rev. Lalhrıma, Rev. Bâwka (Kâpdailova) Rev. Rothanga te hı Pastor hmasa an ni. Lusèi ţawnga zıak Bıble leh Kristıan hlabu an hmang a, khuangpuı leh khuangtê tumın Pathıan chawimawına hla an sa ţhîn. A hnu deuhvah 'Hlımsâng" an tıh hlım lâm a lo thleng a 12.3 1948 khân

Satâwm khuaah Zosâp Rev. Nelson-hovin Baptist Convention chuan hlim lâm a pawm loh thu a rêl a: 'Khuang tum tawh lo ula, hlim lâm a bâng ang,' an ti. 1949 April thlaah Halkhaah ṭorêlna an nei leh a: 'Baptist kohhranin hlim lâm a pawm lo va, member erawh chu a hnâwl lo,' tih thu an puang ta a ni. Kohhran mi tam zâwk chuan Baptist aṭanga chhuakin Methodist kohhran zawm an tum ta a. Tahan Methodist Zosâp Rev. E.H.Nicolson leh Rev. Tuahhrângate'n B.C.C (Burma Christian Council)-ah thu an theh lût a, BCC chuan an enkawl a phalsak ta a ni.

Methodist: Kale-Kabaw phai chu Methodist field a ni a, pêm lût hmasa Rev. Tuahhranga hovin rawng an bâwl a. Tahanah Zosâpin a ṭhutchhilh bawk a. Kâwlphaia pêm lût zêlte chuan Methodist kohhran an' bêl deuh zêl hlawm a Kum 1950 hnu lamah chuan Baptist kohhran aṭanga kal chhuak tlângram mite nên Conference enkawlna hnuaiah an ding 'chho ta zêl a ni.

I.C.B.Kohhran: Thawng Khaw Zama chu Senvawn aṭangin a lo kal a Lianhna khuaah pâwl thar a din a. Chu 'Kohhran chu Independent tiin 1938 kumah Hmâwngkâwn khuaah a ding nghet ta a, Rev. Chalṭhuama'n rawng a bâwl. Member an lo pung zel a, Kâwlphai kohhran enkawl tûrin Rev. Lianpianga chu Tahanah a kal chho va Rev. Lalthanliana chu hotu atân an sâwm a. Chutih hnu chuan an kohhran chu I C.B (Independent Church of Burma) an ti ta a ni. 1963-ah kohhran an inṭhen a, Rev. Lalthanliana ho chuan 1975-ah, chuan E.F.C (Evangelical Free Church) tiin pâwl hran an din ta a ni.

Presbyterian: 1956 Febuary thlaah Losau khuaa khaw 12 aiawh palai kal khâwm chuan Pres-

byterian kohhran an din ta a. Rev. Thankâp–a, Tk. Sawnhleikulh–a, leh Tk Sanrâwl–a te chuan an theih ang angin Mizoram zawm dàn tûr an ngaihtuah ta a ni.

Mizoram Synod tirhin Rev. Lalthanga leh Rev P D.Sena te chu 1957 March thla tâwp lamah Losau khua an lo thleng a, Sorkâr lam be tûrin Falamah an kal zêl a ni 1958 kumah Zoram atangin Rev Lalthanga leh Rev. Lalsâwma te chu an lo kal leh a. Phairamah pawh Presbyterian kohhran an lo ding tawh bawk Zoram Presbyterian tirhin Rev. Lalthanga chu Chin-ram leh phairam Presbyterian kohhran enkawl tûrin 21 1.'59–ah Lunkhua a lo thleng ta a. Lunkhua aṭangin Falamah a insawn a, 1969–ah Mizoramah a hâwng leh ta a ni. Tichuan, Rev Lalrawngbawlan a chhunzawm a, an hmunpui pawh Tahanahawmin Kâwlramah kohhran pakhatin an ding chho ta a ni.

Zawnbawm. 1946 kumah Mizoram aṭangin Chanchin Ṭha Dâk a lo lut a. Bible te, Kristian Ḥlabu te thingremah an thuna an zâwn zêl avangin 'Zâwnbâwm' an ti. Champhai atangin an rawn zâwn a, Ṭiau chhak miten khuang nên Ṭiau kaiah an lo hmuak a. An zâwn chho zêl a, khaw tam tak a fang. Hemi ṭum hian thlarau a tla hle a, hlim lâm a thleng bawk. He zâwn bâwm ngaihtuah chhuaktu hi Champhai khua Pu Robuanga a ni

BUNG VII

INAWP DAN

I. LAL LEH A PUIBAWMTU

Khuaa mipui tam tak awm khâwm chuan hotu neih a ngai a, an hotu leh an hruaitu chu lal a ni Lal ni tûr hian Khuanu ruat bîk mi filawr an lo awm ţhin. Hmân lai chuan râl a tam a, sakei leh sahrâng-dang a tam bawk a. Sa leh râl kâra khawsa an nih avângin lal chu mi huaisen leh âwmkhauh nih a pawimawh a ni Amah puibâwmtu atân khâwnbâwl an awm a, khaw vêng himtu atân pasalţha an awm bawk. Lal chu khâwnbâwl leh pasalţha hovin an kamki a; hei hi a ni, 'Lungpui pawh lungtêin a kamki loh chuan a nghet lo'' an lo tih ţhin chu ni!

Lal chuan a khâwnbâwlte leh a pasalţhate a thununn theih a ngai a. Lal a fin loh chuan khâwnbâwl hi an lal sâwt hle a; khaw tiţhautu an ni zâwk ţhin. Khua chu râlmuang tûrin kulh an siam a, thuahkhat chauh pawh ni lo thuahhnih thuahthumin khua an hung a, râl an vêng a; lalin an vên ţhat leh ţhat loh a kan ţhin. An râlţit zual châng phei chuan tui chawi tûr pawh duh duhin an chhuak ngam lo va, hmun khâwmah kal tûrin tlâng an auva, pasalţhain an vêng a ni. Tin, lal chuan remna awm

tûrin thlei bîk awm lovin ro a rêl a, khawtlâng tan tih tûr apiangah hma a hruai a ni A khuate chhiat ni ṭhat niah tuarpui thiam leh lawmpui thiam mi a ni ṭhin

Lal thih hnuah an fate'n an rochun zêl avangin lal chi anga ngaih an ni deuh mai a Zofate zîngah lal chi leh hnamchawm chi tia inthliar a awm lo. Lal chu mipuiin duh lo mahse paih theih a ni lo va, a duh lotu chu khaw dangah an pêm zâwk thin. Lalin a khua zau turin ṭhâhnem a ngai hle a, lal nun dân thiam chuan a ram zau dân phû tawkin khua a nei zau va, lal nunrâwng erawh chuan khua a nei pung thei lo Vai hanin lal a bân lo va, an lalna ngaih dahin Bawrhsâp in lal lehkha a pe Lal a thih hnuah a fapa lal tûr kha lal lehkha a pe zêl a Lalna hian V/C (Village Council) inthlan thleng a awh a ni

Khaw neih dan: Khaw neitu chuan khawtlâng sakhua a bia Vêng lal awpa awm khaw per chuan khawtlâng sakhua a be lo va, tlâng neitu thuhnuaiah a awm Lal In chu 'Tlâng In' tih a ni a, lal Ina rorêl pungkhâwm pawh, 'Tlângchhuak' an ti Khaw neih dan chi hrang hrang a awm a, ram ruaka khaw sât te, râl hneh vânga khaw luah sak te, ram neituin a unau emaw, a fa emaw a pêk te leh mi ram neih sa sum-leh-paia lei te a ni. Khaw thar kai tûr chuan, a hmasa berin khaw hauh nân tlaitlân an dawh thin

Khua an kai dâwnin khaw hmun tûrah chuan sâm faina hmun an nei a, zu bêl leh ârpa an keng a, chu hmunah chuan zu an in a, dâr hla chi tinrêng an tum bawk. Hla an sa a, an meng tlaivâr a ni Dân pângngaia âr a khuan chuan, "Ram a thiang e, khaw hmun ṭha a ni," an ti a, khua an kai thin Âr a khuan loh chuan, ramhuai an hnawhchhuah zawh loh avângin âr a khuang ngam lo niin an ring a, "Ram a tak hle a ni," an ti a, khaw kai an ngam

lo. Chutiang aienna chu, 'Bilcheu tâwn' an ti a; ramhuai hnawh kian tumna a ni. Lalin a duhna lai ber Inhmun a thlang a, lal In bulah zâwlbûk hmun leh mual atân hmun an ruat Lalin kut kea a hmante chu a In hnaihah a dah a ni. Lal In chu vângtlâng pun khâwmna a ni a, in dang aiin a lian zâwk. A pian hmangah chuan In dang ang bawk a ni. Lal In chu khawtlângin an sak sak a, British sorkâr hun chhûngah pawh lal bân a nih thlengin an sak sak a ni.

Khawkau: Lal nemnghehna a ni a, lalin vawk leh zu a tum a, lal Inah in tina mi pakhat zêl kal chhuakin ruai an ṭheh. Lalin thiam hla a chham a:

'Khua rawng law, khua rawng law; Muchhîp lênpuia khua rawng law. Mîm za fâng za min thlen ang che. Do leh râlah min hum la, Ka chem chungnuntîr ang che. Chhiah leh bâwihah lût lo tûrin min hualhim ang che Ka khaw zâwlah ṭhangthar lên nân, ki ṭha ngho ṭha luh nân salnu salpa luh nân hualhiin ang che.

Saserh pêk a awm lo va, ruai ṭheh zawhah puithiamin lal chu hriak a thih a, hei hi puithiamin lal a nem nghehna a ni. Lal khawkau chu mitthi khua thlengin a lal an ti

Khâwnbâwl: Lal leh khâwnbâwlte hi rorêlna khâwl chelhtu an ni. A tlângpui ṭhuin hnamkhat zîngah an hruaitu a hnam kâpin an thlang a ni. Khawtlâng tân thiltih ṭûl zawng zawng an rêl a, Lal chu khual a zinin kaiza vêngtuah khâwnbâwlin an zui thîn. British hun laiin khâwnbâwl chu kuli leh leiman an âwl.

Puithiam: Lalin a sakhaw biakpui, puithiam atân a la a. Puithiam chuan sakhaw biaknaah leh inthawinaah puithiam hna a thawk a. Khuaah sa–

khaw inang lo hnam dang an awm thîn a Chûng mite chuan puithiam an ruat chawp a; inthawinaah chuan puithiam pakhat intâwm theih a ni. Puithiam nemngheh nân khawtlângin puithiam Inah zu bêl leh âr an keng a, zukhâwn bulah lal ṭhuin a chham a: 'Ka khaw chhûngah palai atân kan mi thlan a ni. A thu hlan tluang sela,nun sei,pang dam, hritluak lo lêng rawh se,' tiin âr a tal Lalin puithiam chu hriak a thih.

Tualthat te, serhkim lo — kut zungtang leh ke zungṭang bûl te, mitpual te leh phârte chu Khuain a chhâng lo va, puithiam atân hman theih an ni lo. Puithiam chu lo ram ṭha an pe a, a hranin hlawh an nei lo. Chawnlâmna sechal ngûm (a mei bûr) hi puithiam sa a ni. Sikhaw biaknaah te, inthawinaah te leh khawtlâng pawimawhah tha pelhna tam tak an nei a; lo lam a tûl zual chângin lalin a hriatpui a, khawtlângin lo an thlawhsak thîn a ni. British hun chhûngah pawh puithiam chu sawrkârin kuli leh leiman a âwltîr a ni.

Thîrdeng: Thîrdêng tel lovin lalin khua a sa thei lo va, khaw zau deuhvah chuan thîrdêng awm tam a ngai zêl a ni Thîrdêng chuan a pûmkaite hnên aṭangin sachhiah leh buh a dawng Buh dawng lova hlawh rawih thaa dawng an awm bawk Hmân lai chuan thîr chher thiam apiangin thîr dêng hna an thawk mai lo va, thîrdêng chi lo chuan tualah pûm an bun thiang lo Hnam khat zînga lalna chang ve lote chanpualah an dah a, chu mite thlah chhâwng zêl chu thîrdêng chi an lo ti ta a ni

2. THUBUAI REL DAN

Khaw chhûngah thubuai a awmin lal leh khawnbâwlhovin an rêl a. Dân a awm a, zui tûr dân leh sual hremna dân angin an rêl a ni Lehkha thiam leh lehkhapuan pawh la awm rih hek lo, Dânbu

vawn an nei lo va; Lal leh upa dân hre mi an awm a, chu mite hriatna chu Dân bua ni mai. Dân lo awmna bul chu rorêl hmasate thu remna chu an zir chho zêl a, dânah a lo chang hlen ta a ni. Nimahsela, titi thiamin an sawi dân chuan, 'Zofate dân hi Khuavâng Pathian remruatsa a ni a, Thlânrawkpa khuangchawi atangin a inbultan a ni,' an ti.

Lal Ina thubuai a luh hmain thubuai neitu chu luput (thu put lu'i) tuntu Inah a lêng a. Tuibûr thehin thupha a chawi a, thuhnuairawlh takin ṭawngkam thlum hmangin ngaihdam a dîl a, thupui deuh a nih chuan zu bêl pawh a pu lût a Hetianga an inthlêm chuan an thinur a reh a, an inngaidam leh nge nge ṭhîn Hei hi a ni, "Ṭawngkam ṭhain sial a man; sepui chawi tûr tuibûr hmuamah a tlâk" an lo tih ṭhin chu ni! Lal pawhin a khaw chhûnga thubuai awm a duh ngai lo va, thu lian chu thu têah, thu tê chu thu awm lovah siam sak tumin lehlam leh lehlam a nem dai ṭhîn.

Thubuai put luh dan: Thubuai thlentuin lal Inah zu bêl khat a pu lût a, 'Zuṭhum' an ti Tûn laia court fee an tih ang hi a ni a, thu tê, thu lian, sual hremna chi (Criminal code) leh hmuh let duhna chi (Civil code) tia ṭhen hranna a awm lo. Thubuai tawh phawt chu zuṭhum bêl khat a ni Thu pu lûtuin a hneh chuan zuṭhum chu rulh leh a ni a, a hneh loh chuan a sâng thlâwn a ni Zu an thlawr a, lal leh upa te, thubuai neitute ve ve leh thu hretute an kim a. Lal leh thubuai neitute chu zu an pe hmasa a. Lalin: "Hei in thu kan sawi dâwn a, thu dik sawi ṭheuh tûr a ni Dawta mite hneh tum chu Khuavâng Pathian huatzâwng a ni nga e," a ti a. Hei hi thu sawitute chhechham ai a ni.

Thu thlentuin a sawi hmasa a, a khingpuiin a sawi leh a; thu hretute'n an sawi ve hnuin upain zawh

duh an neih chuan an zâwt a. An sawi zawh chuan thubuaia tel zawng an hawntîr a, lal leh upain an thu an ngaihtuah a. Thu harsa deuh a nih chuan thu lai sawi tûra an rin mi panga emaw lalin a thlang chhuak a, kawmchhakah inkai 'pêngin an sawi a. Lei chawi tûr an awm chuan zu pawh nıın, vawk chawina pawh ni se, a nikhuaah vântlângin an ei vek ṭhin a ni Zu bêl tê deuh pawh an pawm zam a, unauvin an ṭanpui bawk. Chawı duh lo an awm chuan an ram (rûn) a, an thıl neıh an lâk sak a; ni tıam an nei a, an tlantîr. Nı tiam huna an tlan duh loh chuan an hralh sak ṭhin. Tın, sualna neı vak lova an hriat chuan an châlrem maı a nı.

Leichawina: Hmân laı chuan tangka a awm lo va, leichawina chu zu leh ran a nı. Tlaisûn lalhovin tangka atân seu an siam hnu chuan zu leh ran aıah seu chawi theih a ni. Leı chawina chu 'Mınu' an ti. (nu hı ka nu tıh anga rı tûı a nı) Leı chawina chu chi thumah a ṭhen theıh a:

(a) **Zu chawina** — Bêl-khat aṭanga bêl sarıh thleng.

(b) **Vawk chawina** — Lungkhên minu an ti a, Tlaisûn lalho hming vuah a nı. An hman tam ber chu seu 10/— hu a ni a, a thu azirin 'khen tê' an tih seu 8/- leh 'khenpui' an tih seu 15/- chawına a awm. Leı chhawituin khawtlângah vawk leh zu nên ruaı ṭhehna a buatsaıh a ni. A buatsaıh dân chu vawk seu 5/— man ni se, buhfaı leh chi-ah seu 1/— a ni a, seu 10/— mınu-ah chuan zu bêl li put luh a la ṭûl a ni. Salam an tih ai chuan a hautak zâwk âwm e.

(c) **Sial chawina** — Se tlai chawina leh sepui chawina a awm a, thu lian chına chawina a ni. Lei chawina sâng ber chu sepuı leh lungkhen a nı.

Tuichhe in: Upa thu ṭhenna lungawi lovin tuichhe in a dil chuan an phal sak a Tuichhia an tih

vângin an thu sêl a chu an sawn chuang lo va; an tui chhe in a vânga tuartu zâwk an lo ngaithla mai a ni. Nimahsela, tui chhe in ngam lo zâwk emaw, chhe chham ngam lo zâwk emaw an awm chuan chu mi chu dik lo vah an ngai a, an sawn leh thei a ni.

Tuichhe in dân chu: Fianin tui an siak a, tui chungah chhia an inchham khum a, "Dâwt ka sawi a ka thu a dik loh chuan, ni leh thlain min hre rawh se. Ngaihngêtin ka thi ang. Kawpuarin ka thi ang. Sakeilin mi seh rawh se Ka dik lo a nih chuan thla thum chhûngin ka chungah thihna lo thleng rawh se," tiin an chham a, tui an in A dik lo zâwk chu an intiam hun chhûngin an mahni a nih loh pawhin an chhûngkaw zinga mi an thi ngei thin niin an hria. Tuichhe in hi an seh hle a, Inah leh khaw chhûngah tih an duh lo va, hmun fianrialah an intir a ni.

(1) Leichawina dân: Leichawina dân a awm a, rorêltuin dân chhûnga awm angin a chawi tamtîrin a titlêm thei bawk. Entîr nân: Rûkru chu lungkhen minu chawitîr dân a nih chuan, lungkhen aia sâng chawitîr theih a ni lo va, a thil rûk a zirin a aia hniam a chawitîr thei. A thil rûk chu hriau pakhat ni sela, Lungkhen chawi a phu lo vang.

Dulma inchen: Inngaih thu-ah nulain tlangvâl khing sela, rorêltuin dulhna inchen, remti ve vea mi tlâng nia an ngaih chuan, nula tlâng chhuak hmingah he lup sân tlangvâl chu zu bêl khat aṭanga bêl nga thleng chawitîr a ni. Hetiang lei chawina hi 'Liktuamna' an ti.

Haute zen: Nula haute zen (deh) chu zu bêl sarih thleng chawina a ni. Mi nu haute zen chu lungkhen chawina a ni.

Pawng sual: Nula pâwng sual chu lungkhem chawina a ni Mi nu (pawm lai) leh mi ang lo te, kum tlinglo sual chu setlai chawina a ni Hliam tuar khawpa sawisa a nih chuan sepui chawitîr theih a ni. Kum tling lo tih chu hmeichhe thla tin thi neih dân anga nei rih lo hi a ni Tûn laia sorkârin a hman chu kum 14 hnuai lam a ni.

Thlim: Zu rui emaw, mut tui lai emaw den-chhena mutpui hi, 'Thlim' a ni a, 'zen' an ti bawk Lei chawinaah pâwng sual nên a inang. A hmun hi sakhaw biakna khumpui a nih chuan, khumpui kai man vawkpui ja chawi bawk. Hei hi, 'In thenna' a ni a, In thenna hi In neitu ei a ni Pâwng sual leh thlim thu-ah hian nula che khawlo, tlang thang tawh pawh ni se, a ngaih loh tlangvâl chungah chuan thubuai a siam thei. A ngaih tlangvâl pawh ni se, nula rem tih loh lai a nih chuan, pâwng sual leh thlimah a lût tho tho a ni.

Hâwn khalh: Zâwlbûk neih laiin mo thar nupa an inkuan mai lo va, nupui neitu hi zâwlbûkah a riak a, zânah a hâwng thîn Mo tharin a pasal chezia leh a mizia a la hre chiang lo va, "A pasal emaw mi ti rawh se," tiin tlangvâl dangin an hâwn khalh thîn. Hei hi tum hrim hrimna nei a, thil sual ti a nih avângin sepui thleng chawitîr a ni. A pasal emaw tih vânga lo pe mai a nih avângin mo thar hi uirea ngaih a ni lo

Sâwn: Sâwn paitu hi a tlangvâlin a neih nghâl chuan sâwn man chawi a awm lo Nau hrin hmaa a neih chuan a fa pawh sâwn a ni lo Sâwn man chu sepui a ni, Sâwn paitûin nau a chhiatin naubu chauh pawh ni se, 'Hei in fa' tia a tlangvâl lamte a hmuhtîr chuan sâwn man chawi tho tho tûr a ni a, a hmuhtîr loh chuan tan theih a ni. Sâwn chu a paitu lamin an phal loh chuan tlan luih theih a ni lo A

paitu lamin tlantir a duh chuan tlangvâl lam ṭan theih a ni lo bawk. Sâwn tlan lohin, a puitlin hnua a pate a zawn leh chuan phal loh theih a ni lo. Chutih hunah sâwn man pêk a ni a, a tlânsan lamin châwm man sawi theih a ni lo.

Tlangvâl pahnih emaw a aia tam emaw, pâwl-rawnin sâwn pai sela, a paituin a puh apiang fa a ni. Puh bik a nei lo a nih chuan a pâwl hmuhnûng berin fa a chang. "Ka fa bîk a ni lo" tih theih a ni lo Mihring fa, pa nei lova awm dân a ni lo.

Ṭawng thei lo nulain sâwn a pai chuan an rinhlelh tlangvâl zawng zawng lal Inah ko khâwmin an ṭhut tlartîr a, nula an kawhtîr a. Ṭhutna an thlâk zêl a, vawi thum a kawh fuh chuan chu tlangvâl faah an puh. Ṭawng thei lo pawhin a tlangvâl a chhin chhiah thei a ni.

Uire: Uire leh uirêtu hi an sual ve ve a, lung-khên chawitîr an ni. Hmeichhe sual zâwk niin an ngai a, lungkhên chi thum zînga sâng ber khênpui chawitîr a ni.

Tualthah: Do loh thattu hi, 'tualthat' an ni a, tihpalh pawh tualthat tho a ni. Tihluihnaa mi that chu an dân neihin a man pha tawh lo va, phubâ lâk a ni a; indo a chawk chhuak ṭhin, Kutpalha tual-thah chi hnih a awm Sain a ṭhian a seh a chhan tumin a ṭhian chungah kut a thlâk palh ta zâwk a. Hetiang hi kutpalh tak tak a ni. Chi khat zâwk chu ramvahnaah sa emaw tiin mi leh sa fiah lova kâp mai an awm ṭhin. Chutiang chu fimkhûr loh vâng a ni a, 'Kuthnâwm' an ti Puithiam leh sakhaw lam saserh siamtu atân hman theih an ni lo. A chi hnih hian chawi dân a inang a, sepui leh pawnfun an chawi. Pawnfun hi ruang tuamna puan a ni a, mit-thi phu tawk puan a ni; khuangchawi puan, sechhun puan tih angin.

Insual: Zu hmunah insual an awm thin a, zum leh hriam, thing leh lung an lên ngai lo. Zu hmuna insual chu fîmharh hunah an sawi rem leh mai a. Thihnai inchhuah palh an awm chuan zu bêl leh âr kengin Inah an pan a. Hei hi lei chawia ngaih a ni lo va, 'pan bualna' a ni Mi suaksual fâl bîkin thing leh lung a len chuan zu bêl chawitîr a ni Kut a thlak chuan lungkhên a chawi a, a tihnat hle chuan sial thleng chawitîr theih a ni.

Tihthaih: Tihthaih vângin mun thisen chhuahna te leh thihna thlengin a tawk thei a, kutthlâktu anga ngaih a ni A tihthaih mun a tihthaihtu chungah kut a thlak pawhin mawhpah puh theih a ni lo.

Ran chungchang: Hliam tuar khawpa ran chunga kutthlak chu lungkhên chawitîr a ni Ran a thih chuan ran man chawitîr a ni a, kutthlaktuin ran ruang a hlâwm. Tihpalhna avânga ran thi chu châwitîr lovin ran man rulhtir a ni. Vawk chu in hnuaia khung dan a ni a, huan thlai a khawih pawi avânga tihhlum anih chuan chawi a awm lo va, vawk neituin vawk ruang a hlâwm Ran insi leh insual avânga thi chu lei chawi a awm lo Fuih vânga insi leh insualtîr anih chuan a fuihtu chu kutthlâktu anga ngaih a ni. Ran suaksual, seh hmang, sîk hmang, ran dang seh leh ei hmang chu a neitu hriattîr hnua a tihboral duh loh chuan a pawi khawih aznin chawitîr a ni. Ran daido thlawhhma lâkin, ran nei leh nei lo mi tupawh khawtlângin sedai pin dân a ni Thlawhlaia ran a luh chuan a eiral zât ran neituin a chawi

Rukru Thlawhlaia anhnah, mai, vaimîmpum pachang, sawntlungpa leh fû, etc. kutzâla tla chu zubêl chawitîr a ni. In chhûnga thil ru chu lungkhen chawi a ni Thûl phawrha thil ru chu. 'Thûl—ril—

khei' tih a ni. Thil' chu ro tha' tha' dahna' a' nih avângin an ngai pawimawh hle a; a thil' rûk' azirin sepui thleng chawitir a ni. In chhûng pachhuama buh an dah thîn a, pachhuama buh ru chu, 'pachhuama bungbu' na ti. Lungkhen atânga sepui thleng chawitir a ni. Rûk thil tih hre reng sia lo dawngtu chu a rutu nên angkhata ngaih a nî.

Nupuiin thi leh dâr pawh chêk chhuak selâ, 'pasal ta' tih a ni. Nupuiin thil a rûk chuan a pasalin a chawi a ni Nimahsela, I meichhe thuam bik, puanbu, thing, lapâr leh laduang te a rûk chuan a pasalin chawi lovin hmeichhe lam pa emaw a nu emaw emawin an chawi.

Thangchhiaa puh (Insawi hminghliau): Nihna dik taka sawihaah' lei chawi a awm lo Thangchhiaa inpuh chu lungkhen chawina a ni. Chhuhura inpuh, khawhring' neih puh eirua puh chu lungkhen atanga sepui thleng chawitir theih a ni. Mitthi hnu thangchhiaa puh pawh chawi theih a ni

Thiang lo inhawn: Keptuam te, rûl inlu te, tlubing te an hmuh chuan thihna tûr niin an ring a. An Inah hâwng hmasa lovin an aiawha tuartu atân mi dang Inah an lût a; an thil ken pakhat an hnutchhiah a. Hei hi, 'thiang lo in hawn' a ni a; sepui chawina a ni

Mipui kawng pingtu: Mipui feh kawng leh tui chawi kawng pingtu leh tichhetu, leilâwn tichhetu chu lungkhen chawitir a ni. Khawtlâng rorêlna dodaltu duh lotu chu lungkhen chawina a ni.

Phun leh hnam sawi chhiat: Phun hnam sawi chhiat saktu chu sepui chawitir a ni 'Saphun kai, hnam kai i ni a, hnam dang sakhua tawm chawp i ni' tih anga sawi hi, a dikna a nih loh chuan, 'Phun hnam sawi chhia' a ni

Sakhaw cheksawlh. Tu sakhua pawh nise hmuhsit dân a ni lo. Sakhaw biakna hmun leh sakhaw bâwlhlo tihchhiatsak te, sakhaw biak laia va tibuaitu hi 'sakhaw cheksawlh' a ni a, hetiang titu hi sepui chawitîr a ni.

3. RO KHAWM DAN

Ro khâwmtu chu fapa a ni a, fanuin ro an khâwm ngai lo Khumpui fa an awm chuan hmei fa leh sâwn fain ro an khâwm thei lo va, an awm loh erawh chuan an khâwm thei Intuithlar tawhte ro an inkhâwm thei lo. Ro khâwmtu bul berin pa Inpui leh dâr leh silai a chang a, Inchhûng hmanrua leh sumpai leh ranvulh te chu a pianpuite a sem ngei tûr a ni. Pa dam laia ro a sem chuan hnial theih a ni lo. Rokhâwmtuin nu leh pa a châwm a ni.

Zofate zînga hnam hrang hrang hian ro an khâwm dân a inang lo va A tlângpui thuin chhipa sam zial hnam hian fa uin ro an khâwm a, tukkhuma sam zial hian fa tlumin ro an khâwm deuh ber niin a lang Saifate ro khâwmtu bul chu fa tlum a ni. Upa apiang an Indang hmasa a, fa tlumin nu leh pa a châwm a Nu dang dang fa pawh ni se, nu hnuhnûng ber fa naupang ber chu fa tlum ro khâwmtu a ni. Fa tlum chu fapa nei lova a thih chuan a chuanga mi a dawttu zêlin fa tlum ai a awh a ni. Fa tlumin a pa lalna pawh a ro chung a, mahse Tiau thlang lamah chuan Vai len hnuah sorkârin fa u a laltîr niin an sawi

Unau piang tlâng zîngah inenkawltu bîk insiam an awm a, chu chu, 'ruangpawm' an ti. Chimih ruang talna emaw, fapa nei lo zâwk emaw an awmin rokhawmtu leh ruang thlenga mawhphurhna latu a ni. Fa upa ber leh naupang ber an inenkawl a; a dang chu upa lama indawt zêlin an inenkawl a, a chuang a awm chuan, 'Chharhlei' an ti a, rokhâwm-

tu bulin a chang. Heti hian enkawltu bik insiam mah se, salu chu upa berin a eia, 'saluin upa a zawng' tih a ni. Tin, farnute leh tute enkawltu tûr an insem a. Chanvo sâng ber fa tlum a ni a, a dawttu fa u dawt lehtu fa lai a ni. Fa lai hian chan tûr a neih loh chuan a chân mai a. Ro semnaah fa lai chan a chhiat deuh avângin, "Fa lai chhia leh lo lai chhia" an lo ti ţhîn.

Fapa nei lo chuan a laina zînga mi a duh zâwng a ro khâwm tûrin châwmtu atân a la lût thei a. Amaherawhchu, pu ro thil — dâr leh silai leh feipui te chu rokhâwm u bul remtihna a ngai. Pa ro chauh ni lo, laichînte ro pawh a hnaihtu berin a khâwm a. A pachhiat vang leh enkawl harsa a nih vângin, "Ka khâwm duh lo," tih theih a ni lo. A khâwmte in chhûng aţanga leiba leh leichawina zawng zawng a chawi sak a ni.

Tuithlâr. Tuithlâr hi 'ensan' tih nên thuhmun ni mah se, a awmzia a thûk zâwk a, 'khâk' ti an awm bawk. Intuithlâr tawhte chu kawng engkimah inlaichinna an nei tawh lo. Inhuat vâng leh thinrim lai ţawngkama, 'tuithlâr' tih mai ni sût leh theih a ni. Mi suaksual pawi khawih hmang chu lei chawisak areh vângin, "Ka tuithlâr tawh" ti an awm châwk ţhîn. Heti anga ţawngkama 'awi mai hi pawm theih a ni lo. Tuithlâr tak tak chu bûrfian hlangsei a nih loh leh hnuka zu kengin chhia a chham hnan a, bûrfian chu a vawsawm vek a. Chuti chuan mipuiin an hriatpui thin a ni. Pa in'fa, puin tu a tuithlâr thei a, unau piangtlângi intuithlâr theih a ni bawk. Ler zâwkin hnuai zâwk tuithlâr theih a ni lo va, fain pa, tuin pu a tuithlâr thei lo.

BUNG VIII

PI LEH PUTE HLA

Kristian hla hi sakhaw hla a ni a, pi pute hla hi hnam hla a ni Pi pute tlângram an thleng a, hnam hlâwm zêla an awm hnua an hla phuah chauh hriat a ni. Hla hi lungngaih, mangan, lusûn an tawh aṭanga an phuah a ni deuh ber. Hla upaah chuan hnam tin ṭawng a inpawlh ani Zai chi khatah nula leh tlangvâl hla te, râl hla te, lâwmna leh lungngaihna hlate a inpawlh vek a; thu hlâwm bîk a awm lo Zai ṭhenkhat chu hla a tam lo va, Nilên zai te, Zailâm te, Zainêm te, Saikût zai te leh Salu lam hla te leh Chai hla – Chhimzai te chu hla a tam hle a ni Hla ṭhenkhat chu thu dang kârah zeh tel tawh a ni a, hmun a luah zau lutuk dawn avângin hetah chuan chi khatah fîng tlêm tê tê chauh târlan a ni; zai chi kim târlan a ni lo bawk.

I. NILÊN ZAI

Hei hi hla upa ber a ni a, pi pute tlângram an kai tirh laiin A D 1400 vêla phuah ṭan a ni âwm e An phuah belh zêl a khawhar hla leh chawngchen hla tiin thlûk chi hnih a awm ta a. Lalvungan he zai hian hla a phuah a, a hming a lâr avângin chawngchen hla chu 'Lalvung zai' an ti ta a, khawhar hla chu 'Ṭhuthmun zai' an ti.

(1) Ṭhuthmun zai: Khawhar Inah an sa a, a thlûk dân aṭangin lâm a rem lo va, ṭhu chunga an sak ṭhin avângin, 'Ṭhuthmun zai' an ti.

1. Khua tinah thîm khaw zîng a ṭlung e,
Ṭhalai leh dâwnt[illegible] an t[illegible] ve.

2. Ṭhalai leh dâwntuai an tliak zo ve,
Sinlungah mi awm lo, vângkhua zawng ti ula,

3. Ṭap hlah law [illegible] ṭap hlah law,
Keini riak kan fam lo, milai an fam zo ve.

4. Liam ai e mîm ang ka pianpui e,
Phang ai ing zathum râlkû angin.

5. [illegible] e, [illegible] lian [illegible] a tlun,
[illegible] e, [illegible] a kai.

6. Zu va dâwn ni takin far bang kan pâk i ngai,
A pa dûngthûlin e, ṭhâng rang aw Dârlung aw.

7. [illegible] a [illegible] a vêl thûl e,
Kei [illegible] ka [illegible] ka vêl thûl e.

Sawifiahna: 1. A tlung = A thleng, a hawng 2. Ṭap hlah law = Ṭap teh suh 3 Phang = thlaphâng, hlau thâwng 4. Fâr bang ka pâk = Fâr angin ka [illegible] 5. A pa dungthûl = A pa anpuiin 6. [illegible] = Huanpui 7. [illegible] = Ram sial

(2) Lalvung zai:

1. Tlânga'n zu thlîr ing a, ka pu hmun In a lang,
Bâwithang kan kaihna leh lêntu a zîng zo ve.

2. Lâng zawng zawng laiah e,
A chuai lo mi awm maw?
Lêntlângah bingbi leh chuai mawh ma'ng Lalvunga

3. Kan [illegible] tûngpui e,
[illegible] kan dâwntahin,
Huiva a ṭang kipin lungzûn [illegible] ngai.

4. Tlânga'n zu thlir ing e, sawngkâ vaipuan in zêm,
Siathing lelthâng awih hnu sumtualah tlar na
ngai

5. Ka ţawng ka nang lo ve, ngai r'u palaia te,
Zova siathing ril e, a bun chhûng keimahni.

6. Ka nu ka ngai ka ti, ka nu tak ngai ing maw?
Sial dum phaw râl vênah Tincheri ngai ing e.

7. Kha zawng kan kim laiah tunge chhûn râl a tu?
Darhâk phaw sialdum thawn ding thiu thiau
lai ing e.

8. Pa hrin vêk vêkah e, ka u i khâwng hlah law,
Saipui lu laibangah chhâwn rual ka thlaih kim e

9. Hmun In a lai têah duha rûnthang ka rem,
Changse huangzâwl sepa tu' a hu ngai loyin.

1. Siathing ril bun chhûng=thingse ril seluphan phun chhûng. 2. Changse huangzâwl sep=Sekhung-na pal siam. 3 Darhâk phaw sialdum=Dar leh sevuna siam phaw. 4. Chuai mawh=Chul thei lo. 5 Sawngka vaipuanin zem=Leikaa sechhun puan zâr tlar 6 Siathing lelthang awih hnu=Lelte hram ţhinna thingsia. 7. Khâwng=cho (chalenge)

2 ZAILAM

Zailâm hi chawngchen hla lâr ber a ni a, AD 1500 vêlah Seipui khuaa an phuah niin an ring. Chumi hnuah Tuilum leh Lawitlâng khuaah Lawitlâng leh Leiri hovin an phuah a, chu chu 'Lumtui zai' an ti. Lûnkhaw Tlângkhuaah an phuah bawk a, 'Tlângkhaw zai' an ti Zailâm hla chi chu Chawn zai, Lûmtui zai, Tlângphei zai leh Chunglang zai te a ni

(1) Chawnmai: Sechhun nikhuaa upain thlûk uai deuhva an sak chi hi, 'Chawn zai' tih a ni a; 'Zailâm Hlapui' an ti bawk.

1. In chawng chîn e, in pâr ka tlân e,
   In siangah âr ang ka ngam ta e.
2. Ka lo lâm e, Leiri chhûng Inah,
   Lairuanga khuang ang ka mâwl ta e.
3. Lairuanga khuang ang ka mâwl zânin;
   Siki leh Chawni tlei awl nâ e.
4. Leiri chhûng Inah, zu loin Vuaia ka lâm ngai lo,
   Leiri chhûng Inah.
5. Ngaihin min au ve, a thâng viai e
   Thinlai ṭhâwng nâ e; Ngaihin min au ve.
6 Ngaih lovi au chu, a thâng thiam lo
   Mualpui a khûm ta; Ngaih lovi au chu!
7. Lûmtui ṭha phei ṭuahkhuang kan lâkna
   Chalvawm chhaina dai a thim reng e.
8. Chawn tin tuah chhûng chawngnu dam sela,
   Ṭhuva lâm thiam Vuaia dam ang e.

(2) Lumtui Zai: Chawngchen hla tlânglâwn leh hla tam ber a ni. Zailâm chu thlûk chilı a awm avângin, an hman lâr ber hi, 'Lûmtuı zai' hming an puttir mai a ni.

1. Zai va dâwn tâng ka zâu mumangah,
   Dârtawni hlân ang a thar leh e.
2. Kan nun kawrpuan ang a hlui zo ve,
   Kan kalna tluanglam a hlui thei lo.
3. Ai! ka nu e, Ṭhahnîmi lo chuan;
   Tlai ni lênkâwl a khum har nâ e.

4. Tlângkhuaah nghosai ka kual reng e,
Luailung feh kîrin ka ring lo ve.

5. Cherchungnungi thla a fam zânah,
Lumtuiah bawh–ar a pau lo ve.

6. Hmâr zâwl changsial hrualhrui kan bân a,
Chûn leh zua suihlung a rual emaw?

7 Chûn leh zua suihlung a rual emaw?
Khuangpui buanthang tuah nân a tha e

8. Sialli lênna damkhua hnîm reng a,
Vuaia lênna Lawitlâng sa vung e

(3) **Tlângphei Zai**· Thlang tlâk hmâ 1750 vêl–ah Tlângzâwl khuaa an phuah a ni. Tlângzâwl kawtchhuahah kawng phei tak a awm a, chu chu, 'Tlângphei' an ti

1. Tlângphei lamah feh ta'ng e Thangkuali u,
Ka lungdi ka tawng lo ve, khua tlai ing e.

2 Tûkin zîng tian ka ma e, Khuangtinhniangin,
Nîngzu thlum te va la u' tlai ni lên nân.

3. Nîngzu thlum te va la u' tlai ni lên nân,
Dâwn dûn ila Thachungnung lênmawia thâwn

4. Laimi that i,' thansârah sialin ai i',
Ngulrua bun i,' hnuaiah Thadâng lawi zâwn i'

5. Hmâr tlâng chena ka lungdi Tluangtinsêli,
Min ngai ve maw lunghnêm awmlaiah ka vei'

(4) **Chunglâng Zai**:

1. Vawiin chuan suihlung a lêng mang e,
Dârkhawn tlângah lungdi va chuan i';
Lianpuilala thâwn

2. Lianpuilala 'zing a zin' an ti,
A kal nin a Darkhawn sawngkhal e.
3. Darkhawn tlang leh sawngka zawn thlai e,
Kha tah Thangtgomis [illegible]
Suihlung ka ruatpui.

4. Lianpuilala zinga [illegible] zawlah
Ar ang [illegible] koh theih [illegible] le ve.

3. ZAINEM

He zai hi Zainem ang bawk a hla tlanglawn leh hla tam a ni a. Zainem ai chuan chhuak hmasa zawk a ni. Chhingpuii an thih thu an phuah laah he zai hi an hman avângin, 'Chhîngpuii zai' tia vuah [illegible] a ni.

1. [illegible] zan châm ang che,
Chhûnrâwl i vai lo na'ng e;
Laldâng pheisen tanchhâwn kan zawn laiah.

2. Inhmer ten vawng vawng ang aw,
Ţhapui nang leh kei reng hi;
[illegible] lêng leh hian ka inring lo.

3. A neih chu kan inphu lo,
A lâwm tal inlâwm lang aw;
[illegible] Ţhapui tûn kum chhûng chul.

4. Ţap ţap lo lai vâl [illegible],
[illegible];
I thai tûr siali ka lêng reng dâwn e.

5. [illegible] ni?
A phu loh vâl a chhai e;
Duh lêng a thlang sual e [illegible].

6. Ka zak lo [illegible],
Fiara tur [illegible];
Thlehte puanin di lo a zâwn [illegible] lo.

7. Bâwngchâwm ram leh lêng kan hêl,
Chinzahpui leh Thlântlâng râl,
Leido leh Vânrâng chu kiang leh ngai e

8. Ai! ka nu vâl'a au ve,
Vârtui thlâng ka chawi ang e;
Mihrângin min vêng e dai thuahthum nên

9. Zâwl lohva uan hmang vâla,
Sârah thi ngêi ngêi ang che;
Kan do chhimtiang râl mah nghâk lo hian e.

14. KAWRNU ZAI

Therêng zai tihna a ni a, he zâi hian Thanhrâng-a'n hla tam tak a phuah avângin, 'Thanhrânga ṭah zai' tia a sawi bawk. Thlangtlâk hmâlawka phuah tan a ni tang.

1. Kawrnu ṭapin thing lenbuang a awi,
Vala di ngai khawzo chhâwl ang ka ṭuai e.
Ramṭuan rêl lovin.

2. Zawm kal khawm thing lénbuang a tliak,
Lênglai dâwntuai Rihsâng an kai rân emaw
Thlang kawr thli'n a chhem.

3. Kâwl a eng e, tual lên nân a ṭha,
Rihkhaw lam zawhin ka ring lo Laldânga.
Ka tawnmang emaw?

4. Fam ta hnu tawnmi a awm lo ve,
Fam lova te bâwlaiah bêlzu kungah
Kan intawng leh e.

5. Zu duhna vêla kan lâm lo ve,
Chhawn duhin pa rang ka lâm ang e;
Sah ni tlungihar e:

5. THLANG ZAI

Thlang zai hi khawthlang lamah chuan, 'Sailo upa zai' an ti a, chhuak hnuhnung a ni.

1. Tlâng a kûr e, chhunlui vai ang kan lalna,
Cho-ui ang a Laldolur' pa;
Kan hu sual rêng rêngah e.

2. Laldolur' pa'n mi hu ka sual ngai lo ve,
Chhim thli anga ka hrân châng in;
Zâwlkhawpui hu ka sual e.

3. Khâwnbâwlate, bâwl mai mai bâwl sualate,
Heti chuan e, Laldâng vângkhua
Inti-tiau ngei ang maw le!

4. Khâwnbâwlah hian tha hlei chuang an awm lo
Khua sawi laiah ropui rêl thiam; (ve,
Laldâng min ngai lo'm ni le?

5. Mîm leh sawmfâng ka lîng dum dûr e,
Ka hrai ka lîng sûtpui hnuaiah;
Dâwn-tuaiin ka ring love.

6. A hram leu leu ka thinlai a thâwng mang e,
Keimah ianga muvanlaiin;
A di a thlau em ni le?

7. Ka rui ta e, ka lâm ang Lalsiamlian'pa,
Thangril laiah ka dâwn ang hi;
Lenrualin an dâwn lo ve.

6. SAIKUT' ZAI

Saikûti chu Fânai a ni a, a naupan lai atangin hla phuah a thiam a. Nikhat chu a thiante nên zâwlbûk hnuaiah rawkhângin buhlem vaivut an thâp a. Chutih lai chuan Hmârthanga pain hla a sa a; a hla sak chhi ang chuan Saikûti chuan a phuah chawp hla a sa ve nghâl ta mai a:

'Zawlbûk hnuaiah buhlem kan thâp chiam a
Hmarthang pa zai kêl bê lo ang e ' tiin.

He hla hi a phuah hmasak ber a ni A tleirawi hnu chuan a mit hmuh leh a beng hriat phawt chu, tawngga sawi mai lovin hlain a sawi chhuak zung zung mai a; mak an tiin an fak êm êm a ni. Saikuti chu 1921 kumah Thingsai khuaah kum upa takin a thi a ni, an ti.

Saikûti zai hian mitten hla an phuah belh zêl a, hla tlânglâwn berte zinga mi a ni. Khawhar lunglêngte chuan tûn hnu thlengin an phuah a, ruah thami loh hla pawh a awm teuh vang

1 Tukin chuan e, Saikhaw dawnlung chungah,
Ka hawi vêl e. chhim-tiâng kâwlrawn tlanga
thiang lo ve

2 Lêng zawng ramtuan lung lai i hertûr e,
Châwmkhuang lo va, siathinga zai rem chhin i
la ni e

3 Ka chung kâwlngo lungruala mual in liam,
Kei chu ramtuanah lungrualpui Thadângka nei lo

4 Kan laichhuatah hrumsâwmin zân châm e,
Changsial lovin tunge nuthaiah lêng i hêl le?

5 Mi'n ute chu ramtuanin an kal a,
Keia u'chu tuilehluangah nghosai a tâwng e

6 Tuilehluangah nghosai kan dan ni khân,
Chengrâng kaw lo siathing sâng pârah kai lo ti u.

7. Ngai lo ang hian ka rûnpui leh chhuahtlâng
ka pêl e,
Tap tap tâwng e, Saikhaw ni hlian ruallung zo
daiah

7. SALULAM HLA

Salulam hla nming-putu ber chu, 'Ngîrtling zai' ti an awm a. Zaitâm hla nên a upat lam inrual khat a nih a rinawm. Chi khat chu 'Pahrâng zai' an ti a, phuah [illegible] zâwk a ni a. Nidul zai nên thu-[illegible] a ni:

(1) Ngîrtling zai:

1. Khisate a tlun zânah kan ve kan tum,
   [illegible] pawnpui bâwl tûr kan iang erawh.
2. Lenrual tlân hma a khaih ti'n kei ka uang lo,
   Ţân–khaw lêngnu'n a pêk e, ka tuai Liana.
3. Ka [illegible] zawngin h[illegible]msa an zui,
   Tumpâng pui maw an zui e, sai lian pui maw?
4. Tumpâng pui maw an zui e, sai lianpui maw?
   A khu [illegible]'m kuamah an sa veng vung.
5. Khisa kâpa piallung kai an awih lo ve,
   Ka pu piallung a tel e, ka kai lui dâwn.
6. A hrâm leu leu muvanlai thangvân sângah,
   Chuti suihlung a lên chu! ka tuar zo lo.
7. Ka [illegible] hnampui lung lian ka el zo lo,
   Mîm [illegible] sâwnfâng, sa tin lu'n kei mi zawng se.
8. Ka ku ral ral thang zawi maw, ka au ral ral?
   Choui lung fing kan iang e, châng ram hnuaiah.
9. A tuiah hian tui namên ka chawi ngai lo,
   Ţâna [illegible] chhuak Fiara tui ka chawi ngai e.

(2) Pahrâng Zai

1. A[illegible] Vankham' nu chan ka nuam e,
   [illegible], kha zawng lêm anga zâwltu;
   [illegible] kâp lo vâl ahneh chuan

2 Thlı lo hrâng e, sıâlsîr thla kawi avângin,
A rawn chhêm e, ka laıbang kâwl a êng e,
Sahrâng lu zaiin kan awi

3 Hmânah chuan e, Liandote unàu kan nı,
Tûnah chuan e, kan than khuang ang a rı e.
Sahrâng lu zaın kan awı

4 Sai a hrâng e, hmâr tlângah lunglên daıah:
Va kal ta la, fungki ţial paı mawıtêa,
Pahrâng thang'chungchuan nuam zawng.

5 Thuanphung reh lo Hrângsaıpuı leh Lalruanga,
Dawi-aı an vâwr chal kı phîr bânah an kaı.
Kha maw! Keıchal nun-rawng-a

6. Lalhulh sachâng pahrâng laıkhumah ka neih
Ţıau leı kuamah chengrâng hnûk zên zên ta'ng e..
Zuksialin tlân rûl an tlawh.

8. CHAI HLA

Pı leh pute'n Seipui khuaah kût an lo hman laıin Chaı hla an nei tawh a. Chai hla zînga hla hmasa ber leh tlânglâwn ber chu 'Chhim Zai' a nı

(1) **Chhim Zai:** Chhim zai hı hla hranpa nı lovin Zailâm a nı a, Lumtuı zai nên thuhmun a nı Mahse chai hlaah chuan thlûk hran an hmang a, 'Chhim zai, an ti. Zopui zai leh Dârlung zaı pawh he zai chia phuah a ni.

1 Lêngı manah sumsial ka nei lo,
Alchı—ah puallêng zu zâl ing e

2 Di leh dı chu inthen na ngai e,
Tawng leh na'ng e, neih chawng chhûng Inah

3. Khiangawi lote'n Sıali lo awm la,
I man sumsial ka tuak lai rih e.

4. Kan inngaihna kumtluang hrui ang sei,
Kan intawhna Vânghâng ram lovah.

5. Lo kai ve la [illegible] kan rûnah,
Rûn kai lo mi u ka ngai [illegible] lo!

6. Kan lo [illegible] sei, kan lo [illegible] kawlah,
Sa thang tha leh lungdi kan zuina.

7. Ka han thlîr a, chhaktiang kan vângkhua
Chumchi lêng romei [illegible] chiai e.

8. Chumchi lêng romei a kai chiai e,
Suihlung a lêng, kîr leh nuam ing e.

(2) Zâwltling Zai

1. Siali chu e lo fa, Zâwltlingi thlafam,
K[illegible]

2. Zâwltling ka mumângah riangtui chawi lamah,
Tlingi zu chhai ing e.

3. Tlingi chawi hrangah ti'n [illegible]rkuang ka lamsa,
Sialin chawi rawh se.

4. Bâwngte zûn ngawi ngawi e, âwnthing in lêrah,
Tu hrai ngai e maw?

(3) Th[illegible] Zai

1. Thlanghri awmlai nâwltui ang lo lian,
Vân hnuaipui rawn fang e, lên mawi tûr zawng
Thla [illegible] ve.

2. Thlafam tum kawng sachâng ang valh 'i,
Ka chawi hrinhu[illegible] leh vandual lêrah:
Khau ang man [illegible]

3. Lalngova e, mu ang [illegible] lêng la,
Thing [illegible] zawng Lianchaw zâwlah,
Tui ang tlâwm zo ta.

4. Amı an fam laıkhum ın chungah,
Keini kan famna e sawngka lêrah;
Rualin hril nâ e.

(4) Hualngo Zai

Hla ṭhenkhat chu Hualngo thlangtlâk thu-ah zeh tel a nı a, 'Tlawhzai hlapui' ti an awm bawk

1 Thangngo sum ang in sawi tual lên a mawı mang
Nuthaiah ṭhui ila, rual laiah (e
Tual lên ka bâng na'ng e.

2. Ka lungdı nuı hawiin tu' maw sûl ang ı tum?
'Rukte'n han hril teh la, kei chu ṭhala tui ang.
Dai te'n ka kiang na'ng e

3. Fanu chem ang kan chawı,
Fapa lênruang kan awih,
Fapa i nuthaiah, Halkha Zathang fanu
Puan ang ka ṭhui na'ng e.

4. Chhımtiangah dai ka do, hmârtiangah daı ka do,
Daı thuah thum tlar bung e,
Pı pu'n han zirna maw?
Chaltuai' a zâl reng e.

(5) Neihlai Zai

Ngêntıang khaw tlangvâl Neihlaıa'n zawlaıdi a nei a, chu chu a farnuın a kaı ta a nı. A farnu chuan Neıhlaıa chu a ngai ta êm êm a. Neihlaıa chuan a buaipuı tâk êm avângın, a reh theıh bâıscıın a pâwl ta a; a rai ta hlauh mai si a. An ınpâwl thu chu Neihlaia chuan a zêp a, a farnuin hlaın a puang a puang ta mai a. A farnu hla phuah chu 'Neıhlai zaı' an tı.

1. Ka u Neıhlaia mi chûn rawh,
Pha pha lo la, 'Ka zâwl tâk e,' lo tı la.

2. Neihlaia thai [illegible] zânah
Khawte daiah zân sial ang riah [illegible] e.

3 Kan Sa ûm-ang-mâwl ve rawh,
Tâng khata [illegible]ia, 'zâwl aw' i ti

4. [illegible] chawi e,
[illegible] e, Neihlaia'n [illegible] chawi e

5. Zuangin hliap zuangin hliap e,
Kan khaw lamlung Ngêntiang zâwl zuangin
(hliap e.

6. Tuipui luang chhuk sen vungah,
Ka u Neihlaia thlanthlâ peu leuté lo ang.

No. 2 — Neihlaia nupui neih zânah a farnu chu daia riah bo a duh thu a ni. No. 3 — 'Unau piang tlâng min zâwltîr e' tihin an sakhua mawhin a phurhtîr-thu a ni. No. 6 — a Neihlaia chezia (a pâwl dân) chu tui chunga thlanthla tui chhaih ang mai a ni tih-na a ni.

(6) Tluangtlili'n[illegible]:

Nula unau hnih hian lo an vêng a. An lo mawnga dîl lûmtu Tluangtlili an tih rûlpui leh a u zâwk an inngaizâwng a. A nau chu rûlpui a kohtîr a, nilêngin thlâmah an inkâwm thîn. He thu hi a pain a hriat chinah rûlpui chu a pa chuan a that ta a ni.

1. Tluangtlili e, Laitlili e,
[illegible] nih 'hawng seh' a ti;
Ka u nih 'hawng seh' a ti.

2. Ka hawng lai na, hawng lai na ô,
Tuan sam ka ziai lai takah;
Vai [illegible] ka khim lai takah.

3. Tluangtlili e, Laitlili e,
Sim lam râl maw i tawn a;
Zo lam râl maw i tawn a?

4 Sim lam ral hmun ka tawng lo ve,
Zo lam ral hman ka tawng lo;
I pa, mi lian râl ka tawng.

(7) Thailungi zai

Kawllam khuaah mikhualin thirkawi a zuar a Hmeithai pakhatin a fapa tân a awh êm avângin a lei a. Kawi man atân a fahrawn Thailungi a pe a; mikhualin an hruai chhuah meuh chuan a inchhir leh deuh va, kawtchhuahah a ûm zui a kîr leh tûrin a au va, Thailungi'n a duh tawh lo.

1 Thailungi e, Thailungi e.
I tiangthirtê lo nghâk aw,
I hlantai tê lo nghak aw.

2. Chhaktiang khi chen ka thlen chuan e,
Tiangthîr a tha bo ngai lo,
Hlântai a tha bo ngai lo.

3. Râhea ka pu Liaha'n e,
Ka chhawnbana'n min kai a,
Hrumsawmin hrualhruiin min bân,
Ka kîr thiam lo dailungah.

(8) Mangkhai Zai: (Mangkhaia chanchin en la)

1. Ka di, ka zâwl ka ti lêm lo va,
Lanu suihlung a lêng tam nâ e

2. Khua lo thâl e, romei kai chiai a,
Chung vakâwl anga lên nuam ing e

3. Chung vakâwl ang kan lêng châwk lo ya,
Saw hmâr tlânga ka hrai ngai ing e.

4. Chat rozâm ang ka chuai mawh lek a,
Lanu âng laiah lût zêl ing e

9. HLA DANGTE

(1) Chawino Zai: Chawnghawih khuaah Hualngo leh Ṭhangur an awmkhâwm laiin, he zai hian hla an phuah a. A hun chu thlang tlâk hma AD. 1750 vêl a ni ang. Chawino chu 'muvanlaino' tihna a ni a; a hun mi an la a, hla an phuah ta a ni, an ti.

1. A vah laiah ṭaw kawrpuan a zia dang ve rawh,
   Sângthing lêrah ṭawrpui
   Chhâwn thiam chawino kan lâk e.

2. Chawino zai hi kan awih rua maw
   Chawngkhaw vâl rualin?
   Chawino zaiin laichhuât chungah
   A lâm her liai e.

3. Tiam loh daiah chengrâng kan kau
   Chawngkhaw vâl rualin,
   Chengrâng kauna sûlhnu lianâk–in bâwm'e.

(2) Pautu Zai: Pautu chu Lûnkhaw kiang Bualzâwl khuaa lo awm tawh an ni a. Thlang an nawr a, Pautu khua (tûnā Tiangpi)–ah hêng hla te hi an phuah a ni. 1750 vêla phuah a ni ang.

1. Bângah chuang i', Pautupui Zoagtlâng a lang,
   Pautupuin a'n Ninêl a lang thim ruai e.

2. Ninêla suar ang min dan ka hlau ngai lo,
   Kan khâw zâwlah kâmkei rualthum sah hung e.

3. Ka zawi, ka zawi, ka zawi zo lo mi u e,
   Ka zawi zawkin pautu bang sen aw i ti.

4. Tuim nân tang, Kaptuin awin dang ta e,
   Lungdi awmna Belhung thang a lo lang e.

Ninêl=Nivâ an tih luiin Tiau lui a finthlâknaa ṭiaupho (thenêl) an sawina a ni.

(3) Lênlai Zai.

1. I lênlai leh i vânglai hmuh ka nuam e,
Pâr ang i chuai hnu hmanin ka lung min lên.
Lênlaiah e

2. Ṭhal favâng e, hram thei ẑawng
Awn thing lêrah,
U leuh zaiin khawmual a zêm chiai lo maw?
Lenlaiah e.

3. Hai ang ka târ, ka thlunglu vau ang a vul,
No nghil nghiala lêngin min bih lai ve kha.
Lenlaiah e

(4) **Chhim leh Hmar zai·** Chhim leh hmâr indo laiin hla thluk awm saah an indo thu an phuah avângin 'Chhim leh Hmâr indo hla' an ti mai ṭhin a, 'Lallai zai' ti piwh an awm Chhim lam chu Rolûra thlahte an ni a; hmâr lam chu Lallula thlahte an ni. A hun chu 1856–59 niin an sawi. Hmârin chhim rûn paha Zadêng rûn nghâl an tum a

1 Kâp vêl kâp vêl ila, Lurhpui leh Ṭan danah,
Rolûra chawi zawng
Rolûra chawite zawng, ar ang zu man ila.
Zadêng suartluan i'

2. Zadêng an thlunglu-ah
Kulvachang chuang lovin,
Keini kan thlunglu–ah zobâwm kulvachang leh
Ngênchi chuang rawh se.

3. Sialhmur vângkhaw suan tum
A dangkawitu val ṭha,
Nîngzu lo hlân u.'
Zu duh lâm thiam kai u',
Sa leh buanrâl tuk ni'n.
Pahrâng vâl kai u'

He indo lai hian Zadêng an tlâwm ṭan tawh a, mah se, Sailo ve ve inhmuh thiam loh zârah din ṭhat leh an beisei hle a; heti hian hla an phuah:

4. Chhim tu khum khum ila, hmâr tu khum khum
Lal lai duh vângah. (ila,
Lal lai zêmah vâr ṭha, lian cheih loh Thang-
Mi za chhîng turin. (dânga,

5. Lo tho rawh e, ka u e Salzakai,
Chhimtiang an lian dâwn.
Chhim an lian ngai lo, Hmâr an lian ngai lo,
Lian chhûng keimahni.

Zadêng hla chu Hmârin an chhâng leh a:

6. An intu e, chhimtiang leh kâwl khawpui,
Atu hrâng zawi maw?
Atu hrâng zawi ang maw?
Hmâr-tlâng kan hrâng chuang e.
Lallai kan ngên e.

(5) Khuang Hla:

1. Khuang chawi hi duh na ngai ing
Khaw hluh khe lai ing maw,
Numi lei varak khuangphai chawih bang,
A lâm tam dên dûn.

2. Ra suak aw law, ka thai ngam Ţialchiang e,
Cherlian ni sun ai,
Hrangkhup le Hawnglai nunchâwng si law,
Khawzîng tial nâwlin.

3. Khaw hlani mi nun a zir tu e,
Pawi chenghrâng si ngai,
Vânha suaki fei ir a liang bâtin,
Thing tun ko zal uh e.

(6) **Bawhhla/Hlado:** Bawhhla 'Hlado' an ti bawk. Ṭhenkhat chuan râl hla hi, 'Bawhhla' a ni a. a dang hi 'Hlado' a ni an ti. Halkha Pawiram aṭanga chhuak hmasa a ni a, Paite leh Duhlian pawhin Pawi tawng bawkin an chham a, mahni ṭawng tlêm tê an belh ṭhîn. Pakhatin a chham a, a zàwh veleh a kianga mite nên 'Haw!' an ti rual ṭhîn. Chham rem tûrin No. 1-na ang hian a kârah 'e' an thlâk ṭhîn a ni.

1. Zei khal e, si hlain ning naw,
Lai ling e, lêng lai kan suahnak e,
Zung lei e, vun ruah uh ûm bang e,
A zâm chin aw ung e.

3 Vun ruat auh law khaw hlân
Kan pu leh kan pa e,
Sumthawngku tawn lawn zurua
A hrawng an um lo ve

4. Kan chung vân rial ruah zei maw
A khamtu si na maw?
Liandang than nakah khua khal
Vân kam a pit aw e.

4. Mangngên thainu aw zulawi
Hai ngiang thâwn i hmuak law.
An dâwl rolungah ha ṭha
A lu ra zût seh law

5. Run In ka sak hi mawi maw
Hreuthang ki sau thâwn e,
Bangrual ka tuah hi hawi maw
Ka thai Bawikaiin e.

6. Khua hlân kan pu takin sa khal
A hniar tling kan kah e,
Kan than zâm rian mân
Khenzfawt Zathang bawi sinah e.

7. Zingpûl a thleng hmaisa Manglian
Ka pa vung sîm aun law,
A chhawi hrinhniangin
Khuang par kai lai ka tim âwk e.

8. Mangngên thainu thâwn it lawn
Zân vâr kan ruat lâh e,
Leido khen that bang
Hmin vawn sâl lâi lawng a zarh e

Thu mal — 1. Sumthâwngku — Vakulchâng, 2. Zulawi=Zu tlafîr, 3. Hreuthang=Sazuk, 4. Hniar-tling=A ropui ber 5. Bangrual=Salu târna bang, 6. Zingpûl=Mitthi khua, 7. Khen that=Ral that.

BUNG IX

MI HMINGTHANG ṬHENKHATTE

1. MANGKHAIA

Mângkhai chu Champhai lal Mângthawnga fapa a ni Hmêl ṭha tak, hla phuah thiam leh zai thiam a ni Mângthâwnga hun lai hian Chhak lam Tiau hrûtah Lusei tam tak an awm a; Râltê an awm bawk. Thlang lama awm hmasate ain Ṭiau chhaka awmho hi an ropuiin an chak zâwk a Thlang an tlâk ve hunah an hnawt darh mai ang tih hlauvin Mângthawnga'n Ṭiau chhak lal ropui deuh deuh hnênah remna zuthâwl a thawn hlawm a Zuthâwl pein Mangkhaia ḷeh an upate an kal a. Bâwlte lal pe ve lovin an kalkân a; Bâwlte lal Dâra lungawi lo chuan Mângkhaia hâwng lam chu a lo man a, a Inah hrêngah a tântîr ta a ni.

Mângkhaia lunglêng chuan Champhai tlâng a thlîr vawng vawng a, hla a phuah a phuah ta mai a, a sa nghâl zêl a, thiam an tiin ngaihnawm an ti hle thîn a ni.

1. *Dâra sawngka lêra'n ka chuan a,*
Kan Champhai khua thloh ang thlir ing e.

2. *Ţiaupui chhûmin hmâr a kham reng a,*
Lungkham Lianlêrin mi ngai ve maw?

3. *Ka nu'n e Tuichhîn lâm zâwl a phiat a,*
Dera rûn In Mânga'n ka phiat e.

Mângkhaia chu tâl tâng mah ni se, a hmêl ţhat leh a zai thiam avângin nulate'n an ngaizâwng êm êm a; feh tlai phah bawrh khawpin a hla sak an ngaithla ţhîn a. Heti hian hla a phuah leh a:

4. *Ka zuk en a, Ţiau a kawi nghiai a,*
Lanu pallhing ang lo tlar bung e.

5. *Mi fahraiin ngûnkual an bun a,*
Zova siathing Mânga'n ka bun e.

Mângkhaia chu an tlan lawk loh avângin Bâwlte upate chuan, "Tlanna an nei lo pawh a ni lo va, thi leh dâr an ngahzia pawh kan hria. Mângkhaia hi a pain a thih pawh a pawisa lo a ni ang" tia an inbekbawr pawh Mângkhaia chuan a hre ve zêl a; a thlaphâng ta hle a ni Amah tlanna tûr ţhi leh dâr an neihte chu a hre reng a, a pa chuan tlan zai a rêl si lo; a pain tlan a duh lo nia ngaiin hla a phuah leh ta a:

6 *Ka pa'n e dârthlir bu riat a nei a,*
Mângkhaia chhuak sal ka chang ta e.

7. *Min tlan duh lo ka pa Mângthâwnga'n*
Kan neih cherthil zawng tlâng thang na e

Bâwlte lal Dâra chu an man tirh lai aiin Mângthâwnga chungah a thinrim a zual ta zâwk a. Mângkhaia tlantîr tumin Mângthâwnga hnênah palai a kaltîr a, Mângkhaia hla phuahte an hrilh

vek a. Mângkhaia nu chuan an neih thil tha ṭha sênga tlan chu a phal awzâwng lo mai a; dârbu ahnêkin dârfian pawha tlan an tum loh thu hla a phuah ve ta a:

8. *Kan neih Rûn tui chenin luang na se,*
Dârhai hmanin kan suak rua lo ve.

Palaite chu an lêt a, khua an thlen chuan lal hnênah thu an thlen a. Mângkhaia chungchâng chu an lalhovin an rêl ṭa a ni Lal leh upa ṭhenkhatin thah an duh a, upa ṭhenkhatin thah an remti lo va An khuate dang zawng zawngin an ui êm êm a, kawm a nuam a, hla nên innêl taka inkâwm ṭhin an nih avângin, that lo hrâm tûrin lal hnênah an ngên a Ṭhipui beh lo thu chuan kori a tu si lo va, Mangkhaia chu an that a, a lu chu sahlâmah an tar ta a ni.

Mângkhaia thih thu an hriat chuan a nu leh a pa chu an inchhîr hle a, tâwpintai nei lovin an ṭap a. A nu ngei pawh chuan an thil neih a lo ui chu a inchhîr êm êm mai a, 'Thah êm thu va awm suh,' tia an ngaisam vang a ni Hla an phuah an phuah ve ta thung a

9. *Tuipui lian sûl a dung ka zui a,*
Mânga sûlhnu ka zui zo lo ve.

10 *Bâwlte sahlâma uai ta hnu kha,*
Mângkhaia kîrin ka ring lo ve.

11. *Mângkhaia kîrin ka ring lo ve,*
Tuilehluang kîrin ka ring zâwk e.

12. *Mângkhaia chu thi ta poh rawh se,*
Mângkhaia vêk sa leh na i aw.

Mângkhaia hriat rengna lung chu Champhaiah an dawh a, a lungdawh chul mai lova ṭhangthar

pawhin an hriat reng nâp mi dangin hla an phuah ve a?

13. Champhai zawla Mangkhaia rolung.
Thang leh tharin a phiah nuam ing e.

Bâwlte hmun chu phûl zau takin a la awm a, tûnah khaw pakhat a awm a, 'Bualte' tih a ni. Mângkhaia lu târna thing chu pâng a ni a. Falam leh Rih inkâr mêl 40-na Bualte daı kawng sîrah a la nung a; thing kûng lian tak, a sân lam pawh 'diar phawng en' tih mai tûra sâng a ni.

Mângkhaia hla phuahte hi Zailâm-Lumtui zai chi a ni a, chai hlaa an hman chuan, 'Mangkhai zai' tiin thlûk hranin an sa thin. Lumtui zai chu Lêntlâng thlang lawka awm – Tuilum leh Lawitlang khuaah Lawitlânghovin an lo phuah tcuh tawh a. Lawitlângho chu thlang an tla a, Champhai an pan a; Mângkhaia chu Hmâr hnarhlak Lawitlâng hnam a ni Mi thenkhat chuan 'Ralte a ni' an ti a Mangkhaia hla phuahte hi Râlte hla kalhmang nên a inpersan hle a ni. Ani hunah chuan Ralte lal Zuathâwnga (Luathâwnga)—ho chu Khawzimah an la awm a, Champhai an la thleng thla rih lo va AD 1760 vêl nia rin a ni a, hetih lai hian Lusei leh Raltê chu Tiau chhakah an la awm a ni.

Tin, Mângkhaia chu Zongte khuaah a tâng a, an tlan hnuin a hâwn kawngtûr khuate luhsum an pe zêl nim an sawi bawk. Zongte khuaa tâng nia an puhna chhan hi, a hla pakhatah, "Kan neih cher thil zawng tling tharg nâ e," tih hi niin a lang. Hei hi Zongte tlâng a ni lo va, "Ro thil kan neihte chu, mi tam tak (vângtlâng) in an hria e," tihna a ni. Heta 'zawng' tih hi, 'chu' tih aiah a hmang a ni Tin, sal tângahan tlan chhuak si a, hâwnpui lova a hnua mal hâwntir hi thil tih chi a ni lo vang.

Bâwlte hmun chhehh vêla chêng Hualngo upate hian Mângkhaia hlate hi an sa ngun êm êm a; a lu târna pawh a la awm reng bawk avângin, an rilru a khawih a, a thu leh a hla hi tûn hnu thlengin an la sawiin an la sa zui zêl a ni. Tin, Mângkhaia hringtu a nu chu Tuichhîn vêng lalnu a ni a, tlan duh lotu chu, 'a pa pawm lai a nuhrawn a ni, tiin tîtî-ah an sawi ţhîn bawk a ni.

2 PI HMUAKI

Pi Hmuaki hi Ngênte hnam a ni a, Chawnghawih khuaa Lalmânga lal laiin a awm ve a; a hun ţhat lai zawng zawng chu he khuaah hian a hmang a ni. A nulât lai aţangin zai thiam leh hla phuah thiam a ni a, a dam reiin hla a phuah ţam hle a, Zofate zînga hla phuah thiam hmingthang a ni A hla phuah thiam leh a zai thiam avângin, lal leh upaho zu in khâwmnaah pawh an sâwm ţhîn a, lal leh upa kâwm hlimtu a ni

Pi Hmuaki chuan an lal duhzâwnga hla phuah a thiam a, an khuate hming chhâlin mawi tak takin a phuah ţhin avângin thiam an ti hle a ni. Zan khat chu hla phuah rem lo tak — tlangvâl pahnih Tluruma leh Suakrawia a Inah an lêng a. Tlangvâl dangte chuan, "Kha mite pahnih hming kher zâwng a lo phuah rem tawh angem aw!" tiin an lo ngaithla rân mai a Pi Hmuaki chuan bâl a chhûm a, bal ei tûrin heti hian hlain a chelh a·

"Thing ang i tlu rum, Sial ang i suak rawi,
Ţaubâl ka sûm thâl tui ang nghâk u"

He mite pahnih hming mawi tak leh rem taka hla a lo phuah thiam chu mak an ti hle a. Hei hi a hming than lehzualna a ni, an ti

Huaingohovin Ngêteho chu an rûn avângin an Chawnghawih khua chu an tlânsan a; tûna Ngênte khuaah khaw thar an din ta a ni. Hetih hun laia an lal-chu Zaliana a ni, an ti. Mângngula hovin Buanli khuaah vêng neiin an awm bawk. Ngênte khuaa an awm hnu pawhin Pi Hmuaki chu a tar hle tawh nâ a, hla a phuah leh teuh va; an khaw hluia an awm laia ni tin deuh thaw zu leh sa chêna an awm thin a ngaihna hlate a phuah a. He khuaah pawh hian lal leh upaho nên hla bawkin an inkâwm thîn Hêng hi a hla phuah hnuhnûngte a ni.

1. Kan Ngête khua, khaw-nun-nuama kha,
Thla ki fam hma'n ki nghilh rua lo ve!
2. Ka tak fum se, ka zai fam lo se,
Thlang kawr mi lal chungah chuang rawh se.

Tin, 'Pi Hmuaki chu nung chungin an phûm a ni,' tiin heti hian an sawi thîn. "Pi Hmuaki chu hla a phuah thiamin a phuah tam hle tawh si a, 'a dam reng chuan hla zawng zawng a phuah zo vang a, thangtharin phuah tûr kan chang lo vang,' tiin a nung chungin an phûm a; an phûm lai pawhin hla a phuah a:

'Nauva te u, nau haia te u,
Tha tê tê khân mi rawn phûm rawh u,' a ti a A phuah belh deuh deuh ang e, chhilh thuai thuai rawh u,' an ti a. Thangtâwna pa chuan, 'Chuti êm chu ni lo ve, han phuah rih sela maw le,! a ti a Pi Hmuaki chuan:

Ami an piang mi tinreng an piang,
Tangtâwna pa tluk an piang lo ve', a ti leh a. 'Chu asin, a ti leh teuh vang, chhilh hmanhmawh rawh u,' an ti a; an chhilh ta a. Dârkhuang an phûm hnan a, ni sarih a chum," tiin

Mi ṭhenkhat chuan, 'Hla phuah thiam vânga, nunga chunga phûm luih hrim hrim zawng a ni lo ve, râl an hlauh vâng a ni', an ti ve thung. (*Rev Liangkhaia Mizo pp 29 4th Edn*) He Ngênte khua nêna inhnaih tak Khawzimah Râlteho an awm a Lova sial tihluh chungchângah an inrem lo va. Raltêho an huphurh avângin an khua tlânsan zai an rêl a Pi Hmuaki chu tirtak, mit khaw hmu tawh lo a ni a zâwn buai tlâkah an ngai tawh lo va Thlân an siam a, a chhûngah an zalh a, a thih hmaa râl an lo kal chuan chhilha tlânsan mai tûrin tlangvâl thenkhatin an vêng reng a, a thih hnuah an chhilh a, an tlânsan ta a ni, an ti Upa ṭhenkhat chuan "Pi Hmuaki hi a lâr bîk êm avângin a tlâng thang mai a ni An lo pawh hi tar chhia Pi Hmuaki ang bawka an phûm an awm nual niin an sawi," an ti He thlân hi Ngênte ram hmunpui—hmârthlang lama awm niin an sawi

Tin, Pi Hmuaki hla hnuhnûng, '*Tha te te khan mi rawn phum rawh u*' a tih pawh hi an tlânsan mai a hlauh vângin, a thih hnuah tha taka chhilh tûra a ngenna a ni. Thangtâwna pa a phuahna hla pawh hi, an lal Lalmânga a fakna hla a ni a, hla hlui a ni an ti bawk

Pi Hmuaki thih hun chu AD. 1750 vêl niin an ring a, hnam mâwl lutuk hun pawh a ni tawh lo Tin, lal leh upa kîwm hlimtu a ni a, dai kil kâra ani ang maia tihduhdah chi a ni lo vang A unau laichînho pawhin hla phuah thiam vanga phûm chu an rem ti lo vang A thih hmaa thlâna an zalh thu hi, 'Nungchunga phûm' tiin an sawi mai a nih a rinawm.

3. LIANDANGA LEH MENTANGI

Liandanga leh Mêntângi chu Halkha ram Hai-râwn khuaah nula leh tlangvâl inngaizâwng an ni. An inlâwm a, a hrangin hna an thawk dûn a, an hlim thei hle thin a ni. Zan khat chu Liandanga'n a nula hnênah "Naktûk zîng chu dî i zu phur ang hmiang," tiin a sâwm a. Mêntângi chuan, "Mi chawnlâm lai ni suh sela, i thu ka hnial lo. Ram a reh lutuk ang a, Tiphûl râl a hlauhawm dâwn lo'm ni?" a ti a. Liandanga chuan, "Tiphûl râl mai mai chu, a chhukah, 'Hu' ka ti ang a, a chhovah, 'Ha' ka ti ang a; zâwng ûmin ka ûm mai dâwn alâwm," a ti a Liandanga'n a sâwm ngun êm avângin Mên-tângi chuan a zâwm ve ta a. Chutih lai chuan, Ti-phûl khuaa laina nei mikhual pakhat a lo awm ve reng mai a, chu chuan Tiphul khua a lo hriattir a ni

Atûkah chuan Liandanga leh Mêntângi chu di phur tûrin an thawk chhuak a, kalkawngah hlim takin an inchhawm a, tîtî nuam an sawi lai takin rin lohvah kawngsîr atangin ral an lo chhuak thut mai a. Liandanga chu rilru pawh insiam hman lovin a a tlân chhuak a A nula chu hmeichhia deuh na nâ nâ chu a tlân chhuk thei lo va râlin an man ta a Liandanga an ruialuih nân that duh si lovin a kut leh a ke leh a nghâwng i an hleh sak a; kawngah an hnutchhiah ta a. Ralho chuan kalkawng kham tûrin fâr kûng an kit hnawk a. A lang tlâng atangin an chuan a, an deuna hlain an rawn au va:

'Hu si chi maw, Tiphul ral e huho zawng a dawi?
Hei kuat ulaw, hnithawi thum Liandang veng seh ti'n.'

Hla thu chu: "Tiphûl râl zâwng anga ûmtu kha tunge ni le? Liandanga fên atân pawnfên thuah thumin han thawn rawh u," tihna a ni.

Liandanga chu a nula tuang zawng tûrin a kîr a Fîmkhur takin kawngsîrah hnim a keu vă, a bih dêk dêk a A nulain a lo hmu hmasa a

'I ţih chi maw? Zinghnam lei zani rawl hawl bang,
Zai hlan law, na siangah ri bat thli irthli law' a ti a

Hla thu chu "Mi hlau em ni? Zâna sazu chaw zawng i va ang êm! I kut mi hlân la, i kovah mi paw rawh," tihna a ni. Liandanga chuan, "Ka hlau lo che asin, i pa Inah ka paw hâwng dâwn che nia, vân hnuaiah kan thang mualpho dâwn ta a nih hi!" tiin hlain a chhâng a·

'Nan ţih hla'ng e, lo paw lang nan pai run Inah,
Khua za alin kan hminthang seh van hnuai hnin awkah'.

Liandanga chuan Mêntângi chu a pua a, râp-thlâk a tih avângin, a thauvah a man a, kal hlei thei lova a awm chu râlho chuan, "Kha laia chho kai thei lo kha tunge ni le? I phur a rit a nih chuan nghat la kan chhâwk ang che" tih hlain an deu leh a:

'Hu si chi maw, lam sovi a hawng kai thei lo?
Na phur-rit maw? rak thum law kain nan sawng lang'

Liandanga chuan phur rit vâng ni lovin a tha a zâwng a, a kal thei lo a nih thu hlain a chhâng lêt a

'Liandang si'ng e, lam sovi a hawng kai thei lo,
Ka phur rit hlah, ka phei thlai zun rauthla'n i zel'.

Liandanga chu a nula, râl kutah a tlânsan avângin pasalţha a nihna a hlauh va, a hming a chhe ta der mai a Sawi chhiatnain a [illegible] zo va 'A nula phuba tal la se, a hming chhe lutuk chu a hup deuh vang chu!' tih huai huai a hlawh ta a ni Mite· rêlchhiatna chu a thinlungin a tuar zo ta lo va, phuba la tûrin Tiphûl khuaah a kal a. Zana mo

thar nupa khuma mu lai a hmu fuh a; an nupa chuan a vit-hlum a. A lâwm lutuk chu a tlân hâwng vang vang a, "Phuba ka la ta e, pahnih meuh ka-that," a ti a. A hming a chhiat tawh avângin a thu sawi pawh tuma'n an awi duh tawh lo va. "Khâ Liandanga kha, dâwt a sawi pek a ni ang chu!' Khawiah nge a râl thah sam chu? a beng tal kan hmuh si loh!" tiin an sawi chhe deuh deuh va Liandanga rilru chu chemtê kia vih ang maiin a na lehzual a, a dang thah leh a tum a. Mêntângi chuan·

'Kei i vangah thuangrawnin hran vung rel hlah lau,
Rial tikik le thawl tialin zun rauthla i cham,'

a ti a Ama vâng chuan râl thah tum tawh lo va, a thlarau tân tuivâwt chhiah sak zâwk tûrin a tiam a ni.

Liandanga chu chemtê leh pawndum kengin râl khuaah a kal leh a; a thahte nupa ohu indai rialin an lo zalh a. An kawtkai a thlen atangin lungchhe tak hmêl puin pawndum a inlukhuh a, "Ka u e, ka u e," tiin a tap lût a Ralngte chu puan zâwnin tap pah zêlin a thu a. A thlen lai chuin putar pa-khatin, "Liandanga chezia a ang e," a ti a Mi dangin, "Ka pu, i tar mit a ni ang. Kha Liandang dawihzeppa kha râl khuaah lo va kal ngam suh ang e!" an tihsan a. Liandanga chuan mitthi beng pahnih ve ve a hlep a, iptêah a ak a A tah bangin, a kal chhuak a,tual lêr a thlen chuan, "Liandang huaisena ka ni; in mitthi beng ka hleh sak che u In ngam chuan mi ûm rawh u," tiin thawpui chhuahin a au va, a tlân chhuak ta a; an ûm zui a, an ûm pha si lo va.

Liandanga chu an khua a thlen chuan Mêntângi chu a hnuk a lo chat tawh a. 'A thena ni sâ, a thena huah sûr' tih ang maiin a nula thi a lungchhe

si, phuba a lâk theih chu a lawm si a, a beng hawn kha mite hmuh hlân nghâkhlelin a phawrh a, hla a phuah ta a·

1. *Liandang hi e,u hnawm ti'n i sawi ngha hlauh law,*
   Ral ka tha so khaw!

2. *Tintling thuni an rizau e, nu le pa thiangin,*
   Phu tlun ing e, thuangrawnin Mêntâng ko kir uh

"Liandanga hi, 'mi bawlhhlawh' tiin mi deu suh u. mi huaisen ka ni. Khum chunga nupa mu lai, a thiangin phuba ka hâwn a, Mêntângi ko kîr leh rawh u," tihna a ni Hetia hla a phuah theih chinah, "Liandanga hi pasaltha a lo ni ngei e. A huaisenin a tihngaihna pawh a hria. Mi pakhat thihnaah phuba pahnih a la thei a, pasalthâ a nihna a lang e" tiin an fak ta a ni.

Liandanga zai hi khawhar hmunah an hmang a, lusûnte'n an phuah belh zêl a. Halkha bial chauh ni lovin, Falam bial pawh a fang a. Zahau ramah chuan sakei aih nikhuaah an hmang thîn

LIANCHIA

Lianchia chu Chhangtê a ni a, Zofate zîngah hmêl tha bera sawi a ni Lalvunga'n Phaiphûlah Fâr-zâwl khua a din hnuin. chu khuaah chuan a pêm lût a. Tlangval a ni a, a hmêl that êm avângin nula chauh ni lovin an khuate dang pawhin an ngaisâng hle a, Farzâwl khua tivultu a ni. Chawngchennaah nulate chuan Lianchia bula thut an inchuh a. An lal Lalvunga pawh hmêl tha tak a ni a, chawngchen-naah an pahniha an tel chuan an hlimtlâng hle thin a ni. Lianchia chu zai a thiam a; a awrâwl a ring bawk a, heti hian hla an phuah

'Phaiphulah leltê a kiu reng e,
Khawtlangah Lianchia au an ti.:

Lianchia chu vaihlo zûk tûr a nghei ve ngai lo, an ti. A nuin vaihlo lawh tuma dawrawn a phurh chhuah chuan, nulatê'n vaihlo beng an inchuh chiam a;vaihlo chêr sa dawrawn khatin a phur hâwng mai ţhin a ni. Vawi khat chu fiamthu thawhna ang deuhvin Lalvunga leh Lianchia chuan, 'Tu kan hmu tam tam' tiin khaw ţhenawmmah tuibûr al an khiwn ve ve a. An hâwn lamah Kawtseiah an intâwk a. tuibûr chu an inţheh tawn ve ve a. Lianchia'n a hmu tam deuh zâwk a; Lalvunga'n Lianchia chu a nghêng per dâwrh a, "Ka tuibûr a al êma i zo lo a nih kha!," a ti a. Lianchia chuan naupang zâwk a nih avângin; a haw ngam lo, an ti.

Lianchia chu mitê'n an chawimawi hle laiin Fârzâwl khuaah a thi a A thih dân chu. Chawng chen meng kham chungin kuih dai a vêng a, râlvên bûkah a muhîl a; râlin an va hmu a, bûk chu a êng pap mai a; Khuavâng inlâr nin an ring Lungin an vawm a, a chêt tâk avângin mihring tih an hria a, an that ta a ni. A hmêl ţhat êm avângin a lû an tan ngam lo a nih an ring; a lû an la lo. Lianchia thih zân chuan an khuaah âr a khuang lo, an ti. Khua a lo vâra a thi tih an hriat hma pawhin nula zîng sum dengte chu an thauvah a man a, an dêng hlei thei lo va. A thi tih an hriat chuan a khaw pumin an ţap a. Lalvunga leh a upate'n an sûn nasa hle a; Zailâm—Lumtui zaiin hla an phuah tam hle a ni:

1. *Khawtlang hawih Lianchia fam an ti,*
   Suihlung chhawl ang a dam thiam lo ve.

2. *Liana fam ni'n kan khaw Farzawlah,*
   Kan lawh—ar hman tual an leng lo ve

3 *Kan bawh-ar hman tual an leng lo ve,*
Kan kipte'n lungdi han ngai ing e

4. *Kan kipte'n lungdi han ngai ing e,*
Zalengrual leh bawh—ar an dai e.

Lianchia thih kum chu AD. 1775–1780in kâr vêl a ni ang a Lalvuanga hmêlmatute'n an thah niin an ring a ni

5. LALVUNGA

Lalvunga chu Chawngmura fa a ni a, Hualngova atanga chhuan rukna a ni. Lalvunga chuan Hriangngai khua atangin Phaiphûlah khua a din a, chu khuaah chuan Palian thlah Lianpuia chu vêng neiin a awm bawk Phaiphûl khua chu Lalvunga'n, 'Fârzâwl' tiin hming hran a vuah a, tûna Phunte khua leh Khawthlîr inkârah a awm a; Tiau luî chhak lawka awm a ni

Lalvunga chu mi huaisen a nih avângin mite'n belhchhan tlâkah an ngai a, a khuaah an pêm lût zung zung a, rei lo têah khaw zau tak a tling a ni. Chu khuaah chuan Seifa, Chawngthu, Râltê, Ngêntê leh Khiangtê an awm Fârzâwl khuaah chuan hmêl tha bera an sawi Lianchia a awm a, hla phuah thiam Dârthiangi a awm bawk. Buh-leh bâl an hausa a, chawngchênin an hlim hle thîn a ni. Chawngthu leh Ralte pasaltha an awm a, râl thu-ah pawh thlamuang takin an awm Lalvunga chuan râl vên a ho va, thlawhhma lamah pawh tlangvâl huaisen deuh chu lâwm tînah a sem rual thîn a ni.

Fârzâwl khua chu Lalvunga leh Lianchia te chuan an tivul hle a, mite'n an ngaisâng êm êm a ni. Hmêl thu–ah Lianchia an thlang zâwk a, Lal–vunga pawh a duai bil lo va; lal a nih avângin an ngai ropui thung Nulaho hian, "Tu zâwk hi nge

in thlan ang?" tiin titi nuamah an sawi luai luai thîn. Lalvunga leh Lianchia pawh hian mite'n an suang-tuah buai leh an sawi huai huai pawh an hai lo va; Lalvunga'n heti hian hla a phuah:

'Mak Liancheii awm e, insel e Lalvunga.
Tualah ngulrun bun e; kawkvahai tlar na ngai'.

Hla thu chu: "Lalvunga leh Lianchia hi, 'tuzâwk nge tha deuh ang,' tun inngaihtuah buai thîn a, Lalvunga chu râl thata râl ai kà ni" a tihna a ni.

Lalvunga leh Lianchia hova chawng an chên chu — an hlimin nuam an ti hle thîn a; an zai tui lai tak chuan ditin atangin dinawi a tla er er thîn a ni, an ti. Lalvunga'n thipui a awrh a, dârtawnsùk a tawn chu mawi an tiin an kianga thu atân an duh theuhva, an sâwm huai huai thîn Thi leh dâr a ngah thu leh zai a thiam thu chu hlain an phuah a:

1. *Dartawnsuk hringte leh chunbuang behthiin a hawih,*
Tlei dang zua ngai lovin kiangah thu Lalvunga.

2. *Thuva nghawng tial ze leh an dawn chinchawi (chungah,*
Lalngaw'an zai vawr e, thi leh tiandar karah.

3. *Tukin dawnlung chungah tu maw hlan ang i nghah?*
Hawilo ngenchi tuan e, mual a liam Lalvunga.

Fapzâwl khuaah kum rei fê râlmuang tak leh ngêlnghet taka an awm hnuin, Lianchia a thi ta a. Lalvunga leh a upate chuan Lianchia thattu chu Tiau lui kân thla tawh Zidêng lal Dârzatuala leh Thang-luah lal Lalpuihluta khuate an nih an ring a Hêng mite hi Selâwna an awm laiin a rûk a râla Chawng-hawih an beih avângin Lalvungaho hian an rûn a. Chûngho rilru nâ chuan thu an phiar a; Lalvunga

khuaa vêng nei Lianpuia'n a phiarpui niin an ring bawk. Lianpuia an rinhleih tâk avângin Lalvunga'n a hnawtchhuak a. Lianpuia chuan Ţiau lui a kân a, tûna Mualbâwk ram 'Lianpui-hmun' an tihah khuan a awm ta a ni

Lianpuia hnawhchhuah a nih avângin Dârzatuala leh Lalpuihluta chuan an vuipui a, Lianpuia nên thukhat vuain an awm a An buaina a punlun zêl a, Lalvunga leh Lianpuia chu an inhrosa tawn reng mai a A hnu-ah chuan rem thu sawi nân Ţiau luiah sa-ui an tan ta a ni

Lianpuia fate pu Buara leh Hultana leh an thuthlunpui Dârzatuala leh Lalpuihluta te chuan Fàrkâwn khuaah remna thuthlung siam tûrin Lalvunga chu palai an kohtîr a. Lalvunga chuan sa-ui an tan tawh avângin rinhlelhna a nei lo va, thuthlung ţha zâwk siam tum an nih a rin avângin a upate hruaiin a kal ta a ni. Lalvunga chu Farkâwn khua a thlen chuan Hualngo nuthlawi Hualhianpuiin a Inah a thlentîr a. Hualhianpuii chuan, "Lalvung tlan mai rawh, thah chean tum a ni; an thurûk ka hria a nia!" tiin a hrilh a. Lalvunga chuan, "Sa-ui tanin remna kan siam tawh a, chuti chung pawha mi thah an duh chuan an thu a ni ang chu! Râl a awm ka hre lo va, tualkhêl râlah Lalvungg ka tlân ngai lo ve," a ti a, a tlân duh lo.

Fârkâwn khuaah chuan remna thuthlung siam tûr ni âwm takin vawk an tal a, zu an beng bawk a. Lalvunga zukhâwn in lai chu thâwklehkhatah an man bet a, a kut pahnih an hnungkhirh a; an hruai ta a ni. An kalpui zêl a, Iva luiah an vithlum a, a ruang chu lungpûkah an dah. A hruai tute chuan Ţiau dung an zawh chho va, zânah Fâr-

zâwl khua an rawk chiam a; an sialte an lâksak a. Lalvunga nu lungchhia chu a ṭap a, "Ka fa Lalvung, lo hawng thuai la, mi sualho hi hnawtkiang rawh," a ti a. Anni chuan heti hian an chhâng a, hlaah an hmang hlen ta a:

1. Lalvunga nu ṭap ṭap lo la i chauh vang,
I fa Lalvung sahlamah uai zo ta e.

2. Lalvunga'n ka tlan a ti, Farzawl a luah,
A luah zo lo, changsial sawmthum kan la e.

Lalvunga thih kum hi AD 1780 vêl nia rin a ni a, an sûnna hla chu Lumtui zaiin an phuah tam hle a:

1. Ra zuk en a khawtlang riang ngei e.
Khawtlang hnehin kei ka riang zawk e.

2. Khawtlang riangin I a hril lo va,
Rairah riangin thu tin di ka hril.

Tin, Lalvunga leh Huallianpuii inbiakna thu chu tûn hnu thlengin hlaah an hmang ṭhin a:

'Tlân rawh tlân rawh, Lalvung tlân rawh ral an ti,
Tual-khel râlah Lalvung ka tlan ngai lo ve'.

Fârzâwl kawtchhuahah Lalvunga lung an dawh a; Phuntê leh Khawthlîr khaw inkâr kawngsîrah tûn hnu thlengin hmuh theihin a awm Lung chu a lutum a bung tawh a, tûnah Phunte khuaah an la chho va, mi dang lung atân a lehlamah lehkha ziakin an phun a ni. Lalvunga thih hnuah a u Mângpûma fapa Darliangpuia a lal a, a hnu rei vak lovah thlang an tla ta a ni

6. DARHNAWKA

Dârhnawka hi Zofa mi huaisente zînga sawi tel a ni. Hualngova thlah chhâwng zêl Hualdânga fa a ni. Chawnghawih khuaah a piang a, mi dang thlang an tlâk laiin, thlang tla ve lovin a pain Sim Dihai khuaah a pêmpui a; chutah chuan a seilian a ni. Chênghrâng hnam nupuiah a nei a; fanu pahnih a nei. Dihai atangin Zahâu khua Râllangah a pêm a, nupui dang 'a nei a; chu mi nên chuan fapa pathum leh fanu paruk a nei leh a ni.

Râllanga a awm lai hian Zahau leh Chhûnchung an indo va, Chhûnchunghovin Zahau pasaltha Thlâhrânga an that a, chu mi phuba la tûrin Dârhnawka an sâwm a. Ani chuan Thlahrânga phuba chu a la ta a, chuta ţang chuan a hming a lâr tan ta hle a ni.

Râllang aţangin Zahau ram vêk Zongte khuaah a pêm a. Hetih lai hian Zahau leh Fânai nasa takin an indo va An inhmuh thiam loh chhan chu Rorehlova lukhâwng chungchânga thu kal chho zêl a ni. Fanai leh Ţhangûr an ţangrual a; lehlamah Zahau leh Hualngo an ţangrual ve bawk a Fânai khawpui Muallianpui an rûn ţumah Dârhnawka hian Muallianpui mi huaisen Thangseia a man a, a bawhbet a, a hrawkah a seh a, a sehhlum ta a ni. He thil rapthlâk tak hian an ralte a bârakhaih nasa hle a. "Sakei ang mai, thli anga ţuan rang, ngho sei fe a nei," an ti a, an hlau êm êm mai a ni. (He thu hi an sawi lâr êm avângin Dârhnawka thlah chhâwngten' Sehthanga' tiin an fate hmingah an sa a ni).

A hnu rei vak lovah Fânaiho chuan Zongte khaw bula Singai khua an rûn a, mi pasarih an that. Singaiho chuan Zongte khuaa awm Dârhnawka an pun a:a ho chuan an râlte chu an ûm ta a;

tûna Leilet khua leh Vaphai inkâr Saikhum phaiah Ţiau an kân hlawl tihah an ûmpha a: "Keimah Dârhnawk pawpi si'ng," tia a 'ûm ta chu an râlte hlau luluk chu'a biling a ţalangin an tlân chhia a; Dârhnawka kutah mi pahnih an thi. An râlte hlau luluk mangang chuan an silaite chu Fârkâwn ram khamah an khawhthla chiam mai a. Chu hmun chu 'Fanai silai Khawhna' an ti hlen ta a ni. Dârhnawka chu mi pahnih lu a lâk tawh avângin a kir a. An râlten silai an tlânsan thu a hriat leh hnu chuan a ûm zui zêl ta lo chu, pawi a ti hle a. A hming a than lehzualna tûr a thlauh niin a hria a; a fapa naupang ber hmingah Thanthlauhva a sa a ni.

Ţumkhat chu a ramchhuak a, lungpui chunga a chawlfâk laiin Fânaihovin an kah rawn chiam mai a. Hmun tam fêah a thawmhnaw hâk lai leh a tawlhlohpuan an kâp pawp seng sung mai a, a taksa erawh chu an kâp fuh lo. A tui in lai a hrânthâwl an kah thlâk sak ţumah pawh amah chu an kâp fuh lo va: "Sâra thi lo tûrin Khuavang Pathianin a ruat a, silai muin a ngam lo a ni," an ti ţhin. Thlang tlâte zînga pasalţha Lianlûnga chu, Thahdohovin an thah avângin phuba la tûrin Dârhnawka leh a hote an kal a, an thah leh an man a tam hle a; Dârhnawka chuan heti hian hla a phuah:

'Kan do vanhnuai mi hril kan hneh ta e,
Mi hrang val rualin;
Mi hrang val rual zawng i' tin sakhming theng maw'
Vanhnuai mi selin '

Dârhnawka hi pa lian sâng tak, zuan zâng tak leh âwmkhauh tak a ni a, hna thawh pawh a chak a; zîng kârah di phur 30 a pawt thei, an ti. Sa a kâp thei hle a, sakei 10 a kâp a, sai 2 a kâp bawk.

Khuang vawi hnih a chawi a, In lam leh ram lama thangchhuah a ni. Vawi khat chu a ram chhuah-naah sai chalin a ûm thut a, Dârhnawka chuan kawr ruam thûk tak hi a zuanhlên daih mai a; sai pawhin a man hman lo a ni.

Zongte khua aṭangin a nau Khuangtuala fapa Vânhnuaikaia khua Hmunṭha (Vawmhâlkhum)-ah a pêm phei a, kum 80 chuang mi niin a thi ta a ni. A thih dâwnin a fate hnênah heti hian thu a chah a: "Râl donaah in zâm tûr a ni lo. In zâm a nih chuan mitthi khua in pan hunah ka lo hmuak lo vang che u," tiin. 1876 kuma Pawnphah phûla indonaah Dârhnawka fate Hrângkhuaia leh Sâng-hnîna chuan zâm lo leh huaisen takin râl an do va, an nunna an chân phah ta a ni. "A pa thuchah angin an huaisen hle mai. A pa pawhin lâwm tak-in a lo hmuak ngei ang maw le!" tiin mite'n an sawi huai huai a ni.

SIAMTHATNA (Correction)

P=Phêk (page), Para=paragraph

Hualngo Khua-leh-tui: (P. 101)

40. Tuimang Khua: 1900 kumah Tlângzâwl khua atangin Tleithanga leh a unaute'n Fahlam lal hnênah an dil a, Tuimâng khua an sât. 1907 kumah Haucinkhupa, bial leh Vânnâwla bial Saphovin an then sak hnuah Haucinkhupa bialah a tel tâk avângin, Tleithanga leh a unaute chu 1908 kumah Vânnâwla bial Bapuiah an pêm ta a ni. An thlahte chu: Salngênga leh a fate; Rev. Rothanga leh a fapa Lianchia te an ni.

Mawngvuak (P. 135)

Dêngkeka: 1893 kumah Vailianin Hualngo lalho mawng an vuak tumin Lianhna lal Dêngkeka vawtu atân Suangzâng (Rawhnuai) khua Pau Za Kam-a an hmang a, Dêngkeka chuan, 'Paite vuakah ka aih lo vang' a ti a. A vuakzâwng apiangin a mawng a lo piuh (pauh) zêl a, a vaw na telh telh a; a tâwpah chuan lungmitin a tlu ta a A tlûk chinah a vawtu chu a hah lutuka a bâng ve ta A mawng chu a pân duai mai a, rei tak a sil a ni, an ti Chuvângin 'Mawng vuak laia huaisen ber' an ti ta a ni

Tin, Khêltê khaw pakhatah Dêngkeka chu sum dâwngin a zin a, enthlatu niin an ring a, an man a, kawl an bun a; thah tûrin zâwlbûkah tlangvâl an vêntîr a. Ni khat chu an lal Inah zu ina zaikhâwm an awm a. Dêngkeka chuan, "Tlangvâlte u, kei chu thah mai tûr ka ni a, ka lung a lêng êm a, lal Ina zu innaah chuan mi hruai ula, hla pakhat hril ka duh e," a ti a. Tlangvâlho chuan an zâwn a, lal Inah chuan an nghat a. An lalpa chuan, "Dêngkek, engnge i duh tâk?" a ti a. Dêngkeka chuan,

"Ka pu kei chu thah mai tûr ka ni a, ka lung a lêng êm a, hla pakhat hril ka duh e," a ti a. An lal chuan, 'Hril ta che,' a ti a; Dêngkeka chuan·

'Khelte ralin hrenkawl min bun,
Fam lo na'ng e, sakawl vala,
Sukte ralah mah kan fam hlei nem maw le!!

Kan thi emaw, kan fam emaw,
Keimahni thangtuan chhung;
Kawlkeizia zinga piang kan ni'

a ti a.

An Lalpa chuan, "Tlangvâlte u, Dêngkeka hi chhuah mai rawh u, ani hi that mah ila, a unaute kan tuar zo chuang hlei lo'ng e," a ti a; an chhuah ta a ni. Hei pawh hi hla huaisen tak a hril vânga chhuak a ni, an ti.

Leichawina dân – Sâwn: (P. 299)

Nulain sâwn pai chungin pasal nei dâwn sela, a tlangvâl (a sâwn paina)-in pasal neih a kham thei. Sawi rîkna awm lova pasal a neih hnua fa a hiin chuan; a fa chu a pasal fa a ni, sawi buai theih a ni lo.

Tin, nula pakhat chungah tlangvâl pakhatin sâwn thlâk nawn fo sela, a vawi khatnaah sâwn man a chawi a, a vawi hnihnaah a chawi lo. A vawi thumnaah a chawi leh a, chumi hnuah chuan chawi a awm tawh lo; hmei anga ngaih a ni.

1. p 21, para 1, tlar 3–na — Tochhawnga ni lovin Tochuanga
2. p 25, para. 3, tlar 12–na — Khiangrâwnah ni lovin Khuanglungah
3. p.26, para. 3, tlar 3–na — a huaisen nilovin a hausa

4. p.30, para. tâwpna — 'Hla No. 2-na ni lovin 'Hla No. 3-na'
5. p.45, para.1, tlar 6-na — Kâpbila ni lovin Kâpsâwna
6. p.46, para ,1, tlar 3-na — Rimpi ni lovin Simpi
7. p.46, para. 3, tlar 6-na — Lumbeng lal Za Awng ni lovin Naih Vum, Naih Vum-a thih hnuah a fapa Hlur Hmung-a a lal, tia chhiar tûr.
8. p 90, para. 1, tlar 6-na—Vânhnuaiala ni lovin Vânhnuailala.
9. p 91, para. 2, tlar 5-na — Vanhnuailala ni lovin Vânhnuaiala
10. p.98, para. 4, No 36-na — Bapui: Chawhte khua atangin 1900 kumah, Damzalian'n a sât, tia chhiar tûr a ni.
11. p.107, para.2, tlar 1-na — awm hmasa ni lovin awmsa
12. p.114, para. 3, tlar 1-na — Râl chu ni lovin Râl lu chu
13. p.121, para, 1, tlar tâwpna (*Chin I,p.12*) ni lovin (*Chin I p 121*)
14. p.122, para. 3, Hla No.7-na — Vânchhingpuii ni lovin Lalvânchhîngpuii
15. p.128, para. 2, tlar 1-na — Halkha leh Zahau ni lovin Halkha leh Zokhua
16. p. 166, para. 1 tlar 2-na — 17-4-44 ni lovin 17-11-44
17. p. 168, para. 3, tlar 8-na — Circle council chu circle chhûnga V/C zawng zawngin V/C zînga mi an thlang, tia chhiar tûr.
18. p. 238 para. 1, tlar 2-na — *fel thlang ang;* tlar 3-na — *tawlmung thlang ang*; tia chhiar tûr. Ar khawthiang dawh thiam hla tlar 2-na, '*Ar khaw thlangin thlam ang; tluang bлak thlang ang*' tia chhiar tûr.

19. p. 245, para. 5, tlar 4-na-puzu in lova hun a, ni lovin puzu in a lo hun a, tia chhiar tur.
20. p. 252 para. 2, tlar 1—na-zuva ten ni lovin zuva tân, Saku vuak thlâk para. 2 tlar 6-na — Chhang te,Chawng ni lovin Chhangte, Chawngte, tia chhiar tûr.
21. p. 263, para 4, Luilam thawina hla tlar 2—na — Reppuma ni lovin Keppuma tia chhiar tûr
22. p. 264, Huai thawina — luihuai ni lovin tuihuai tia chhiar tûr.
23. p. 320, Pautu zai Hla No. 2-na — *Pautupuin* ni lovin *Pautupui* tia chhiar tûr
24. p. 321 (4) Chhim leh Hmâr zai hla No 2-na — *Kulva chang chuang lovin* tih zawmah *Lianak chuang rawh se* tia chhiar tûr
25. p. 332 para. 2, tlar 9-na—a nghâwng i ni lovin a nghâwng ti tia chhiar tûr.
26. p 342, para. 1, tlar 5-na — hlau ni lovin chau tih tûr.
27. p 342, para. 1 tlar tâwp ber — a fapa naupang ber ni lovin a tupa tih tûr.

LEHKHABU RAWNTE

1. Bâwka, Rev. Diamond Jubilee. 1984.
2. Carey Bertram S & H.N Tuck: The Chin Hills Volume I & II, Firma KLM, Private Ltd., on behalf of Tribal Research Institute Aizâwl Mizoram. Reprinted 1976.
3. Chin Rural Education Uplift Society Falam: Tashon History.
4. Falam Alma-matar High School 'Diamond Jubilee Magazine 1983.
5. Gin Za Tuang, J: Zomi Innkuan Laibu.
6. Hrangthiauva & Lalchungnunga: Mizo Chanchin, Aizâwl Zoram Press 1976.
7. Hualngo Literature and Cultural Association: Muchhip Tlângau, EFC Press, Tahan Kalemyo 1984-86.
8. Khama, K L. Chhakchhuak Zofate Nunphung lamdang zêl leh an hun tawn te, Fanai Printers, Lower Lamka Churachanpur, Manipur
9 Kyaw Thet, U: Burmese History
10. Kyi, U: Essentials of Burmese History
11. Laitânga,C. Pu: Mizo Sakhua
12. Lalthangliana, B.Pu History of Mizo in Burma, Aizâwl Nazareth Press 1980.
13. Liana, L K. Zofate Thu-hla Zodin Printing Press, Tuikual (S) Below Vânapa Hall, Aizâwl 1994
14. Liangkhaia, Rev: Mizo Chanchin, 4th Edition, 1976. Printed at Nazaret Press, Mission Vêng; Aizâwl.
15. Myanmar Socialist Lanzin party siyoneyi Bahu Committee Htanayoke, Taingyinthar Lumyomya ayi neh pattet zueih Tawhlanyi council ih amin neh khanyuchet. Dec. 1965

16 Ngo Kho Nang, J K Khupson Khangkatna leh Teizâng Ngeina E F.C Press Tahan Kalemyo
17 Pa Sang, Salai· Thuanthu Roling, Loreiné Press Yangon 1984
18. Pyidaungsu Myanmar Naingan Taingyinthar Yinkyihmu yuza daleih thungsan mya –Chin.
19 Rochunga, Pudaite, Rev The Education of Hmar people, Sielmat 1963
20 Sipai pension-te, Tahan Kalemyo· Burma khua-leh-tui Lusei (Chin) chungchâng (Ltl Mandalay 1983)
21. Tahan District Methodist Women Association Diamond Jubilee Souvenir 1927–1987.
22 Thawnglinga, Pu: Lai–Mizo chanchin 1975
23. Vânchhûnga, Pastor· Lusei leh a vela hnam dangte Chanchin, Aizâwl, Zoram Press 1955
24. Vial Nang, Rev.: Diamond Jubilee
25 Vumson. Dr : Zo History, c/o N.T Thâwnga, Vênglai, Aizâwl. Mizoram, India.
26. Zarûma, Pu. Thu Ro Bu 1979
27. Zatluanga, Pu. Mizo Chanchin, Aizâwl, Khuma Press 1966
28 Zâwla, K ·'Mizo Pi pute leh an Thlahte Chan–chin, 4th. Edition, Gosen Press, Sikulpuikâwn, Aizâwl 1986

THU LEH HLA LAKNATE

1. Bualthuama, Pu. Vangva
2 Dârropuia, Pu: Tahan/Sanmyo
3. Hrangnâwna, Pu: Tuithiang
4. Hrângthanga, (79) Pu· Tuithiang
5. Kâp Bil, Pu. Ngâwn: Falam
6. Kâpliankhûma, Pu: Saṭawm/Tahan
7. Khaw Lian Al, (81) Tahan
8 Khawtinchhâwna, Pu: Loṭharawn.

9. Khawtinkhuaia, Pu:Tuithiang;Ni leh thla chhin-chhiah thei mi.
10. Khenkhuaia, Pu: Tahan.
11. Khuanghnawka, Pu: Tuithiang.
12. Lalkâmlova, (85) Pu: Chawnghawih; Thangchunga chanchin dawnna.
13. Lalthuama, Pu: Bochung; Thangchunga leh Râlte chanchin dawnna.
14. Lampianga, Puithiam: Chawnghawih; Sakhua leh Inthawina thu lâkna.
Hla tam tak hre mi a ni. Kum 85 mi niin 1975-ah a thi.
15. Lian Thum, Pu: Halkha Lai; Saţâwm/Tahan.
16. Pâkthiauva, Pu: (83) Bochung; Thangchunga, Râlte leh Khiangte chanchin tlêm leh Pêlpâwl chu Chawngthu rama awm a ni a, ţavawm leh saza chênna, a ni mihring awmna chi a ni lo tih thu dawnna. Tukkhuma sam zial, Kristian la ni lo.
17. Râl Sai Lo, Pu: Simhrin; Falam.
18. Thangkhûma, Pu: Khiangte; Tuithiang.
19. Thangmani, (86) Pi: Saţâwm/Tahan.
20. Thatsavunga, B.A Pu: Pathiantlâng.
21. Vânhnuaihranga, S.I.P. : Falam
22. Vânlalhnêma, BA; B.D, Bible Teacher: Saţâwm/Tahan.
23. Vânpianga, Pu: Awksatlâng
24. Za Nei Kheng (81) Pu: Tahan.

SUM PETUTE

He lehkhabu siam nâna sum petute a vaiin târ lan sên a ni lo va, Committee-in a rêl angin K 500/- chin chung lam petute hming târ lan a ni.

No.	Hming	Khua	Pĕk zât
1.	Pu Lianchia	Yangon	5000
2.	Pu Lallianchhûnga	Yangon	3000
3.	Pu Kâmlianbuaia	Yangon	2000
4.	Rev.L.R.Bâwla	Tahan	2000
5.	Pu Liankhûma	Tachileik	2000
6.	Pu Satincheuva	Tachileik	1700
7.	Pu Thangpûma	Tachileik	1500
8.	Pu Thangsavunga	Tahan	1300
9.	Pu Saizâma	Tahan	1000
10.	Pu Râlliankâpa	Sanmyo	1000
11.	Pu Thangthûla	Sanmyo	1000
12.	Pu Doṭhawnga	Sanmyo	1000
13.	Pu Hrâtkhûma	Sanmyo	1000
14	Pu Dârropuia	Sanmyo	1000
15.	Pu Lalzahngaia	Tahan	1000
16.	Pu Ngûrkhûma	Tahan	1000
17.	Pu Dârsavunga	Tahan	1000
18.	Pu Seikûnga	Tahan	1000
19.	Dr. Rodinga	Tuingo	1000
20	Dr. Ṭialthanga	Yangon	1000
21.	Tv. Hualthanga	Tachileik	1000
22.	Pastor. Zirliana	Tachileik	1000
23.	Pu Aikhûma	Sanmyo	1000
24.	Pu Chalhauvêla	Sanmyo	1000
25.	Pu Lianhala	Sanmyo	700
26.	Pu Zabiaka	Tahan	600
27.	Pu Khuangliankhama	Sanmyo	500
28.	Pu Chinngaihmunga	Tahan	500
29.	Pu Thlanbuaia	Tahan	500
30.	Pastor. Sathanchuanga	Tahan	500

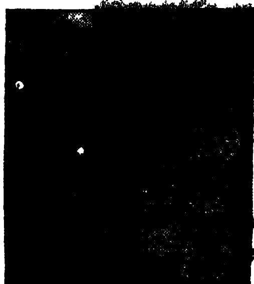
31.	Pu Kâpthova	Satâwm	500
32.		Tachileik	500
33.	[illegible]	Satâwm	500
34.	Pu Lalhmuaka	Satâwm	500
35.	Pu Sarothanga	Tahan	500
36.	Pu Buaikhûma	Sanmyo	500
37.	Pu Thangruala	Tahan	500
38.	Pu Saithankhama	Sanmyo	500

Thleng hnuhnungte

39	Rev. [illegible]	Yangon	2000
40	Rev. [illegible]		1000
41	Pu Lalruata		1000

Wunna Kyawhtin Pu Savuta (80)
Headquarter Assistant and Legislative Assembly Parliament pensioner 3.4.90-ah a thi HLCA din tuntirh atanga a thih thlengin President a ni

Right
Pu Lallianchhunga
Secretary
H.L.C.A.

Pu Kamlianbuaia B Sc., B.R.E
Vice President H L.C.A. Formerly Member of Party Central Comt. & Pyithu Hlutdaw

Vawmaichhunga
[illegible], Historical Sub Comt. Member
[illegible] Lam Thangchhuah

Kâwlram Sorkâr buatsaih, Union Day vawi 19—na
Shan State khawpui Taunggyi khuaah, Chin State aiawha
HUALNGO LAM PAWL 12.2.1966

Capt. Thet Chawn, Matupi
Aung San Thuriya Medal
dawngtu
(page 35-ah)

Sub. Rosuma, Khawpuichhip khua
Hualngo Sipai zinga Subedar kai hmasa ber 1937

Tlatea Lungphun, A D. 1550
Seipui khuaa Lung ziak hmasa ber (P. 34–ah)

Zathanga Lungphun, A.D. 1700 vêl
Seipui khuaa Hualngo lal (P 57 tâwpna)

Lalvunga Lungphun, A.D. 1780 vêl Fārzāwl Khua (P. 337)

Khuangthiauva (62)
Chawnghawih lal, 5.2.45—ah a thi.
Thangchhuah, Khuang vawi 2 chawi

THANG TIN LIAN A T M
Tlauhmun Khua
Zanau Tribal Chief (P 13 ah)

CHAWN BIK (76)
Tlaisûn khua, 1910 kumah a thi
Zofate zînga lal ber (P. 36—ah)

HAU CIN KHUP
Tonzang Khua
Kamhau Tribal Chief

LAL LUAI (Right side)
Vai len laia Thlântlâng lal (Ram uk)

Mângkhaia lu târna Pâng (Phunchawng)
Bualte dai (Police Station bulah a awm

Sèlbuang dâr bu (P 197)

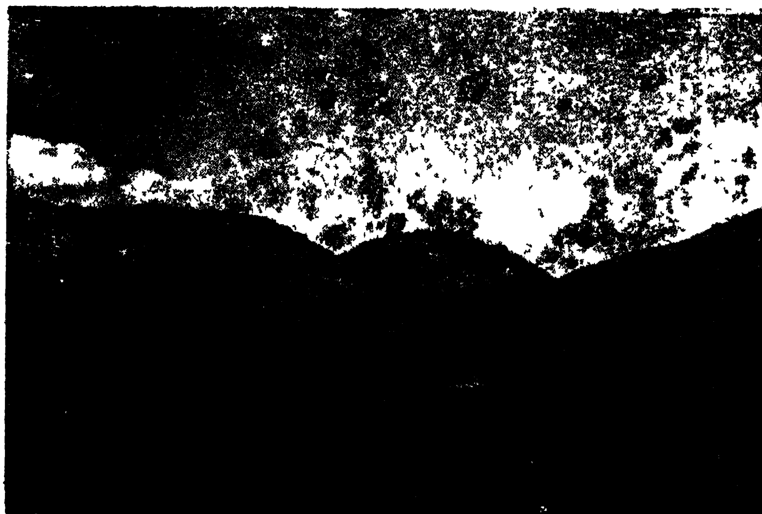

MUCHHIP TLANG

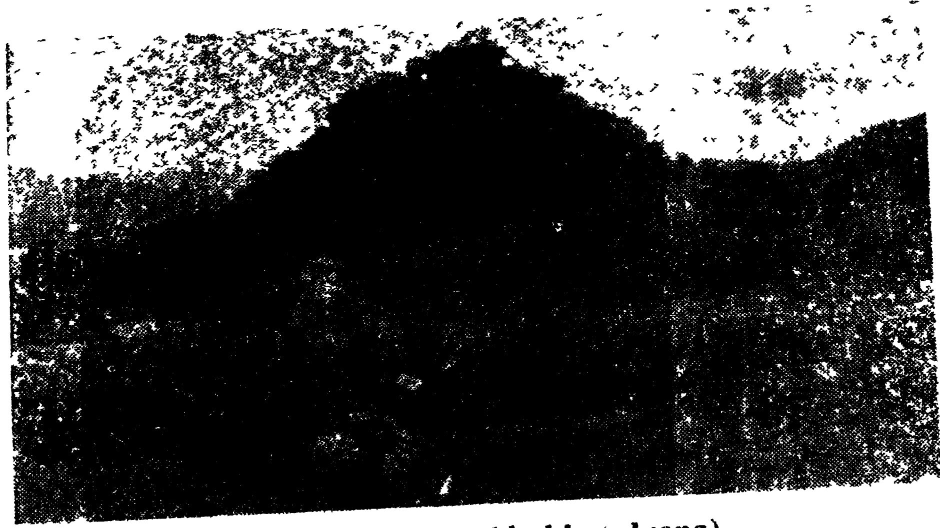
Seipui khaw lu tlâng chhip (P. 254-na)

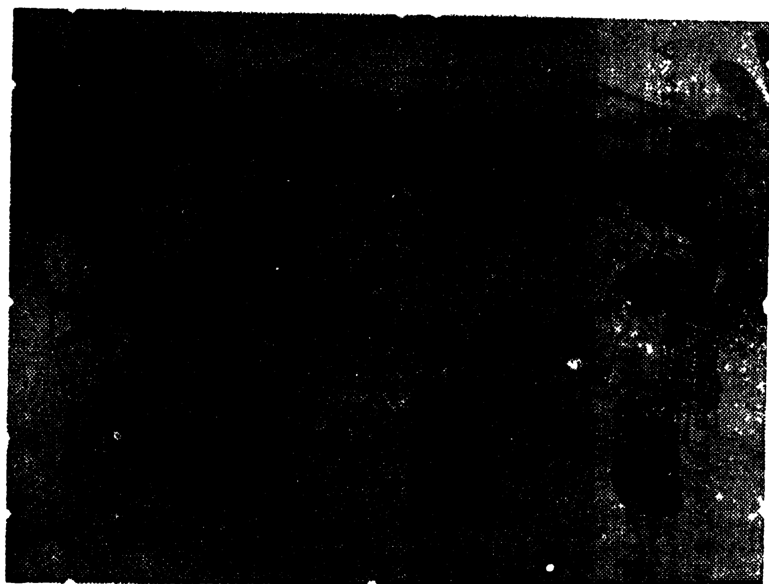
RIH DIL
'Hmân lai Ṣeifate mitthi khua (P. 280)

BUANNEI RAM (P 94, 280)

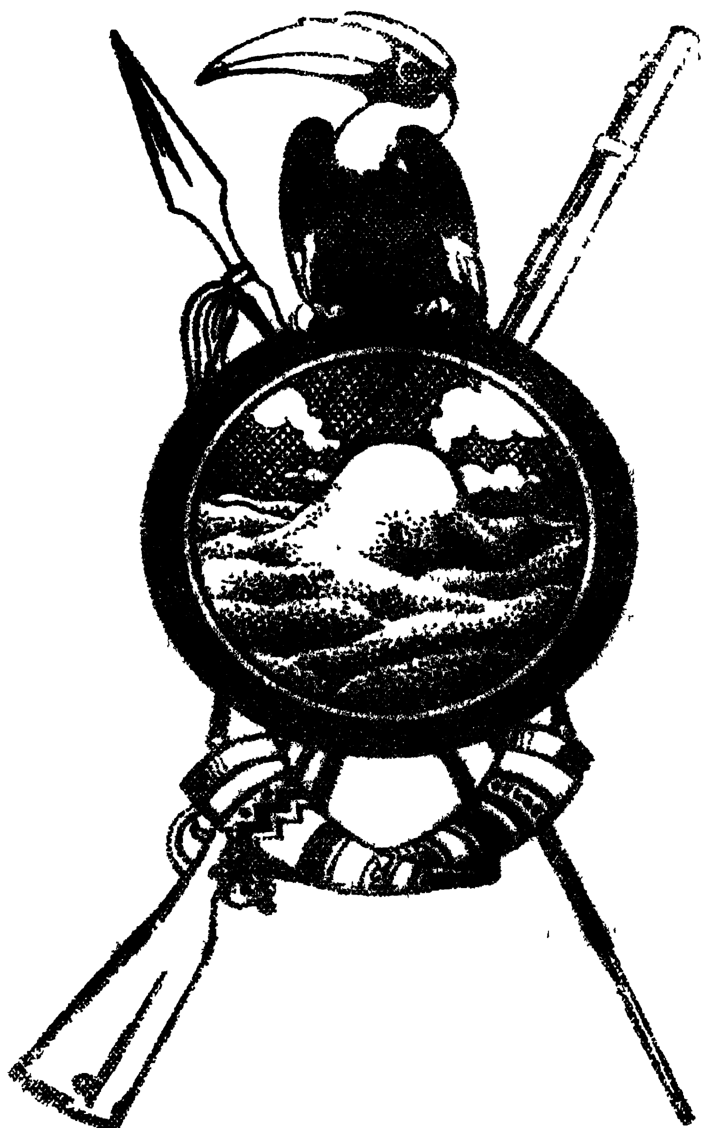
LAILUN (Sûnthla khaw kiang)
A kiang vêl hi chhipa sam zialho Rûn an kân hnua an chênna hmasa ber a ni

Tuidîl lal CHALVUNGA mitthirâwplam
(1920 kumah Sâp khualzunin a thla a la a. chumi thlalâk fiah lo tak ziah ţhat a ni)

Tuidîl lal Chalvunga mitthirâwplam ţuma, se chhan lai (Thlalâk fiah lo tak lem ziah that)

Zofate ngaihhlut êm êm
silai, feipui, fungki leh vapual lem

Publishing Permit No. 364/93 (12)
No. of copies 1,500
Price Ks. 200/-
Distribution Permit No. 164/95 (4)